Yusuf AKÇURA

Türkçülük

türkçülüğün tarihî gelişimi

türk kültür yayını

TÜRKÇÜLÜĞÜN TARİHÎ GELİŞİMİ

Dizgi - Baskı : Özdemir Basımevi
1978 — İSTANBUL

TÜRK KÜLTÜR YAYINI : 23

YENİ YAZI BİRİNCİ BASKI

DR. YUSUF AKÇURA

TÜRKÇÜLÜK
«Türkçülüğün Tarihi Gelişimi»

TÜRK KÜLTÜR YAYINI
Beyazsaray — Nu : 41
Beyazıt — İSTANBUL
Tel. : 26 43 52

KİTAP HAKKINDA

Kitabın yayınlandığı 1978 yılında, yani zamanımızda TÜRKÇÜLÜK ve PAN TURANİZM akımı doruk noktasına ulaşmış, genç nesiller, Türklüğün kurtuluş amaçlarını seri halinde çıkan kitaplardan öğrenmeğe başlamışlardır. TÜRKÇÜLÜK fikrinin bu kadar geniş bir tabana yayıldığı günümüzde, Türkçülüğün tarihi üzerine bir kitaba büyük bir ihtiyaç vardı. Biz bu gaye ile, bu fikrin ilk ustalarından Dr. Yusuf Akçura'nın kitabını yayınlamayı uygun bulduk. Türkçülük Tarihi'nin birinci bölümü sayılabilecek bu eserden sonra, inşallah ikinci bölümü de yayınlıyacak ve günümüze kadar Türkçülük hareketini özetlemiş olacağız.

TÜRK KÜLTÜR YAYINI

İÇİNDEKİLER

ESER HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ

Son yüzyılda Türk dünyasının yetiştirdiği en büyük fikir adamlarından biri olan Prof. Yusuf Akçura'nın, «TÜRKÇÜLÜK» isimli eseri, Türk milletinin hayatıyla eşit bir tarihe sahip olan Türkçülük cereyanının, Tanzimattan II. Meşrutiyete kadar geçirdiği bütün safhaları, ilmî bir dikkatle tahlil eden ilk eserdir.

1928 yılında, İstanbul'da, Türk Ocakları Merkez Hey'eti tarafından eski türkçe olarak yayınlanan, Türk Yılı'nda yer alan ve bugün tarafımdan Lâtin harflerine çevrilerek sadeleştirilen Yusuf Akçura'nın «TÜRKÇÜLÜK» isimli eseri, Türkçülük tarihi yönünden üzerinde önemle durmayı gerektirmektedir. Çünkü, XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp, kısa zamanda bütün Türk dünyasını saran ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin politik, sosyal ve kültürel hayatına büyük etkiler yapan Türkçülük cereyanının tarihî gelişimini ilmî bir bakışla inceleyen ciddî bir eser, bugün elimizde mevcut değildir. Bu konuda bugüne kadar yazılmış olan mahdut sayıdaki eserler, ya yarım, ya da sathî olarak konuyu ele aldıklarından, yetersizdir. Türkçülük cereyanının önde gelen şahsiyetlerini sistematik ve kronolojik bir düzen içinde ele alan ve herbirinin fikir ve aksiyonlariyle bu cereyana getirdikleri değerleri bir ilim adamı gözüyle ortaya koyan Yusuf Akçura'nın «TÜRK-

ÇÜLÜK» isimli eseri, bu sebeple büyük önem taşımaktadır.

Tarihimizin başlangıcından günümüze kadar, milletimizin fertleri arasında ortak bir inanç, düşünüş ve ülkü olarak yaşıyan Türkçülük cereyanına, yayınlandığı fikrî eserlerle siyasî bir hüviyet kazandıran Yusuf Akçura, üzülerek belirteyim ki, şahsı, eserleri ve fikirleri üzerinde yeterince durulmadığı için, yeni yetişen nesillerce iyi tanınmamış, hattâ unutulmuş bir şahsiyettir. Batılı müelliflerce, Türkçülük ülküsünün önderlerinden, kurucu ve yayıcılarından biri olarak gösterilen bu büyük Türkçünün, fikir hayatımızın istifadesine sunduğumuz bu eseriyle, ilmî ve fikrî kapasitesi ve Türkçü görüşleri, az da olsa tanınmış olacaktır. Sibirya'dan Hint Okyanusu'na ve Japon Denizi'nden Akdeniz'e kadar uzanan geniş sahada yaşamakta olan Türk ırkının uyanması, birleşmesi ve parlak bir istikbale hazırlanması düşüncesinin takipçisi olan Akçura, bu eserinde biyografilerden çok, eserler ve fikirler üzerinde durmakta ve Türkçü şahsiyetlerin fikirleri ve eserleri arasında mukayeseler yaparak Türkçülük cereyanına ekledikleri orijinal kıymetleri ortaya koymaktadır. Türkçü şahsiyetleri ve eserlerini tetkik ve tahlilde tamamen ilmî ve objektif kalmaya gayret eden yazar, denilebilir ki, mütâlâalarında tarihî vâkıalara ve eserlere dayanmayan hiç bir görüşe itibar etmemekte ve böylece eserinde ne bir medhe, ne de bir menfî tenkide yer vermemektedir.

Türkçülük tarihi yönünden oldukça büyük bir öneme haiz olduğunu belirttiğim, Prof. Yusuf Akçura'nın bu eserinde bazı eksiklerin bulunduğunu belirtmekte fayda görüyorum. Bir çok fikir adamı, tarihçi ve sosyoloğun içine düştüğü yanlışa, bu eserde de düşülmüş, Türkçülük cereyanının Batı kaynaklı olduğu ve Tanzimattan sonra başladığı görüşünden hareket edilmiştir. Halbuki bugün eldeki tarihî belgeler, Türklük şuurunun, milliyetçilik fikrinin daha

sözlü edebiyat döneminde teşekkül eden ilk destanlardan itibaren Türklerde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, 1928 yılında yayınlanan bu eserde, Türkçülük fikrinin dilde ve edebiyatta mutlak hâkimiyetini kurduğu ve siyasî bir aksiyon haline geçtiği 1908-1923 yılları arasına hiç yer verilmemiştir. Bu sebeple eserin sonuna eklediğim notlar bölümünde Türkçülük cereyanına fikirleri ve eserleriyle büyük güç katan ve eserde yer almayan şahsiyetleri kısa da olsa tanıtmaya çalıştım. Yusuf Akçura'nın bu eseri, hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet Kaplan tarafından bana Edebiyat Fakültesinden mezuniyet tezi konusu olarak verildiği günden bu yana yaptığım araştırmalar sonucunda, bugüne kadar tam, mufassal ve objektif bir Türkçülük tarihinin yazılmadığını tesbit ettim.

Üzerinde büyük bir zevk ve heyecanla çalıştığım, Türkçülüğün mukayeseli ve tenkidli bir tarihi olan Prof. Yusuf Akçura'nın «TÜRKÇÜLÜK» isimli eserini bana mezuniyet tezi olarak veren ve ayrıca fikrî ve ilmî yardımlarını esirgemeyen hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet Kaplan'a çalışmalarım sırasında her konuda bilgisine başvurduğum hocam Sayın Asis. Dr. Birol Emil'e ve tezimle ilgili çeşitli yardımlarda bulunan Sayın Zeynep Kerman'a ve bu eserin basımını yaparak Türk fikir hayatının istifadesine sunan Türk Kültür Yayınlarına teşekkürü bir şükran borcu bilirim.

Türkçülük tarihinin Tanzimattan II. Meşrutiyete kadar devam eden döneminde yetişen Türkçü şahsiyetleri tarihî kadroları içine yerleştiren bu kaynak eser, Türkçülük tarihine yeni bir yorum ve bakış açısı getirebilirse, benim için en büyük mutluluğa vesile olacaktır.

SÂKİN ÖNER

PROF. YUSUF AKÇURA
HAYATI, FİKİRLERİ ve ESERLERİ

I — HAYATI

Türkçülük cereyanının ve «**Bütün Türklük**» ülküsünün en güçlü ve en çalışkan temsilcilerinden olan büyük fikir ve ilim adamı Yusuf Akçura, 2 Kânunı evvel 1879 tarihinde Kazan'ın Simbir (Bugünkü Ulyanovsk) şehrinde doğdu. (1) Babası oranın tanınmış çuha fabrikatörlerinden olan Akçura ailesinden Hasan Efendi, annesi ise Kazan'ın tanınmış ailelerinden biri olan Yunusoğullarından Bibi Kamer Banu Hanım'dı.

Simbir'deki fabrikalarının yanındaki evlerinde dünyaya gelen Yusuf, iki yaşında iken babasını kaybetti ve an-

(1) Yusuf Akçura, Türkçülük isimli eserinde doğum tarihinin 1879 göstermişse de, ölümünden sonra 1944'de yayınlanan **Defter-i Âmâl**'indeki kayıtlara göre, bu tarihten üç yıl evvel doğmuştur. Çünkü o zamana kadar hiç bir çocuğu yaşamadığından, Yusuf'un sağ olarak doğmasından çok sevinen babası, 93 Harbinde Balkanlarda, Kars ve Erzurum'da esir edilen Türk esirlerinden Simbir'de bulunanlara ziyafetler çekmiştir. Ayrıca Yusuf, doğumunun 1876 Osmanlı - Rus Harbine rastladığını ve bu harb yüzünden işlerinin bozulduğunu etrafındakilere söylemiştir.

nesi tarafından büyütüldü. Daha yedi yaşını doldurmadan fabrikalarına haciz konması üzerine eşyalarını satın annesi ile önce Stavropol'a, oradan da İstanbul'a geldiler. Yusuf burada ilk öğrenime başladı. Önce Mahmut Paşa, sonra da Kara Hafız İlkokullarında okudu. Bu arada annesinin romatizma tedavisi için sık sık Bursa'daki Çekirge kaplıcalarına gittiler. Osmanlı devletinin bu ilk başkentine yapılan seyahatler sırasında ilk büyük Türk kahramanlarına ait dinlediği destan ve hikâyeler, Yusuf'ta küçük yaşta Türk milliyetçiliği şuurunun uyanmasını sağladı.

İlk öğrenimini tamamladıktan sonra Askerî Rüşdiye'ye girdi. Annesi Dağıstanlı Osman Bey'le evlendi. Yusuf'a esas terbiyeyi veren ve dinî bilgileri öğreten Osman Bey oldu. Ayrıca onun Harbiye Mektebine girmesine vasıta oldu. Yusuf Akçura'nın mahallî bir türkçü olmayıp, kendi deyimiyle «Bütün Türkçü» olmasında ailevî münasebetlerinin az çok etkisi oldu. Yusuf, Askerî Rüşdiye'nin üçüncü sınıfında iken baba yurdunu ziyaret etti. Orada Şeyh Şamil'in Galatasaray Sultanisi mezunu olan torunu Zahit Şamil'den Fransızca ve Türkiye Coğrafyası dersleri aldı. Kendisine Rusça öğrenmesi için bir Rus bayan öğretmen tutulmuşsa da, İstanbul'u ve Türkçeyi her vesileyle kötüleyen Ruslara hıncından dolayı Rus dilini öğrenmeye önem vermedi. Rusya'dan döndükten sonra Askerî Rüşdiye'yi bitirdi ve Harbiye Mektebi'ne girdi.

Harbiye'nin ikinci sınıfında iken, Genç Türkler'in fikirlerine katılmak ve onlara hizmet etmek töhmetiyle 45 gün pranga hapsine mahkûm oldu. Cezasını tamamladıktan sonra, sınıfın en çalışkan talebesinden olduğu için -ikinci defa aynı suçu işlememek kaydiyle- öğrenimine devam etmesine izin verildi. 1897 yılında erkân-ı harb sınıfına ayrıldı. Birkaç ay sonra ikinci defa tutuklandı ve Yıldız Sarayı'nda sorgusu yapıldıktan sonra Taşkışla Divan-ı Harbi'ne gönderildi. Yusuf'un sınıf arkadaşlarından Ahmed Ferid -Tek- de Divan-ı Harb'e gönderilenler arasındaydı. Divan-ı Harb, ciddi bir sebep olmadığı halde, ikisini de askerlik mesleğinden tard etti.

Taşkışla Divan-ı Harbi mahkûmları, daha sonra bir iradeyle, mahkûmiyet derecelerine bakılmaksızın «Fizan»a gönderilmek üzere Trablusgarb'a gönderildiler. Trablusgarb vilâyetinin mal sandığınıda para bulunmamasından dolayı Fizan'a gönderilmeyerek Trablusgarb'da alıkonuldular ve oranın hapishanesine sokuldular. Fakat çok geçmeden Genç Türkler'le Yıldız Sarayı arasında yapılan bir anlaşma gereğince, Trablusgarb dahilinde serbest yaşamalarına izin verildi. Hattâ Akçuraoğlu Yusuf ve Ahmed Ferid'e rütbeleri geri verildi. Akçura, Trablusgarb fırkası erkân-ı harbiyesine katılarak erkân-ı harbiye kaleminde ve sancaklarda öğretmen olarak çalıştı. İnandığı ülkülere ulaşamamak ve yüksek öğrenimini tamamlayamamaktan bunalan Akçura, bir gün arkadaşı Ahmed Ferid Bey'le birlikte, ufak bir kayık içinde kaçarak Paris'e gitti. (1)

Paris'te vakit geçirmeden École Libre Des Sciences Politiques'e (Serbest Siyasî İlimler Okulu) girdiler. Akçura'nın Güney ve Kuzey Türklüğü çevrelerindeki gözlemlerine, kendinden evvel gelen Türkçülerin eserlerine, sohbetlerine dayanan siyâsî ve sosyal düşünce ve hükümleri, bu okulda oldukça açıklık kazandı. (2) Albert Sorel ve

---

(1) **Hilmi Ziya Ülken**, Yusuf Akçura'nın Trablusgarb'tan kaçışı hakkında «Binbaşı Şevket Efendi'nin yardımiyle üç arkadaş Yusuf, Ferid ve Zühtü Tunus'a kaçtılar. Oradan Fransa'ya geçtiler» demektedir. **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul 1969, C. 2, s. 636 - 649.

(2) **Şükrü Ahmet**, Y. Akçura'nın önce N. Âsım, Veled Çelebi ve Bursalı Tahir Bey'in eserlerinden ve eniştesi Gaspıralı İsmail'in sohbetlerinden ilham aldığını yazmaktadır. **Bizde Türkçülük Ceryanı**, mezuniyet tezi, Türkiyât Enstitüsü, nr. 49, İstanbul 1933 - 1934.

Emile Boutmey gibi ciddî milliyetçi âlimlerden aldığı derslerle milliyetçiliği ve Türkçülüğü siyaset alanında düşünmeye başladı. Bu arada Türk milliyetçilerinden Şerafeddin Mağmumi ile görüştü. Geniş bir kültüre, siyasî tecrübeye ve esaslı görüşlere sahip olan bu zat, Osmanlı devletinin yaşayabilmesi için tek çıkar yolun Türk milliyetçiliği fikrine bağlanmak olduğuna Yusuf'"u' ikna etti. Yusuf bir yandan okula devam ederken, diğer yandan da Genç Türkler'le temasını sürdürüyordu. Bu arada Ahmed Rıza Bey tarafından yayınlanan Türkçe **Şûrâ-yı Ümmet** gazetesinde birkaç makale ve Fransızca **Meşveret** gazetesinde de Mithat Paşa'nın meşrutiyetçiliğinde samimi olduğunu isbat eden uzun bir makale yayınlattırmıştı. (1) 1903 yılında Paris Serbest Siyasî İlimler Okulu'ndan üçüncü derece mükâfatla mezun oldu. Mezun olabilmek için **Essai sur l'histoire des Institutions de l'Empire Ottomans «Osmanlı Saltanatı Müesseseleri Tarihine Dair Bir Tecrübe»** isimli bir tez hazırladı. Akçura, bu tezinde milliyet konusuna ayrı bir önem vermektedir.

Paris'te öğrenimini tamamladıktan sonra, Osmanlı devletinin sınırları kendisine kapalı olduğundan Rusya'ya akrabalarının yanına gitti. Orada Akçura ailesinin asıl menşei olan Züyebaşı köyünde amcası Yusuf Bay'ın yanında kaldı. Oradan Kahire'de çıkan **Türk** gazetesine meşhur **«Üç Tarz-ı Siyaset»** başlıklı makalelerini gönderdi. Bu makaleler **Türk**'ün 24-34 sayılı nüshalarında (Mayıs, Haziran 1904) basılıp çıktı. Bu makaleler münasebetiyle gazetenin başyazarı Ali Kemal **«Cevabımız»** başlıklı şiddetli bir tenkit makalesiyle karşılık verdi. O sıralarda Mısır'da bulunan Ahmed Ferit de münakaşaya karışarak Akçura'nın

(1) Extrait de «Mechveret» : **Midhat Pacha, la Constitution Ottomane et l'Europe par, Y. A.** Paris, 1903.

fikir ve görüşlerini savunan bir makaleyi **Türk**'te **«Bir Mektup»** başlığı altında yayınladı.

1905 yılında Rusya'nın Uzak Doğu'da Japonlara yenilmesi sonucunda patlak veren I. Rus Devriminden sonra, o sıralarda Rusyada bulunan Yusuf Akçura, Kuzey Türklüğüne hizmet etmek için oldukça geniş imkân ve alan bularak faaliyete geçti. Onun Rusya'daki aktif faaliyeti 17 (30) Ekim 1905'te Hürriyet ve Meşrutiyet Fermanının ilânından sonra başlayıp, 3 (16) Haziran 1907 hükümet darbesine kadar sürdü. Yusuf Akçura'nın Rusya Türkleri arasındaki çalışmaları, matbuât, politika ve kültür alanlarında olmak üzere üçe ayrılabilir. (1)

O, Kazan'a gelir gelmez, bu şehirdeki zenginleri teşkilâtlandırarak 1905 yılının sonlarında Kazan'da ilk Türkçe gazete olan **«Kazan Muhbiri»**ni çıkarmayı başardı. Bu gazetenin sorumlu müdürü Avukat Seyid Geray Alkin idiyse de, yazı kurulu başkanı Akçura olup, gazetedeki başlıca siyasî makaleler de onun tarafından yazılıyordu. Bu gazete iki yıl sonra kapandı. Bunun üzerine Akçura, Orenburg şehrinde tanınmış altın sanayicileri Rami Kardeşler tarafından idare edilen **«Vakit»** gazetesinde ve Kırım'da Bahçesaray'da çıkan Gaspıralı İsmail'in **«Tercüman»**ında bir çok siyasî yazılar yazdı.

Kültür alanında ise, bir yandan Kazan'da yeni tip «Medrese-yi Muhammedîye»de tarih, coğrafya ve Osmanlı-Türk edebiyatı tarihi öğretmenliği yapıyor; öte yandan çağa uygun okul programları ve yönetmelikleri ile müslümanların eğitim ve öğretim işlerine dair kanun projeleri hazırlama çalışmalarına katılıyordu. Mekteb-i Muhamme-

(1) **Taymas, Abdullah Battal, Yusuf Akçuraoğlu'nun Türkçülüğü ve Rusya Türkleri Arasındaki Çalışmaları,** Türk Yurdu, 1942, c. 26, nr. 7, s. 221 - 225.

diye'de okuttuğu tarih derslerinin bir özeti 1906 da **«Ulûm ve Tarih»** adiyle Kazan'da basıldı.

Politika sahasındaki çalışmalarına gelince; O, bir müslüman liberalleri partisi sayılabilecek olan «Rusya Müslümanlarının İttifakı» adlı partinin kurulmasına ve şekillenmesine hizmet etti ve onun en faal üyelerinden biri oldu. I. Devlet Duması (Rusya Parlamentosu) na mümkün olduğu kadar müslümanlardan milletvekili seçtirmek uğrunda hem, yazı, hem de sözle çalıştı. Seçim mücadelelerinin en kızgın bir anında tutuklandı ve 43 gün Kazan Hapishanesinde tutuklu kaldı. Hapisten çıktıktan sonra «Müslüman İttifakı Partisi»nin Petersburg'da müslüman milletvekillerine yardımcı olmak üzere kurduğu siyasî büroya üye olarak seçildi ve «İttifak»ın kongrelerini toplama ve onları yürütme işlerinde çalıştı. Nijni Novgorod (Bugünkü Gorkiy) Panayırı esnasında, 19 Ağustos 1906 toplanan «İttifak»ın üçüncü kongresinde genel sekreterlik görevini yürüttü.

1907 yılı yazında Çar hükûmeti evvelce dağıttığı I. Dumaya nisbeten daha fazla solcu ve muhtelif olan II. Dumayı dağıtarak, kendisine daha elverişli yeni bir seçim kanunu hazırladı. (3 Haziran 1907) Bunun üzerine Yusuf Akçura, Orenburg'ta çıkan **«Vakit»** gazetesinde **«3 Haziran Vak'a-yı Müessifesi»** başlıklı bir makale yazdı ve bu makale derhal bir risale şeklinde basıldı. Bu yazı valilikçe halkı hükûmete karşı ayaklanmaya kışkırtma şeklinde yorumlanarak, yazarı hakkında kanunî takibat yapılması için emir verildi. Yusuf Akçura ise o günlerde Kırım'da Bahçesaray'da eniştesi İsmail Gaspıralı'nın yanında bulunuyordu.

1908 yılının Ekimine kadar Bahçesaray'da yakalanmadan kalabilen Akçura, Türkiye'de II. Meşrutiyetin ilân edilmesi üzerine Türkiye'ye döndü. 1908 yılı sonlarına doğru, Türkiye'de Türk milliyetçiliği esasına dayanan ilk kuruluş

olan «Türk Derneği»nin kurucuları arasında yer aldı. Bu dernekte Cengiz Han'a dair önemli bir konferans verdi. Bu arada Darülfünûn'un Türkiye Siyasî Tarihi hocalığına tayin edildi. Aynı zamanda Harbiye'de Siyasî Tarih dersleri veriyordu. 1910'da Türkistan felâketzedelerine yardım için büyük Türkçülerden Cafer Seydahmet Kırımer'in teşebbüsüyle yapılan fevkalâde toplantıda çok önemli bir konuşma yaptı. (1)

18 Ağustos 1911 tarihinde Mehmed Emin -Yurdakul-, Ahmed Hikmet -Müftüoğlu-, Hüseyinzâde Ali ve Doktor Akil Muhtar -Özden- Beyler (Türk Yurdu Cemiyeti)ni kurdu. Yusuf Akçura, bu cemiyetin delegeliğine seçildi. 1911 yılının sonlarına doğru cemiyetin mecmuası olan **«Türk Yurdu»**nun ilk nüshası yayınlandı. Mecmuanın imtiyaz sahibi ve müdürü olan Mehmed Emin Bey kısa bir süre sonra Erzurum valisi olunca, mecmuanın imtiyazı ve müdürlüğü Yusuf Akçura'ya nakledildi. İlk nüshasından itibaren **Türk Yurdu'**nu Akçuraoğlu çıkardı. Belirsiz fasılalarla son yıllara kadar yayınlanan bu mecmuanın asıl karakteristik hüviyeti, Yusuf Bey'in doğrudan idaresi altında bulunduğu ilk devresidir. Bu mecmuanın yaptığı en büyük iş, Türkiye'deki okuyucularına «Bütün Türklük» âlemini tanıtmasıdır. (2)

12 Mart 1912'de Şair Mehmed Emin Bey, Yusuf Akçura, Ahmed Ferit Bey, Ağaoğlu Ahmed Bey ve Doktor Fuad Sabit Bey tarafından Türkçülük müesseselerinden en uzun ömürlüsü olan Türk Ocağı kuruldu. O gün yapılan seçim sonucunda Mehmed Emin Bey başkanlığa, Yusuf Akçura II. başkanlığa, Mehmed Ali Tevfik Bey sekreterliğe

---

(1) **İnalcık, Halil, Cafer Seydahmet Kırımer,** Türk Kültürü, Mayıs 1965, c. 3, nr. 31, s. 474.

(2) **İsmail Habib, Tanzimattanberi Edebiyat Tarihi I,** İstanbul 1940, s. 516.

ve Doktor Fuad Sabit Bey veznedarlığa getirildi. 1916 yılında yapılan Darülfünûn reformu sonucunda Akçura, Darülfünûn kadrosu dışında bırakıldı. Fakat Ocaktaki faaliyetine devam etti. Aynı yıl Hüseyinzâde Ali Bey'le birlikte Berlin'de yapılan Türk Kavimleri Kongresine katıldı. Rusya esaretindeki Türklerin kurtuluşu için hazırlanan ve Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a «Rusya'nın Mazlum Milletleri Cemiyeti» vasıtasiyle verilen bir deklerasyona Kadı Abdürreşit İbrahim, Ağaoğlu Ahmed ve Hüseyinzâde Ali Bey'le birlikte imza koydu. (1) **TürkYurdu** 1917'den itibaren Türk Ocağı ile iyice kaynaştı. Türk Yurdu'nun idare eden Akçuraoğlu Yusuf, 1917 yılında Rusya'daki Türk esirlerinin, Türklere esir düşen Ruslarla değiştirilmesi için Hilâl-i Ahmet'in temsilcisi olarak Rusya'ya gitti. Rusya'daki vazifesini Bolşeviklerin çıkardığı birçok zorluklara ve geçirdiği bazı tehlikelere rağmen başariyle yerine getirerek İstanbul'a döndü.

I. Dünya Savaşı sonunda uğradığımız bozgun ve İstanbul'un işgali karşısında çok müteessir olan Yusuf Akçura, İstiklâl Harbi'nin Anadolu'da başlaması üzerine erkânı harb yüzbaşısı üniformasını bavuluna yerleştirerek Anadolu'ya geçti. Burada yaşının çok geçkin olmasına rağmen askerî vazifesini ifa etti. Bir ara Maarif Vekâleti «Telif ve Tercüme Heyeti» üyeliğine ve başkanlığına getirildi. Ankara'da açılan «Serbest Yüksek Dersler» kurumunda tarih öğretmenliği ve başkanlık yaptı. Daha sonra getirildiği Hariciye Vekâleti Umur-ı Şarkiye Umum Müdürlüğü sırasında Büyük Millet Meclisi hükûmetine bağımsız Doğu millet ve hükûmetlerini samimi münasebetler ile bağlamakta büyük başarı gösterdi. (1) 1923'te İstanbul milletvekili seçildi. 1925'te açılan Ankara Hukuk Fakültesinin siyasî tarih profesörlüğüne de tayin edilen Akçura, 14 Nisan 1931'de Atatürk'ün Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti'ni kurmakla görevlendirdiği bilginler arasında yer aldı ve 1932'de cemiyetin başkanlığına seçildi. 1933'te İstanbul Üniversitesinin kuruluşunda da siyasî tarih profesörlüğüne getirilen Yusuf Akçura herkesin saydığı ve sevdiği insanlar arasındaydı. (2)

Büyük Türkçü Yusuf Akçura, 1935 yılının 11 Mart akşamı Göztepe'deki evine gitmek için Haydarpaşa garında banliyö trenine binerken düşerek kalp durmasından ani olarak öldü. Ölümü bütün Türklük dünyasında üzüntüyle karşılanan Prof. Yusuf Akçura için 13 Mart günü İstanbul Üniversitesinin bütün fakülteleri matem tuttu ve bütün üniversite öğrencileri değerli hocalarına son vazifelerini yapmak için onun cenaze töreninde hazır bulundular.

II — TÜRKÇÜLÜK HAKKINDAKİ FİKİRLERİ

Dünya Türklüğünü birleştirmek, tanıtmak, yükseltmek ve şanlı geçmişindeki şerefli mevkiine oturtmak ülküsüne gönül vermiş olan Prof. Yusuf Akçura, kökü tarihin derinliklerine kadar uzanan Türkçülük fikrine ilk defa siyasî bir hüviyet kazandıran fikir adamımızdır.

Dünya tarihi içinde seçkin bir yere sahip olan Osmanlı İmparatorluğunun XIX. yüzyıla kadar ısrarla takip ettiği Osmanlıcılık ve İslâmcılık siyasetlerinin hayatiyetlerini ta-

---

(1) **İnan, Abdülkadir, Rusya Sömürgeleri Müslümanlarının İstiklâl Hareketleri Tarihinden**, Türk Kültürü, c. 5, nr. 54, s. 40.

(1) **Togay, Muharrem Feyzi, Yusuf Akçura, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1944, Zaman Kitabevi, s. 69 - 71.

(2) **Doç. Dr. Ercümend Kuran, Atatürk'ün Milliyetçiliği**, Türk Kültürü, c. 5, nr. 54, s. 397.

mamen kaybettiğini gören Yusuf Akçura, kendini, kendi tâbiriyle **«Bütün Türkçülük»**e adamıştır. O, Türkçülük siyasetinin tıpkı İslâmcılık siyaseti gibi olduğunu, Osmanlı devletinin siyasî hudutları ile sınırlanamıyacağını ve dünyanın neresinde bir Türk varsa onunla ilgilenilmesi gerektiğini belirtmiştir. (1)

Yusuf Akçura'ya göre, yeryüzünde kuvvet olan fikirlerin en önemlileri, din ve milliyet fikirleridir. Milliyet fikri, XIX. yüzyılda dünya medeniyet tarihine en çok tesir icrâ eden âmildir. Bu fikrini bir yazısında şöyle özetler: **«Milliyet fikrine, bu azîm kuvvete hiç bir şey galebe edemedi. Yüzbinlerce mevcutlu ordular bu fikir karşısında yenildi. Bugün milliyet kuvvetini yenebilecek kuvvet artık cebir ve şiddet top ve tüfek değildir. İçtimaî ve siyasî inkılâbların en kuvvetli âmili, ictimaî sınıflar ve hâkim ve mahkûm milletler arasındaki kuvve-yi hakikiyenin muvazenesi olup, zahirî ve ehemmiyetsiz vâkıaların tesiri pek azdır» (2)**

Türkçülüğün başarılı olabilmesi için maddî bir temele oturtulmasını da şart gören Akçura, insanlığın hayatında maddî ihtiyacın büyük önem taşıdığını, milliyetin arzuya bağlı olmayıp tabiî bir hal olduğunu, kandan ve nesilden neş'et ettiğini belirtir. Türk Yurdu'nda yayınlanan bir makalesinde bu konudaki görüşünü şu şekilde ortaya koyar: **«Şu muhakkak ki, XIX. asırda en çok itibar kazanan, Avrupa tarih ve coğrafyasını altüst eden milliyet, ırk ile tefsir olunan milliyettir».**

Türkçülük isimli eserinde **«Ben müslüman ve Türk'üm»** diyerek Türkçülük anlayışının maddî ve manevî temellerini ortaya koyan Yusuf Akçura, İslâm medeniyetinin Arapların malı değil, bizzat Türklerin iştirakiyle vücuda

---

(1) **Üç Tarz-ı Siyaset**, İstanbul 1912, s. 11-12.

(2) **Milliyet Fikri ve Millet Muharebeleri**, Türk Yurdu, Yıl 1913, seri 1, c. 3, nr. 9, 10, s. 260 - 264, 304 - 302.

gelmiş bir medeniyet olduğuna kanidir. Türklerin İslâm medeniyeti içinde oynadıkları rolün yalnız kültür alanındaki başarılarla izah edilemeyeceğini, Türklerin aynı zamanda askerî fütuhâtiyle bu medeniyeti düşman hücumlarından koruyarak devamlılığını sağladığını belirtir. Aynı şekilde Türklerin Rusya'da da Rus kültürünün gelişmesinde mühim bir rol oynadıkları görüşündedir. (1)

Mütareke sırasında yayınlanan **«Dünya Savaşına Katılmamız ve İstikbalimiz»** başlıklı makalesinde Yusuf Akçura, **«Ben daima demokratik Türkçülüğü savundum. Biz demokratik Türkçüler gayet haklı, insanî ve taarruz düşüncesinden uzak fikirlerimizi anlatmaya çalışmalıyız»** diyerek Türkçülüğün özellikle Türk halkına, aynı zamanda bütün Türklere maledilmesi gereken bir ideoloji olduğunu ortaya koymaktadır.

Bütün eserlerinde ve yazılarında Türklüğün bir bütün olduğunu, Türkiye Türkleriyle Türkiye dışındaki Türkler arasında -siyasî hudutlar dışında- bir fark olmadığını savunan büyük Türkçü, Türkçülüğün ayrı bir cephesi olan dil konusunda da görüşlerini şöyle açıklamaktadır: **«Müşterek bir şive kabul edilecekse, bütün Arapça, Farsça kelimeler atılmalı ve Osmanlı Türklerince alışılmış olsun veya olmasın bütün Türk lehçelerinden kökler alınmalıdır.»** (2)

Yusuf Akçura, bir milletin ileri hamlelerinde hayat ve kudret menbaının ve en sağlam mesnedinin millî tarih ve dil olduğu ve Türklerin beşeriyet kadar eski bir tarihe sahip bulunduğu görüşündedir. Birinci Türk Tarihi Kongresi'ndeki konferansının sonunda **«Bizim tarihte yapmak is-**

---

(1) **Türkler ve Tatarlar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmişlerdir**, Türk Yurdu, 1912, c. 2, Altın Armağan, s. 37 - 59.

(2) **Akder, Necati, Ziya Gökalp'e Göre Dil**, Türk Kültürü, c. 3, nr. 36, s. 917.

tediğimiz şey, umumî tarihe Garblılar tarafından sokulan kıymetleri tedkik ve tenkid ederek, onlara yeni baştan kıymet biçmektir» demekte ve Türk tarihinin Türkçülüğün görüşü zaviyesinden ele alınarak yeniden yazılması gerektiğini belirtmektedir.

Kısacası, Yusuf Akçura, Sibirya'dan Hint Okyanusu'na ve Japon Denizi'nden Akdeniz'e kadar uzanan geniş sahada yaşamakta olan Türk ırkının uyanması, birleşmesi ve parlak bir istikbale hazırlanması ülküsüne ve düşüncesine gönül vermiş ve ömrü boyunca bütün mesaisini bu ülkü ve düşüncenin tahakkukuna harcamıştır.

III — ESERLERİ

Batının ilmî zihniyetini ve metotlarını çok iyi kavramış ve Prof. Fuad Köprülü'nün ifadesiyle **«dikkate şayan bir nüfuz ve keskin bir zekâ sahibi»** olan Yusuf Akçura, üzülerek belirtmek gerekir ki, eser olarak ardında verebileceğinden çok azını bırakmıştır. Düzgün, sağlam ve berrak bir üslûbla kaleme aldığı ve her biri ayrı bir değere sahip olan eserlerinin kitap halinde basılanları şunlardır:

1 — **Üç Tarz-ı Siyaset** : Bu eser, önce seri makaleler halinde Mısır'da çıkan **Türk** gazetesinin Mayıs, Haziran 1904 tarihli ve 24-34 sayılı nüshalarında tefrika edildi. Bu makaleler münasebetiyle gazetenin başyazarı Ali Kemal **«Cevabımız»** başlıklı sert bir tenkit yazısı yazdı. Ahmed Ferid -Tek- de münakaşaya karışarak, aynı gazetede **«Bir Mektup»** başlığı altında Akçura'nın düşünce ve görüşlerini destekleyen bir makale yayınladı. Akçura'nın **«Dest-i teshîr-i âdada kalan kıt'alardan birinde mütevattın bir Türk»** imzasiyle yayınlanan makaleleri, cevap mahiyetindeki iki makale de eklenerek, ilk defa 1904 yılında Mısır'da bir risale halinde basıldı. Bu risalenin ikinci baskısı 1912

yılında İstanbul'da Kader Matbaasında 64 sahife olarak yapıldı.

Prof. Yusuf Akçura **Üç Tarz-ı Siyaset** isimli eserinde, İslâmcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük siyaset tarzlarından hangisinin Osmanlı devletinin geleceği yönünden faydalı olduğunu incelemekte ve tahlil etmektedir. Yazar, eserini **«Hülâsa, ötedenberi beynimi işgal edip de kendimi ikna edecek cevabını bulamadığım sual yine önüme dikilmiş, cevap bekliyor: Müslümanlık ve Türklük siyasetlerinden hangisi Devlet-i Osmaniye için daha nâfi ve kabil-i tatbiktir?»** diye bir soru ile bağlıyorsa da, kendisinin devlet siyasetinde Türkçülüğün takip edilmesine taraftar olduğu makalelerden açık bir surette anlaşılmaktadır.

Akçuraoğlu Yusuf'un kendi nokta-i nazarından en önemli eseri olan **Üç Tarz-ı Siyaset**, Osmanlı saltanatının son devredeki siyaset tarzlarını tasnif ve tayin eden ve Türk milliyetçiliğinin siyasette haiz olabileceği kıymet ve önemi ortaya koyan ilk eserdir. Nitekim eserin Türk aydınları üzerinde etkisi çok büyük olmuş, Amerikalı tarihçi Charles W. Hosttler'in görüşüne göre, Türk milliyetçi çevrelerinde 1848 Komünist Manifestosu'nun marksistler indinde oynadığı role benzer bir rol oynamıştır. (1) 1930 yılında Paris'te **Türkiye ve Panturanizm** adlı bir kitap bastıran Zarevand takma adlı bir Ermeni, Akçura'nın bu eseri hakkında **«Maksistler için Erfort Komünist Beyannâmesi ne ise, Panturanistler için de bu eser odur»** demektedir. (2)

2 — **Ulûm ve Tarih** : 1906 yılında Kazan'da Haritonof Matbaasında basılan bu eser, Akçuraoğlu'nun Kazan'daki

(1) **Charles W. Hostler, Tukism and the Soviets,** Londra 1957, s. 145.

(2) **Zarevand, Turtsiya i Panturanizm,** Paris 1930.

[illegible] Muhammediye'de okuttuğu tarih derslerinin bir [illegible].

3 — **Eski Şûrâ-yı Ümmet'te Çıkan Makalelerimden :** Yusuf Akçura'nın Paris'te iken, Ahmed Rıza Bey tarafından Türkçe olarak yayınlanan **Şûrâ-yı Ümmet** gazetesinde 1902 yılında yayınlanan makalelerini bir araya getiren bu eser, 1913 yılında İstanbul'da Tanin Matbaası tarafından 60 sahife olarak basıldı.

4 — **Mevkufiyet Hâtıralarım:** Birinci baskısı **«3 Haziran Vâkıa-i Müessifesi»** adiyle 1907 yılında Orenburg'ta Kerimof Hüseyinof Matbaasında yapılan bu eser, ikinci olarak 1914 yılında İstanbul'da, Türk Yurdu Kütüphanesi Neşriyâtı arasında yayınlandı.

5 — **Essai sur l'histoire des Institutions de l'Empire Ottomans «Osmanlı Saltanatı Müessesâtı Tarihine Dair Bir Tecrübe»:** Yusuf Akçura'nın Paris Serbest Siyasî İlimler Okulundan mezuniyet tezi olan bu fransızca eserin giriş kısmı Türkçeye çevrilerek 1914 yılında İstanbul'da Bilgi mecmuasının 1 ve 2 numaralı nüshalarında yayınlandı.

Bu eserde, Türk ve İslâm hukuk ve teşkilâtı hakkında geniş bilgi verildikten sonra, asıl metinde, «Eski Rejim» ve «Yeni Rejim» diye ikiye ayrılan Osmanlı müesseseleri tarihinin önemli olayları toplanmaya ve bu müesseselerin belirli vasıfları tesbit ve izaha çalışılmaktadır.

6 — **Türk, Cermen ve İslâvların Münasebât-ı Tarihiyeleri :** Türkistan'da 1910 yılında meydana gelen zelzele felâketi münasebetiyle Türk Ocağı'nda verilen bir konferansı ihtiva eden bu eser, 1914 yılında İstanbul'da Kader Matbaasında 32 sahife olarak basıldı.

7 — **L'etat actuel et les Aspations des Turco-Tatares Müsülmans en Russie «Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanlarının Şimdiki Vaziyeti ve Emelleri»:** 1916 yılında İsviçre'nin Lozan şehrinde basılan bu eser, Türklerin hürriyet ve istiklâl dâvâsını ortaya koymaktadır.

8 — **Şark Mes'elesine Ait Tarih Notları :** Erkân-ı Harbiye Mektebi Siyasî Tarih Hocası bulunduğu zaman mektebin ikinci sınıfında verdiği Şark Meselesine ait ders notlarını ihtiva eden bu eser, Erkân-ı Harbiye Mektebi külliyâtının 12. cüzü olarak 1918 yılında İstanbul'da yayınlandı.

9 — **Muasır Avrupa'da Siyasî ve İctimaî Fikirler ve Fikrî Cereyanlar:** Akçuraoğlu'nun tarih ile yakından ilgili, önemli bir eseri olan bu eser, 1923 yılında İstanbul'da Âmire Matbaasında Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâleti tarafından bastırıldı.

Bu eserde millet ve milliyet kavramları çok isabetli bir şekilde tarif edilmiş ve Avrupa'da milliyet fikrinin ortaya çıkmasından en çok zarar gören devletin Osmanlı İmparatorluğu olduğu kaydedildikten sonra, Osmanlı hukukçu ve politikacılarının milliyet fikrini Osmanlı birliğine zararlı olmıyacak bir tarzda anlamak çaresini aramak gibi büyük bir hata işledikleri anlatılmıştır.

10 — **Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale :** 1924 yılında İstanbul'da Yeni Matbaada 22 sahife olarak basılan bu eserde, Yusuf Akçura'nın İstiklâl Savaşı yıllarında söylediği hitabelere ve yazdığı makalelere yer verilmekte, Avrupa milliyetçiliği ile Türk milliyetçiliği arasındaki farklar belirtilmekte ve Türk milliyetçiliğinin iktisadî temelleri tesbite çalışılmaktadır.

11 — **Türk Yılı :** Türk Ocağı yayını olan bu eser, 1928 yılında İstanbul'da Yeni Matbaada 654 sahife olarak basıldı. Ansiklopedik bir mahiyet ve kıymete haiz olan bu eser, Türk dünyasının ve Türkçülüğün en değerli bilgi kaynaklarındandır. **Türkçülük** isimli eser de bu yıllıkta yer almaktadır.

12 — **Tarih Yazmak ve Okutmak Usullerine Dair :** 1932 yılı Temmuzunda Ankara'da toplanan 1. Türk Tarihi Kongresinde Yusuf Akçura'nın kongre başkanı sıfatiyle verdiği

çok özlü ve değerli konferansı ihtiva eden bu eser, 1932 yılında Ankara'da yayınlandı.

13 — **Tarih-i Siyasî Dersleri** : 1933 - 1935 yılları arasında altı cilt olarak basılan bu eser, ders kitabı olarak hazırlandı.

14 — **Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri «XVIII. ve XIX. Asırlar»:** Bu eserin birinci baskısı 1934 yılında İstanbul'da Akşam Matbaasında, kinci baskısı 1940 yılında Türk Tarih Kurumu yayını olarak Maarif Matbaasında yapıldı. Eserin ikinci baskısına Maarif Vekâleti Neşriyat Müdürü Faik Reşit Bey bir çok haşiye ve değerli resimler ekledi.

15 — **Osmanlı Devletinin Kuruluşu ve Bu Vak'aya Dair Başlıca Menba'lar:** Yusuf Akçura'nın bu eseri, Ankara'da Başvekâlet Müdavenât Matbaasında basıldı.

16 — **Zamanımız Avrupa Siyasî Tarihi** : Yusuf Akçura tarafından ders kitabı olarak hazırlandı.

Ayrıca Akçura'nın Harbiye'de iken ikinci tutuklanması sırasında Taşkışla'daki hücresinde yazdığı **«Defter-i Âmâlim»** adlı eseri, ölümünden sonra hayatı ve eserleri hakkında bir eser hazırlayan yakın dostu Muharrem Feyzi Togay tarafından yayınlandı. (1)

Prof. Yusuf Akçura'nın kitap halinde basılan bu eserlerinden başka çeşitli gazete ve mecmualarda sayısız makalesi yayınlandı. Bu gazete ve mecmuaların başlıcaları şunlardır: **Musavver Malûmât, Resimli Kitap, Şûrâ-yı Ümmet, Meşveret, Kazan Muhribi, Vakit, Tercüman, Türk, Türk Derneği, Türk Yurdu, Mekteb Müzesi, Bilgi, Halka Doğru, Muhit ve Ülkü.** Bu makalelerinden Türk Yurdu'nda 1911 - 1928 yılları arasında yayınlanan 53 tanesi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji bölümü öğrencilerinden Ersin Aybars tarafından toplanmış ve incelenmiştir.

S. Ö.

---

(1) **Muharrem Feyzi Togay, Yusuf Akçura Hayatı ve Eserleri,** İstanbul 1944, Zaman Kitabevi, s. 97 - 144.

TÜRKÇÜLÜK

«Kızım Ülken ve Oğlum Tuğrul'a»
Y. A.

I — TÜRKLÜK FİKRİ VE İLK TÜRKÇÜLER
BİR MESELE

Türk milliyeti fikri, Türkler arasına ne zaman ve nerede girdi? İşte halli pek de kolay olmayan bir tarih meselesi!.. (1) Asıl meselenin halli yolunda çalışmaya başlamadan evvel, kullandığımız iki tabirden, **«Türkler»** ve **«milliyet fikri»** tabirlerinden kasdettiğimiz mânâları, açıkça tayin etmeliyiz.

TÜRK'ÜN TARİFİ

Türkler dediğimiz zaman, etnografya, filolocya ve tarih ilimleriyle ilgilenenlerin bazen **«Türk-Tatar»**, bazen **«Türk-Tatar-Moğol»** diye bahsettikleri bir ırkdan gelme, âdetleri, dilleri birbirine pek yakın, tarihî hayatları birbirine karışmış olan kavim ve kabilelerin bütününü murad ediyoruz. Bu yönden Iranlı ve Avrupalı bazı yazarların ve

(1) Biz bu önemli tarih meselesini bu eserimizle tamamen halletmek iddiasından çok uzağız. Meseleye dair ufak bir kalem tecrübesi yapıyoruz. Bu tecrübeyi de şimdilik 1908 yılına kadar getirebildik. İlerisini Tanrı nasip ederse gelecek yıllarda tamamlamaya çalışırız.

onlara uyarak bazı Osmanlı yazarlarının Tatar dedikleri Kazanlılar, Azerbaycanlılar ilh... ile beraber Kırgızlar, Yakutlar da **«Türkler»** tabirinin içinde demektir.

MİLLİYET FİKRİ

Her kavim ve hattâ her kabile, diğer kavim ve kabilelere karşı daima kendi hususiyetini duymuş ve çoğunlukla kendi üstünlüğünü iddia etmişti. Bu duygu ve iddia, sanırım ki, milliyet fikrinin içgüdü ile meydana gelen ilk başlangıcıdır. Türk kavim ve kabilelerinde bu duygu ve iddianın her zaman var olduğunu hiç korkmadan tasdik edebiliriz (1).

Fakat söz konusu olan **«milliyet fikri»**, bu duygu ve iddianın çok gelişmiş bir safhasıdır. Kabile ve kavmiyet duygusunun, milliyet fikri derecesine yükselmesi, Doğu'da değil, Batı'da meydana gelmiştir. Avrupa kavimleri, bir-çok sebeplerin etkisi altında, özellikle XV. yüzyıldan itibaren, milliyet konusunu işleyerek, nihayet XIX. yüzyılın ortalarına doğru, bugün anladığımız mânâda milliyet fikrini tayin ettiler. Zamanımızda milliyet fikrinin, diğer bir deyimle milliyet prensibinin muhtevası şudur: **«Bir millet meydana getirmiş olan insan toplulukları, bağımsız bir devlet halinde teşkilâtlanarak yaşamak hakkına sahiptir»**. Bu cümlenin açık anlaşılabilmesi için, **«millet»** tabiriyle ifade olunan realitenin iyi bilinmesi gerekir.

(1) İslâm devrinde Türkler millî duygularını, millî gururlarını belirtmişlerdir. Şuûbiyye hareketine Türklerin katıldığı kesindir. Millî Türk gururunu pek açık ortaya koyan **«Divan-ı Lûgat-it-Türk»** sahibinin şuûbiyecilerden olduğunu bazı müsteşrikler yazıyor.

MİLLETİN TARİFİ

«Millet» nedir? Gerçekte milletler var olmasına rağmen, milletin tarifi o kadar kolay değildir. Milletlerin gerçekte ortaya çıkışına olduğu gibi, teoride tarifine de siyasî çıkarların müdahale ve etkisi olmuştur. Bugün milletin tam ilmî diyebileceğimiz bir tarifini bulup gösteremeyiz. Milletin birkaç türlü tarifi vardır: Teşkilâtlanma ve kuruluş halinde bulunan her millet, mevcut şartlara ve hedef alınan gayeye göre, milleti tarif etmiştir; meselâ Almanlar ve İslâvlar ırk ve dili -yani tarihî mecburiyeti-, Fransızlar arzu ve iradeyi -yani ferdî hürriyeti-, İtalyanlar arazi ve dili -yani coğrafî ve tarihî mecburiyeti- milletin meydana gelişinde ve devamında en esaslı etken olarak almışlardır. Biz mümkün olduğu kadar objektif kalmak arzusiyle, milleti şöyle tarif etmek istiyoruz: **«Millet, ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı sosyal vicdanında birlik ve beraberlik meydana gelmiş insan toplumudur»**. Millet bu şekilde tarif olununca, çeşitli tarifler az çok uzlaştırılmış ve **«milliyet fikri»** nin neden ibaret olduğu da hayli açıklanmış olur.

İşte bu şekilde mânâsını tayin ettiğimiz **«milliyet fikri»**, sınır ve mahiyetini biraz evvel açıkladığımız Türkler arasına ne zaman, nerede ve nasıl girdi?

MİLLİYET FİKRİNİN TÜRKLER ARASINDA YAYILMASI

Fikir Avrupa'dan gelmiş olduğuna göre, Avrupa ile en çok temas ve münasebetleri olan, Avrupa medeniyetinden az çok feyz almaya başlayan Türk kavimlerinin, diğerlerinden evvel bu fikirle tanışmış olmaları gerekir. Bu şartlara haiz Türk kavimleri, eskiden Osmanlı Türkleri denen Batı Türkleri ile Kırım Türkleri ve Kuzey Türklerinin İdil Havzasında yaşayan kısımları ile Kafkasya'da oturan Âzerî

lurklardır. Gerçekten, XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Türklerin bu dört kümesinin dördünde de milliyet fikrinin ortaya çıkarak yayılmakta olduğunu görüyoruz.

MİLLİYET FİKRİNİN ORTAYA ÇIKIŞ ŞEKLİ

Milliyet fikri, Batı, Âzerî, Kırım ve Kuzey Türklerinden acaba hangisine daha evvel girmiştir? Bu sorunun cevabını araştırmadan önce, milliyet fikrinin bir kavimde varlığını sezdiren fikrî çalışmaları belirlemeye çalışalım: Milliyet fikrinin etkisi altına girmeye başlayan bir kavim, derhal bu fikri realitede tamamiyle gerçekleştirmeye kalkışmaz, kalkışamaz; gayeye erinceye kadar geçilecek bir hayli merhaleler, yapılacak birçok işler vardır. Milliyet fikri aşılanmış bir kavim, kendi milletiyle ilgili kültürel olaylara büyük bir değer vermeye başlar. Kültürel olayların en önemlisi, dildir. Kendi dilinin ciddî incelemeleri ile uğraşan, kendi dilinin bağımsızlığı ve gelişmesine usulü ile çalışan kavimlerde milliyet fikrinin varlığına, hiç olmazsa millet duygusunun çok kuvvetli olduğuna hükmedebiliriz. Ciddî dil incelemeleri, ortaçağdaki gibi **«sarfiyyun ve nahviyyun»** tarzında cılız incelemeler ile kalmaz, zamanımızın **«filolocya»** usullerine kadar gider; yani dil incelemeleri, kavmin kaynaklarını araştırmaya yöneltir. **«Filolocya»** ile kavmin en eski hayat dönemi, en eski kültürel ve destanî olayları bulunur ve tesbit edilir. Filolocya ve tarih araştırmaları, etnografya ve arkeolocya incelemelerini gerektirir. Bu bilgiler sayesinde kavmin bütün geçmişi, ilk devrelerine kadar aydınlanır; kavmin maddî ve manevî kültürü anlaşılır. Aynı zamanda kavmin mevcut durumuna ait coğrafî, demografi, etnografi ve iktisadî bilgiler toplanır, düzenlenir. Bütün bu bilgiler sayesinde kavmin kültür hazineleri, iktisadî gücü, medeniyet seviyesi öğrenilir. Kısacası, kavmin özelliği, benliği, şahsiyeti belirir ve aydınlanır. Eğer bu özellik, milliyet fikrinin meydana çıkmasına yeterli şartları taşıyorsa, milliyet fikri mutlaka meydana çıkar. Yoksa fikrin meydana çıkması, yeterli şartların oluşmasına bağlı kalır ve milliyet fikriyâtçıları ile kavmin liderleri bu şartların oluşmasına çalışıp çabalarlar.

Yukarıdaki açıklamaya göre, Türk kavimlerinden hangisinde ilk önce milliyet fikrinin belirdiğini tayin edebilmek için, bu kavimlerden hangisinin diline, kültürüne, tarihine ilh... ait incelemelere takvim itibariyle daha evvel başlamış olduğunu tesbit etmek lâzımdır. Bu konuya dair elimde bir miktar malzeme var; fakat bu malzemenin meseleyi kesin şekilde halle yeterli olmadığını itiraf edeyim. Hükümlerim tabiî mevcut malzemeye göredir. Hatalı hükümlerin, bence meçhul malzemeye dayanarak düzeltilirse, millî tarihimize hizmet edilmiş olur.

BATI TÜRKLERİNİN AVRUPA İLE MÜNASEBETLERİ

Batı, yani Selçuk ve Osmanlı Türklerinin Avrupa kavimleri ile münasebetleri çok eskidir. Fakat Avrupa Medeniyetinin, Avrupa fikirlerinin Batı Türklerine etki ve nüfuzu, ancak XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren duyulmaya başlar. Bu olay İslâm medeniyeti ile Avrupa medeniyeti arasındaki dengenin ancak XVII. yüzyıl başlarından itibaren İslâm medeniyetinin zararına bozulması ile açıklanabilir. Batı Türklerinin çoğunluğu, XIX. yüzyıl süresince bile, Avrupa medeniyetinin üstünlüğünü tamamen kabul etmiş değildir. Bununla beraber Osmanlı devletinin korunması ve idaresi görevini yüklenenler, XVIII. yüzyılın ortalarından başlayarak, Avrupa medeniyetinin, hiç olmazsa maddî medeniyetinin üstünlüğünü, çok kesin deliller önünde tasdik ve kabul zorunda kalmışlardı. Maddî medeniyetin ma-

nevî medaniyetle bağlantısı da çok geçmeden sezildi. XIX. Yüzyılın ortalarına doğru, Osmanlı devletinin idaresi başında bulunanlar, bazı Osmanlı gençlerini yalnız maddî medeniyetin teknik yönlerini öğrenmek için değil, Avrupa medeniyetinin diğer kısımlarından da yararlanmak için, Fransa'ya, İngiltere'ye gönderir oldular. II. Mahmut zamanında başlayan bu hareket, kendinden sonra tahta geçenler zamanında da, gidenlerin sayısı artarak, devam etti. Avrupa'nın şurasından burasından talih arayarak Osmanlı ülkesine, özellikle Osmanlı başkentine gelen ve İslâmiyeti kabul ederek devlet memuriyetlerinde hayli yüksek derecelere kadar çıkan birtakım yabancılara Osmanlı tarihinin her devrinde rastlanır; bunların içinde değerli adamlar da yok değildi. XIX. Yüzyılın ortalarına doğru Lehistan ihtilâli ile Avusturya-Macaristan karışıklıkları, mültecilerin miktarını arttırır ve yüksek sosyal tabakalara mensup cidden ilim ve sanat sahibi bazı kimseleri, Osmanlı ülkelerine atar. Osmanlı aydınları bunlarla tanışırlar, konuşurlar, bunlardan dil öğrenirler; ve bu tanışmadan Avrupa medeniyeti hakkındaki bilgileri artar. Bazı gençlerin Avrupa'ya gitmesi, bazı kimselerin Avrupa'dan gelmesi, bazı mültecilerin Osmanlı subayları ve memurları arasına girmesi, Osmanlıların okuryazar, ilim adamı, asker ve memur tabakaları arasında Avrupa fikirlerinin yayılmasına hizmet eder. Yine o sıralarda Tıbbiye Mektebi, Mühendis Mektebi, Harbiye Mektebi, nihayet Galatasaray açılır ve Avrupa'dan öğretmenler getirtilir.

Avrupa fikrinin Osmanlı Türkleri, daha doğru bir deyimle müslüman Osmanlılar içine yayılmasında müslüman olmıyan Osmanlı tebaasının da etkileri olduğunu sanıyorum. Meselâ eski Osmanlı teşkilâtında yüksek memuriyetlere sahip olan **«Fenerli Beyler»**, XVIII., belki XVII. yüzyıldanberi Avrupa medeniyetinden feyz almakta idiler. Divân-ı Hümayun Tercümanlığının, Eflâk ve Boğdan Beyliklerinin adetâ gediklisi sayılan bu Rum asilzâdeleri devlet büyükleriyle, hükûmet memurlariyle tabiatiyle temasta bulunuyorlardı; idareci ve memurlardan gözü açık, kulağı delik olanlar, bu temaslardan meydana gelen intibalar üzerinde düşünmeden ve zihin yormadan yapamazlardı.

İşte böyle çeşitli yollarla Avrupa medeniyeti, Avrupa fikirleri müslüman Osmanlılar arasına giriyor ve nüfuz ediyordu.

XIX. Yüzyılın ilk yarısı, Avrupa'da birçok yeni fikirlerin kaynadığı ve o fikirlerin gerçekleşme sahasına geçmesi için milletlerin, zümrelerin çarpıştığı bir devirdir: Yüzyılın başlarında Fransız İhtilâli, Napolyon İmparatorluğu bütün Avrupa'yı karıştırmıştı. Milliyet fikrine dayanan Almanlar, İtalyanlar, İspanyollar Napolyon tahakkümünün son devrelerinde imparatora karşı millî ayaklanmalar hazırlamış ve gerçekleştirmişlerdi. Milliyet fikrinin tarih, hukuk ve edebiyat sahalarında çok ciddî çalışan Almanlar, İtalyanlar ve İslâvlar, Alman birliğini, İtalyan birliğini, Avusturya tahallülünü (bozulma, ayrılma), İslâv birliğini hazırlıyorlardı. Hürriyetçilik, halkçılık ve sosyalistlik mezheplerinin fikriyâtı da bu yarım yüzyılda iyiden iyiye işlenmişti. Yüzyılın ortasına doğru, özellikle Merkezî Avrupa'da, Osmanlı saltanatının eski komşusu Habsburglar memleketinde bu değişik fikirlerin gerçekleştirilmesi arzusundan doğan büyük bir kasırga kopmuştu...

Osmanlı devleti yöneticilerinin, aydınlarının bu olayları işitmemiş, öğrenmemiş ve bunların sebeplerini araştırmamış olması kabul edilemez: Ayrıca Avusturya ve Macaristan kasırgası, savurduklarından bazılarını Osmanlı ülkesinin sınırları içine kadar fırlatmıştı; özellikle o olaylara pek benzeyen Eflâk ve Buğdan karışıklıkları, Mora isyanı, Sırpların hareketleri göz önünde cereyan etmiş ve edip durmakta idi.

Bununla beraber çok gariptir ki, Tanzimat devresine

kadar Osmanlı yazılı eserleri içinde, Osmanlı devletinin hayat ve geleceğiyle ilgili bu pek **önemli hadiselerin fikir cephesini** açıklayan ve o fikirleri Osmanlı devletinin esas unsurları hakkında uygulamaya çalışan hiç bir esere rastlamadım...

«TANZİMAT» VE «YENİ OSMANLILAR»

Tanzimat devresindedir ki, bazı işlerle, bazı yazılar, Avrupa'da kaynıyan hukukî, siyasî, sosyal, edebî bazı fikirlerin nihayet müslüman Osmanlıların kafalarına kadar gelip yetiştiğini gösterir. Genellikle Türklerin millî psikolojisini inceledik, iddiasında bulunanlar, bu kavmin fikriyâttan çok fiiliyâta (işe) değer verdiğini söylerler... Bu hüküm pek de hatalı olmasa gerek: Gerçekten Türklerin teori ve düşünme ile uğraşıp yorulmaktansa, başkalarının teorik düşüncelerinden çıkan pratik sonuçları uygulama ile işi kolaylaştırmayı seçtiklerini gösteren tarihî olaylar pek çoktur... Sözünü ettiğimiz sahada dahi aynı psikolojik durumun tecellilerini görmekteyiz: Avrupa fikirleri, esaslarından incelenip, o esaslara göre Osmanlı sosyal hayatının incelenmesi ile elde olunacak aslî sonuç düşünülmeksizin, bazı teori ve düşünce vâdisinde zihin yorulmaksızın, yüzeyden öğrenilen bazı Avrupa fikirlerinin Avrupa'ca kesinleşmiş bazı pratik sonuçları, Osmanlı sosyal hayatına, yukarıdan ve aşağıdan, hükümetin idaresini elinde tutan devletin yöneticileri ile hükûmetin idaresini beğenmiyen aydınlar tarafından uygulanmaya çalışıldı ki, bunun yukarıdan başlıyanı **«Tanzimat»**, aşağıdan geleni **«Yeni Osmanlılık»** hareketi adını almıştır; her iki hareket de iş ve düşünceden çok uzaktır; her iki hareketin düşünce yapısına dair ciddî eserler arayıp bulmak çok zordur...

1865'te, yani Abdülaziz'in tahta geçmesinden dört yıl

sonra kurulan **«Yeni Osmanlılar Cemiyeti»**nin kuruluş oturumunu, bizzat cemiyetin içinde bulunması nedeniyle aslî kaynaklardan öğrenmiş olması gereken Ebüzziya Tevfik Bey, **«Yeni Osmanlılar Tarihi»** adlı eserinde şöyle hikâye eder: **«İlk toplantıya cemiyetin kurucularından Suphipaşazâde Âyetullah Bey (1) «Karbonari» Cemiyeti ve Lehistan Gizli Cemiyeti'yle ilgili iki önemli kitapla birlikte gelir. Toplantıda Şair Namık Kemal de hazırdır. Âyetullah'ın getirdiği kitaplar okunarak, inkılâb cemiyetinin meydana getirilmesine girişme hakkında görüşme yapılır.»** Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyesinden Ebüzziya Bey, ilk toplantıyı anlattıktan sonra şöyle bir görüş belirtiyor: **«Bu altı vatansever adam, o Karbonari kanunlarını, o Sardunya gibi küçük bir devleti, bir İtalya devleti haline getiren kömürcü namındaki gençlerin fedakârlıklarını, kararlı teşebbüslerini ve yüceltici işlerini okudukça kim bilir milliyetçiliğin nasıl bir kükremiş aslanı, hürriyet şarabının nasıl bir sarhoşu kesiliyorlardı!»**... Bu ilk toplantının tasviri ve tasvir eden Ebüzziya Bey'in samimi düşünceleri çok açık göstermiyor mu, ki, bu çok hürriyetsever, idealist aristokrat yavrularının, o zamanlar Avrupa'yı karıştıran fikir akımları ve o akımların pratikteki tecellileri hakkında o kadar kesin bilgileri yoktur; kendi memleketlerinin durumlarını ve olaylarını değerlendirip çözümleyecek derecede teorik hazırlıkları da yoktur. Ne kendileri, ne de kendilerinden evvel gelenler, Osmanlı sosyal hayatını incelemek için Avrupanın fikrî esaslarını öğrenerek, Avrupa'nın inceleme metotlarını kullanarak, bir düşünce sistemi, bir ideoloji hazırlamamışlardır. Karbonariler nizamnâmesini çevirmek ve onun hükümlerine göre faaliyete geçmekle her şey olup biter, istenen sonuçlar elde edilir sanmışlardı!...

(1) Türk Ocakları Merkez Heyeti Başkanı Hamdullah Subhi Bey'in büyük biraderidir.

Fransız siyasî yazarlarından Engelhard, **«Türkiye ve Tanzimat»** tanınmış eserinde **«Yeni Osmanlılar»**a Fransızca ünvaniyle **«La Jeune Turquie = Genç Türkiye»** (1) ye dair bilgi verirken, bu siyasî akımın programı olmak üzere Tunuslu Hayreddin Paşa'nın 1868'de basılmış olan **«Reformes nécessaires aux Etats musulmans» «İslâm Hükûmetine Gerekli Islâhât»** ünvanlı risalesini belirtmekte ve kısaca incelemektedir. Bu risalede Osmanlı devleti, tebaasının din, dil ve ırkı değişik bir İslâm saltanatı sıfatiyle ele alınmıştır. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın görüşüne göre, bu saltanatın ıslahı için gerekli tedbirlerin esası, Sultan Süleyman Kanunî'nin **«Kanun-ı Siyasî»**sini genişletmek ve ıslâh etmekten ibarettir. Osmanlı saltanatının o eski kanunu genişletilerek ve ıslâh edilerek uygulanırsa, ilim adamları ve bakanların siyasî görevleri, **«Avrupa'nın meşrutî hükûmetlerindeki Meclis-i Mebûsân görevlerinin aynı»** olur.

Engelhard, sanıyor ki, Hayreddin Paşa'nın ileri sürdüğü görüşler, o sıralarda müslümanlar arasında yayılmakta olan maksat ve teşkilâtı gizli bir siyasî cemiyetin, «Genç Türkiye»nin düşüncelerinin tercümanıdır. -Ben Engelhard'ın yanıldığına eminim: Abdülaziz devri Genç Osmanlılarının programı, Hayreddin Paşa risalesinde görülen açıklık ve anlaşılırlığa sahip değildi; ve bu açık olmama durumu Genç Osmanlılık hareketinin Osmanlı saltanatında son tecellisi olan **«İttihat ve Terakki»** devrinde de devam edip gitti. Yeni Osmanlılar'ın içinde Sultan Süleyman'ın XVI. yüzyıldan kalma **Kanunnâme'**sini genişletme

---

(1) Bu Fransızca ünvandan «Genç Türkler» tabiri ortaya çıkmış ve bu tabir, Yeni Osmanlılar ve Genç Osmanlılar'ın eşanlamlısı olarak kullanılmış olduğundan, bu tabirler Yeni Osmanlılar akımında Türk millî fikrinin varlığını göstermez.

ve ıslâh yoluyla XIX. yüzyılın son yarısında uygulamak isteyenler bulunsa bile çoğunluk daha radikal «köklü» yollardan yürümek taraftarıydı: Ebüzziya Bey'in **Yeni Osmanlılar Tarihi'**nde görüldüğü üzere, Namık Kemal gibi, Âyetullah gibi genç aydınların asıl ilham kaynakları fıkıh ve **Kanunnâme-i Süleymanî** değil, Avrupa devletlerinde uygulanmasını gördükleri veya işittikleri anayasalardı; bununla beraber, iki ayrı gelişme tarzının ürünü olan hukukî ve siyasî müesseseleri birbirine karıştırmaktan da tamamen vazgeçmiyorlardı. Bu yönden Yeni Osmanlılar'ın sırf hukukî bir bakış açısından bile işlenmiş bir ideolojileri, açık bir programları olduğu söylenilemez.

Tanzimat'ın fikir sistemiyle, **«Genç Türkiye»**ninkinden biraz daha fazla uğraşılmıştır. Ecnebi devletlerin baskısından doğan zaruretlere karşı Osmanlı devletinin idarecileri tarafından alınan pratik ve ampirik siyasî, idarî ve iktisadî tedbirlerin bütünüdür ki, Osmanlı tarihinde Tanzimat adını alır. **«Tanzimat»ın ayırıcı vasfı, «taklit»tir; Tanzimat ile Avrupa taklit olunmak istemiştir:** Kapdân-ı deryâ Halil Paşa 1830 tarihinde şu sözleri söylemişti: **«Rusya'dan dönüyorum. Dönüşümde her zamandan çok inandım ki, eğer Avrupa'yı taklite hızla yönelmezsek, bizim için Asya'ya dönmek mecburiyetinden başka çare yoktur.»** (1) Tanzimatta taklit olunan şey, esaslardan ve usullerden çok pratik sonuçlardı. Tanzimat Nizâm-ı cedîdin devamıdır: Nizâm-ı cedîd, Avrupa'nın silâhlarını satın aldı, Avrupavâri asker elbiseleri diktirdi. Avrupa'nın askerî talimnâmelerini tercüme ettirip uygulamaya çalıştı; Tanzimat da Avrupa'nın sivil elbiselerini herkese giydirdi, ceza ve ticaret kanunlarını tercüme ettirdi. Avrupa devletlerinin malî ve idarî teşkilâtını şöyle

---

(1) **Türkiye ve Tanzimat**, s. 6, «Ali Reşat Bey tercümesi»

böyle taklide uğraştı; Tanzimat cereyanı, sonra biraz daha derinleşerek, düşünmek, düşüncesini ifade etmek, düşüncesini yazmak tarzlarına da etkisini gösterdi. Bu olay, müslüman Osmanlı sosyal hayatında dünyaya bakışın değişmeye başlaması demekti. **«Türkiye ve Tanzimat»** yazarı, **«Tanzimat'tan maksat, İslâmî sosyal hayatı yüzyıllarca manen ve siyaseten ayrı yaşamış olduğu Hristiyanî sosyal hayata yaklaştırmaktı»** diyor. Bu maksadın dışla ve alışkanlıkla ilgili yönü, genellikle itaata alışkın müslüman Osmanlı tebaası üzerine az bir zorlukla uygulandı. Fakat derunî, fikrî ve vicdanî sahalarda başarı, ancak düşünce sahasında yapılacak çalışmaların etkisiyle elde edilebilirdi. Bu ideoloji noksanının olumsuz sonuçları, yakın zamanlara kadar görülmüştür.

Yeni Osmanlılar hareketi, teori yönünden Tanzimatı tamamlar. Yeni Osmanlılar, Tanzimatın idare hukukuyla ilgili tedbir ve kanunlardan pek de ileri gitmek istemeyen ihtiyatlı adımlarını, cesaretle anayasa hukuku sahasına geçirerek hükümdârın ve hükûmetin hukuk ve yetkilerini sınırlamak ve halkın hukuk ve hürriyetini genişletmek emelini taşıyorlardı. Yeni Osmanlılar bir bakıma Tanzimatçıların radikalleri idi; fakat bu radikallik bazen irticaî idealizm ile karışıyordu. Tanzimatçılar, Yeni Osmanlılar ile ara sıra çarpıştılar. Anlaşmazlıklarını nasıl ağırlık merkezi, hükûmet ve hükümdârın hukuk ve yetkileri ile «millet»in hukuk ve hürriyetinin dengeye getirilmesi meselesi idi.

Yeni Osmanlılar'ın siyasî edebiyatında **«vatan», «millet», hukuk»** ve **«hürriyet»** kelimeleri pek çok geçer; Tanzimatın resmî belgelerinde ise, mefhumları itibariyle Batı'dan gelme bu kelimelerin çokça kullanılmasından çekinilir.

TANZİMATÇILARLA YENİ OSMANLILARDA MİLLİYET MEFHUMU

Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlılar'ın dilinde **«millet»** tabirinin mânâsı çok önemlidir. Gerçi bu tabiri Fransızcanın **«la nation»**u karşılığında kullanırlar. Fakat birleşmiş Fransız milleti ile Osmanlı devletinin tebaası olan çeşitli kavimler kümesinin, milliyet bakış açısından çok farklı olduğuna dikkat etmemiş gibi görünürler. Avrupa'daki fikirler ve realiteler, yukarıda söylediğimiz gibi, esaslarından araştırılıp Osmanlı sosyal hayatı o esaslara göre incelenmediğinden Osmanlı sosyal hayatında **«milliyet meselesi»** hakkiyle gözden geçirilip aydınlanmamış, millet deyimine açık bir mânâ verilememiştir. Tanzimat ve Yeni Osmanlılık hareketlerinin fikir yönünün iyi işlenmemiş olduğuna açık bir delil de, **«millet»**in tarifsiz kalmış olmasıdır.

«Millet» tabirinin teoride tarifine girişmek, Osmanlı sosyal hayatının pratikte bozulmasına yol açacağından Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlılar'ın bundan şuurlu olarak kaçındıkları savunulabilir. Veyahut Osmanlı tebaasının bütününü, gerçekte var olan bir millet tasavvur ederek, millet tabirini de o gerçeği ifade etmek üzere kullandıkları söylenilebilir. İkinci bir görüş olarak Tanzimatçıların da, Yeni Osmanlıların da Avrupa'da bütün siyasî hayatı karıştıran milliyet hareketlerini, Osmanlı ülkesinde olup geçen millî ihtilâlleri ya işitmemiş, yahut bu olayların mahiyetini hakkiyle anlamamış olmaları düşünülebilir ki, bu görüş elbette yanlıştır... Ancak gerçekte var olmayan milleti, fikren var gibi tasavvur ederek, bu tasavvurun gerçekleşmesi ümit ve emeliyle millet deyiminin incelenmesinden ve tafinden kaçınmış olmaları görüşü daha çok tutarlıdır. Bu durumda Yeni Osmanlıların müslim, gayr-ı müslim, Türk, gayr-ı Türk bütün Osmanlı devleti tebaasını, gerçekten değilse bile düşünce olarak bir millet farzet-

tiklerine hükmetmek gerekir; yani Yeni Osmanlılar da, Tanzimatçılar gibi, şimdi kullanmakta olduğumuz tabirlere göre **«Osmanlıcı»** idiler. Bu zümrenin Fransızca ünvanları Les Jeunes Turcs **«Genç Türkler»** olduğu halde (1), Türkçe kendilerine **«Yeni Osmanlılar»** adını vermeleri de bu gayelerinden ileri gelmelidir. Fakat bizim bu hükümlerimiz, eserler ve belgelerden çok mantık yürütme yoluyle çıkardığımız sonuçlara dayanıyor; eserler ve belgelerle desteklenmelerine gerek vardır.

«Millet» tabiri böyle belirsiz ve genel kaldıkça, böyle belirsiz ve genel kalması gerekli ve faydalı sayıldıkça, siyasî sahada Türklük tabiatiyle söz konusu olamazdı: Gerçekten Tanzimat devresinde **«Türk»**, **«Türklük»**, **«Türk milleti»**, **«Türk milliyeti»** gibi ifadelere rastlanamaz (2) ve bugün bu tabirlerle ifade olunan mefhumun da o zaman açıklıkla bilindiğini ispat eden delil ve belirtiler bulunup gösterilemez. Ancak millî duygu ve düşüncenin büsbütün yok olmadığına dair dil, edebiyat, filoloji ve tarih sahasında bazı belirtiler vardır.

TANZİMAT EDEBİYATINDA TÜRKÇÜLÜK İZLERİ : ŞİNASİ VE ZİYA PAŞA

Meselâ Tanzimat edebiyatının babası olan Şinasi tarafından Tersane Nazırı Ziver Efendi'ye yaklaşık olarak

(1) Bu teşkilâtın isminin, o sıralarda Avrupa'nın her tarafında beliren «Genç İtalya», «Genç İsviçre» gibi hürriyetçi ve halkçı teşkilâtlardan ilham alınarak konduğu muhakkaktır.

(2) Tanzimat devrinin belgeleri karşılaştırıldığında «Türkkistan» kelimesinin ara sıra kullanıldığı görülürse de, bunun Fransızca «La Turquie» tabirini aynen tercüme etme arzusundan doğduğuna şüphe yoktur.

1845 tarihinde yazılan bir tebrik mektubunun önsözü mülemmâ bir kıtadır ki, birinci mısraı Fransızca, ikincisi sırf Türkçe, üçüncü ve dördüncüleri ise Arapça ve Acemcedir. Şairin bu eserinde, Türkçeye de, Fransızca, Arapça ve Acemce gibi bağımsız bir yer vermek istediği sanılabilir. Şinasi'nin bu mısraı, o zamana kadar çokca var olan Türkçe bektaşi nefesleri, âşık türküleri, halk şarkıları gibi duygu ve içgüdüyle meydana gelen bir nağme değildir; milliyet fikirlerinin, Avrupa hayat ve siyasetine önemli, hattâ fecî etkileri görülürken Paris'te bulunmuş, Avrupa ilim ve düşüncesi hakkında geniş bilgi sahibi olmuş, Paris'in ilim adamları ve ediblerinin toplantılarına katılabilmiş çok şuurlu bir Türk'ün, düşünerek, uğraşarak yazdığı bir satırdır:

«Ululuğun denizinde göremez kimse kara»...

Şimdi bu mısracığı, Şinasi'nin ikinci defa Paris'e gittiği zaman Türkçenin bir sözlüğünü meydana getirmeye teşebbüsü olayıyle karşılaştıracak ve sonra o zamanlar «Lisan-ı Osmanî» denilen dili, konuşulan Türkçeye yakınlaştırmak için çektiği emeklerle sade Türkçe bazı manzumeler «meselâ -Karakuş Yavrusu ile Karga- hikâyesi» yazmaya uğraşmasını da hatırlayacak olursak, Batı düşüncesini ve durumunu Avrupa'ya giden diğer arkadaşlarından çok daha iyi anlamış olan bu mütefekkir yazarı, dil ve edebiyat sahasında Türkçülüğü ilk sezmiş bir Osmanlı Türk'ü diye kabul edebiliriz, görüşündeyim. Ve bu görüşümde yanılmıyorsam, Batı Türklüğünün dil ve edebiyatında ilk Türkçülük belirtisi, XIX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmış oluyor, demektir.

Tanzimat devri şairlerinden **«Yeni Osmanlılar»** siyasî zümresine de katılmış olan Ziya Paşa'nın dil ve edebiyat Türkçülüğü Şinasi'den daha açıktır. Meşhur **«Şiir ve İnşa»** makalesi, bu konuda kesin bir delil gibi gösterilebilir. Ziya

Paşa bu makalesinde **«Osmanlı»** tabirini Türk karşılığında, yani Tanzimattan evvelki mânâsında kullanarak eski Osmanlı şairlerinin eserlerini hatırlattıktan sonra diyor ki: «...**Hayır! Bunların hiç birisi Osmanlı şiiri değildir... Acaba bizim bağlı olduğumuz milletin -yani Türk milletininbir dili ve şiiri var mıdır, ve bunu ıslah mümkün müdür..» «İçlerinde üçte bir Türkçe kelime bulunmayan ve birçok zamanlar zihni yormadan mânâ çıkarmaya güç yetmiyen»** eski eserleri beğenmiyor. Türkçe imlânın düzensizliğini, Türkçede kullanılan kelimelerin sınırsızlığını, Türkçe ve Osmanlıca gramerinin düzenlenmemiş olduğunu belirttikten sonra, Türklerin tabii şiirinin Bâkî, Nef'î Nedim ve Vasıf'ların manzumeleri, Türklerin tabii inşasının -nesri- Veysî ve Nergisî'lerin nesirleri olmadığını kesinlikle ifade ediyor: «...**Hayır! Bizim tabii şiir ve inşamız, taşra halkıyle İstanbul ahalisinin halk tabakası arasında aynen durmaktadır. Bizim şiirimiz, hani şairlerimizin âhenksiz, ölçüsüz diye beğenmedikleri halk şarkıları ve çöğür şairleri arasında «deyiş», «üçleme» ve «koyabaşı» tabir olunan nazımlardır. Ve bizim tabii inşamız, Mütercim-i Kâmûs'un kullandığı yazı yazma tarzıdır... Hele bir kere rağbet o yöne dönsün, az vakit içinde ne şairler, ne kâtipler yetişir, akla hayret verir.»**

Sonradan dilde Türkçülük konusu ile uğraşanlar, Paşa'nın XIX. yüzyıl sonlarında ortaya koyduğu bu meselelere çok bir şey ekleyebilmiş değillerdir...

Dilde Türkçülüğü bu kadar iyi kavramış ve Osmanlı ile Türk tabirlerini eşanlamlı olarak kullanmış olan şair ve edib Ziya Paşa'nın, Yeni Osmanlılar Cemiyeti ileri gelenlerinden Ziya Paşa'yı çok kullandığı millet ve milliyet tabirlerinin siyasî mefhumlarını inceleme ve belirlemeye yöneltmemiş olması, zor kabul edilir: bununla beraber Ziya Paşa'nın eserlerinden siyasî Türkçülüğünü çıkaracak hiç bir ipucu bulup çıkaramadım...

DİLDE «BÜTÜN TÜRKÇÜLÜK»ÜN İLK İZLERİ AHMET VEFİK PAŞA

Dilde Türkçülük, Ziya Paşa'dan sonra dilde araştırma sahasına geçer; dilde araştırma, Osmanlıca lehçesinden başka Türk lehçelerinin öğrenilmesine yöneltir. Türkçülüğün bu safhasını Ahmed Vefik Efendi'den «Paşa'dan» itibaren görüyoruz.

Şinasi'nin toplamaya başlayıp da tamamlamayı başaramadığı sözlüğün hazırlanmış kısımları, Osmanlı ülkesinin sınırları dışında kalmıştı. Türkçe kelime toplamak işini Ahmed Vefik Paşa devam ettirdi. Vefik Paşa'nın **«Lehçe-i Osmanî»**si, bu çalışmanın değerli bir ürünüdür. Paşa'nın **«Lehçe-i Osmanî»**ye yazdığı değerli önsöz, **«Bütün Türklük»**ü düşündüğünü gösteren bir belgedir.

«Lehçe-i Osmanî»nin birinci baskısını göremedim; baskı ve yayın tarihini tesbit edemiyorum. Elimde bulunan yeni baskısının basılış tarihi 1306'dır. Bu yeni baskının tarihsiz önsözünün sonlarında yazar diyor ki: **«Türk dilleri içinde en önce yayılan Oğuz şubesi, Tataristan ve Türkistan'ı bir zaman Bahr-ı Şarkî'den Macaristan'a kadar kavrayıp hâlâ «Guz» dili denir. Onun yenisi olan Türkmen dili İran ve Suriye'yi kaplayıp Anadoluya inmiş, zamanla lehçe-i Osmanîyi meydana getirmiştir. Eski şubelerden Kıpçak dili Hîyve'den Siber ve Kırgız ve Kuman ve Bulgar gibi Kazan çevresini istilâ etmiştir. Ve Uygur dili Çin taraflarından Kaşgar'a doğru yayılıp ondan 700 tarihlerinde Cengizyân kavimleri Türk ve İslâm dairesine girdiklerinde Çağatay dili doğup 800 yıllarında çok yayılmıştır. Bugün Uygur ve Kıpçak ve Çağatay dili doğup 800 yıllarında çok yayılmıştır. Bugün Uygur ve Kıpçak ve Çağatay kitapları Mahbubü'l Kulûb gibi güzel eserler ve özellikle 600'den 800'e kadar meydana gelen Selçuklu Türkmenleri ve Os-**

manlı kitapları bolca basılıp bunların incelenmesi ile dilimizin şubelerinin ayrılıkları anlaşılmıştır. Himmet-ür-ricâl, takla'-ül-cibâl! -Becerikli insanların himmeti, dağları yerinden söker-».

Bu önsözden Ahmed Vefik Paşa'nın Türk diline çok geniş. «Bütün Türkçüler» gibi baktığı anlaşılıyor: Asıl dilimiz, hemen bütün Asya ile Batı Avrupa'ya yayılan büyük dildir; «Lehçe-i Osmanî», Lehçe-i Çağatayi... ilh. bu dilin şubelerinden, lehçelerinden ibarettir. Bu lehçelerin incelenmesi ile «dilimiz şubelerinin ayrılıkları» anlaşılır ve ayrılıklar anlaşıldığı gibi birleştikleri noktalar da ortaya çıkar. Kısacası Ahmed Vefik Paşa, dil vasıtasiyle çok geniş Türk birliğini görmüş ve göstermiştir, diyebiliriz.

Vefik Paşa, **«Lehçe-i Osmanî»**sinde, ilk defa aslı Arapça ve Farsça olmayan Türkçe kelimeleri, aslı Arapça ve Farsça olanlardan ayırarak ayrı bir bölüm halinde düzenlemiştir; ve bu şekilde sınırsız Osmanlı dil denizinde boğulmuş değerli Türkçe kelimelerin çokluğunu ve önemini göstermiştir. Ve Türk dilinin Arapça ve Acemceye kısmen yenilen Osmanlı lehçesinden başka lehçeleri olduğunu meydana koyarak, gerçek ilim meraklılarını onların incelenmesine yöneltmiştir.

Ahmed Vefik Paşa'nın bütün eserleri kendisinin dil sahasında çok şuurlu bir Türkçü olduğunu gösterir: Meselâ Fenélon'un **«Telemaque»**ını Veysî Nergisî lehçesiyle çevirmiş olan Yusuf Kâmil Paşa'ya kızarak, çok sade Türkçe ile çevirdiği, Moliére'in bazı eserlerini o zamanın Osmanlı hayatına uydurarak, İstanbul'da konuşulan Türkçe ile Türk sahnesine aktarmıştır.

Ahmed Vefik Paşa'nın Türkçülüğü dilden tarih sahasına da geçmiştir: Paşa, daha Efendi iken, Ebulgazî Bahadır Han'ın **«Şecere-i Türkî»** adlı meşhur eserini Çağatay lehçesinden Osmanlı lehçesine çevirmiştir.

Ve bu eser, kısmen Şinasi'nin **Tasvir-i Efkâr**'ında tefrika şeklinde yayınlanıp, sonra bir risale halinde ayrıca basılmıştır. «Şecere-i Türkî»nin «Tasvir-i Efkâr»da tefrika olunması da Şinasi Efendi'nin Türkçülüğe ilgisini gösteren belirtilerden sayılsa hata edilmiş olmaz.

Ahmed Vefik Paşa'nın yazarlıkla beraber, müderrislik ettiği de bilinmektedir; Abdülaziz saltanatı devrinin ilk yıllarında açılan «Darülfünûn»un ilk «Tarih-i Umumî» müderrisi, O'dur. O zamanlar Divan-ı Muhasebât Reisi olan Atûfetlû Ahmed Vefik Efendi Hazretleri ilk dersini 1279 Hicrî yılı Şabanının 27. pazar günü «Şubat 1863» vermişti III. Pek çabuk kesintiye uğrayan bu Tarih-i Umumi derslerinin özeti de küçük bir risale halinde basılıdır. Tarih-i Umumî'nin en eski devirlerine ait bazı bilgilerden ibaret olan bu özetten Paşa'nın tarihe Türkçülük açısından bakıp bakmadığını anlamak mümkün olmuyor.

Ahmed Vefik Paşa, bazılarına göre, Osmanlı Türklerinin ilk Türkçüsüdür. Gerçekten Şinasi ve Ziya Paşa'ya göre, Ahmed Vefik Paşa'nın Türkçülüğü daha açıktır; bütün yazılarında, hattâ menkıbevî bir şekil alan hayat tarzında Türk milliyetçiliği göze çarpar.

«Lehçe-i Osmanî» önsözündeki görüşlerinden ve **«Şecere-i Türk»**ü İstanbul Türkçesine çevirmesinden anlıyoruz ki, Ahmed Vefik Paşa «Bütün Türklük» fikrine mütemayildir. Bu, böyle olmakla beraber, Ahmed Vefik Paşa'dan evvel gelmiş olan Şinasi ile Ziya Paşa'nın da Türkçülük fikrine ilgisiz olmadıklarını belirttiğimiz birkaç olay göstermektedir.

---

(1) **Darülfünûn Dersleri**, **Münif**, Mecmua-yı Fünûn, 1. yıl, nr. 8, s. 331.

FİLOLOCYA VE TARİHTE TÜRKÇÜLÜK: MUSTAFA CELÂLEDDİN PAŞA

Edebiyat ve dil sahasında görülen ve tesbit olunan Türkçülük cereyanı, Osmanlı Türkleri arasında çok geçmeden filolocya, etnolocya, tarih ve dış politika sahasına da geçmiştir: Gerçekten 1869 tarihinde, yani Şinası'nin ölümünden iki yıl evvel, Mustafa Celâleddin adında bir zat, Fransızca **«Eski ve Yeni Türkler -Les Turcs enciens et modernes-»** isimli bir eser yayınlıyor. Bu eser, Sultan Abdülaziz Han'a ithaf olunmuştur; İstanbul'da **«Courrier d' Orient»** gazetesi matbaasında basılmış olan 362 sahifelik bu kitap, Osmanlı devletinin yaşamasını ve Osmanlı tebaasının refahını sağlamak için devletçe neler yapılması gerektiğine dair Sultan'a sunulmuş tatbikî mahiyette bir rapora benzemekle beraber, Türkçülük açısından çok dikkate değer konuları içinde bulundurmaktadır (1).

«Eski ve Yeni Türkler» kitabının tarihî kısmında «Bütün Türkçülük»ün tarihinden Fransız, Alman, Rus ve Leh kaynaklarına dayanarak bahsedilmiş ve belirtilen olaylara dayanılarak, Türklerin genel tarihte fevkalâde önemleri, insanlığın medenî yükselişinde çok büyük etkileri olduğu isbata çalışılmıştır. Celâleddin Paşa'ya göre Türkler, bugün Avrupa'da oturan kavimlerin mensup oldukları ırkdandır. Yazar bu ırka «Türo-Ariyen» -Touro-Arienne- adını verir; ve bu münasebetle «Türo Ariyanism-Touro Arianisme-» dediği etnolocya nazariyesine dalarak, filolocya ve lengistik sahasına geçer. Kitabın üçte birinden fazlasını dolduran bu konu, ilk bakışta sırf teoriden ibaret görünürse de, biraz olunursa yazarın siyasî ve pratik iki gayeyi hedef seçmiş olduğu anlaşılır: 1). Osmanlı ülkesindeki halkın çoğunluğunu ve aslî unsurunu meydana getiren Türklere ırklarının güç, değer ve büyüklüğünü bildirerek onların kendilerine güvenlerini takviye etmekle beraber, kendilerini Türklere yabancı sayan ve o sıralarda milliyet prensibine dayanarak Türkler aleyhine ayaklanan veya ayaklanmaya hazırlanan Ulahlara, Bulgarlara, hattâ Sırp ve Rumlara Türklerle aynı ırktan olduklarını telkin etmek; 2.) Kendilerini Ariyanî sayarak Ariya ırkına harikulâde özellikler yakıştırıp diğer ırkları, yani Samî, Turanî ve Hamîleri insanlığın aşağı cinsinden sayan Avrupalıların, bu bencil nazariyelerine karşılık ortaya atılan ve Ariyanîlerle Turanîlerin esasen aynı ırktan olduklarını isbat etmesi gereken «Turo-Ariyanism» nazariyesi sayesinde, Avrupa hükûmetlerinin ve Avrupa halkının Türklere ırkî düşmanlıklarını eksiltmek.

Yazarın «Turo-Ariyanizm» nazariyesini kurarken sağlam melzeme kullanmış olduğunu söylemek çok zordur; dille ilgili delillerinin birçoğu sathî bir tenkide bile tahammül edemez. Mustafa Celâleddin Paşa'nın hükümlerinde ve sentezlerinde ilmî metodlara uyduğunu da söyliyemeyiz. Kitabın bu kısmı tekrarlarla, tutarsızlıklarla, beklenilmedik dikkatlerle doludur III. Bununla beraber, kitapta çok

(1) Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu eserinde, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devletine karşı nasıl bir siyaset gütmelerinin medeniyetin çıkarlarına uygun düşeceğine dair Avrupalılara yöneltilmiş ihtar ve telkinler de vardır.

(1) Yazarın iddialarından birisi, Yunan ve Roma mitolocyasında kullanılan mabût isimlerinin esasen Türkçe olduğu davâsıdır... Bu iddia, zamanımızda -galiba **«Eski ve Yeni Türkler»**den yararlanılarak- bazıları tarafından tekrar ortaya atılmıştır. Mustafa Celâleddin Paşa'nın oğlunun damadı olan zat da, Türk dilinin dünyada en eski dil olduğuna ve seslerle seslerin ifade ettiği eşya arasında ilgiler bulunduğuna dair meşhur buluşunu, büyük kayınpederinin kitabından aldığı ilhama borçludur, zannındayım.

dikkate değer buluşlarla okuyucunun düşüncesini pek uzaklara çekip götüren geniş görüşler de az değildir.

Bizce eserin asıl büyük değeri, «Bütün Türklük ve Türkçülük» hakkında Avrupa kaynaklarından alınıp, şöyle böyle Avrupa metodları takip edilerek Osmanlı Türkleri arasında ilk yazılan eser olmasındandır; bu eserde ilk defa Türk ırkının güç ve genişliğine, bu ırkın insanlık tarihinde oynadığı muazzam role, Türk dilinin diğer dillerden yardıma muhtaç olmayacak derecede zenginliğine, Türk dilinin başka dillere yaptığı yardımlara, Asya ve Avrupa'da geniş bir sahaya yayılmış olan Türklerin münasebetlerine, Osmanlı devleti dahilinde Türklük fikrine değer verilmemekten doğan mahzurlara, müslüman olmayan Osmanlı tebaasını ırk ve dil bağlariyle Türk kitlesine bağlamak gerektiğine dair görüşlere rastlıyoruz. Yanî Türkçülüğün dil, tarih ve siyaset yönlerinden hepsi bu kitapta az çok söz konusu olmuştur. Sırf Türkçülüğe bağlı bu konulardan başka, bugün bile aydınlarımızın günlük meşgalesini meydana getiren Türk dilinin düzenlenmesi ve yabancı kelimelerden temizlenmesi, harflerin ıslah ve değiştirilmesi, kadınların açılması, Batı medeniyetine girmek gerekliliği gibi konular da **«Eski ve Yeni Türkler»**in çeşitli konuları arasında yer bulmuştur.

«Turo-Ariyanizm» nazariyesini kuran yazar, Türklerin Batı medeniyetine girmelerini, o nazariyenin mantıkî bir sonucu gibi sayar; zaten Batı medeniyetini vücuda getiren Turo-Ariyenlerdir; yani Batı medeniyeti Arîlerin olduğu kadar Turanîlerin de ve bundan dolayı Türklerin de eseridir. Turanîlerin bir kısmı İslâmiyeti kabul edince, Samî bir medeniyet ile birleşmişlerdir; **Avrupa medeniyeti havzasına girmeleri, eski ırkî medeniyetlerine dönmekten başka bir anlam taşımaz.** Mustafa Celâleddin Paşa dilin temizlenmesi, harflerin ıslâhı meselelerinde de hükümlerini, bu noktadan başlayarak yürütür.

Aksi isbat edilinceye kadar, bu konulara dair Osmanlı ülkesinde basılan ve yayınlanan eserlerin birincisi olarak kabul etmemiz gereken **«Eski ve Yeni Türkler»** teessüf olunur ki, Türkçe değil, Fransızca yazılmıştır.

«Eski ve Yeni Türkler» yazarı Mustafa Celâleddin Paşa, Ziya ve Ahmed Vefik Paşalar gibi Osmanlı tarihinin tanınmış simâlarından olmadığı için tercüme-i hâline dair kısaca bilgi vermeyi gereksiz saymamaktayım:

Mustafa Celâleddin Paşa, 1848 İhtilâllerine katıldığından dolayı vatanını terke mecbur olmuş, Leh asilzâdelerinden Konstanten Bojenski (Constantin Borzecki)dir. Konstanten 10 Nisan 1826 tarihinde aile çiftliklerinden Kleçof (Kleszow) da doğmuş ve o havalideki Vlottslavek (Vlolawek) seminerinde klasik ve dinî bir öğrenim görmüştür. Henüz 22 yaşında iken memleketi olan Lehistan'ın kurtulması gayesiyle 1848 İhtilâllerinin Poznanya'dakisine katılmış ve ihtilâlin başarıya ulaşamaması üzerine, birkaç vatandaşiyle beraber, o zamanlar Leh ve Macar mültecilerine çok cömertçe kucağını açan Osmanlı ülkesine sığınmıştır «1849». Osmanlı hükûmeti, genç Leh mültecisinin genel ve askerî bilgilerini, özellikle harita çizimindeki ciddî meharetini dikkate alarak, kendisini erkân-ı harbiye yüzbaşılığı rütbesiyle Osmanlı ordusuna kabul ve harita şubesine memur etmiştir. Yüzbaşı Bojenski o sıralarda İslâmiyeti resmen kabul ederek bizzat Şeyhülislâm Efendi tarafından Mustafa Celâleddin adiyle isimlendiriliyor ve erkân-ı harbiye mirlivalarından Ömer Paşa'nın kızını alıp tam bir Türk, müslüman ailesi meydana getiriyor; seferde bulunmadığı zamanlar Üsküdar'da Karacaahmet mezarlığına bakan mütevazi bir evde münvezî bir Türk aile hayatı yaşıyor. Vaktiyle çok sevdiği musiki ve dansları, mond hayatını büsbütün unutmuş görünüyor: Beyoğlu âlemi ve Avrupa kolonileri ile münasebette bulunmamıştır.

Bu Leh asilzâdesinin en büyük hırs ve hevesi harbti. Daha pek gençken birinci vatanını kurtarmak emeliyle 1848 İhtilâline bir Leh ihtilâlcisi sıfatiyle katıldığı gibi, ikinci vatanını korumak gayesiyle de 1850'den 1876'ya kadar süren birçok harbe bir Türk subayı sıfatiyle girmiş, birkaç defa yaralanmış ve nihayet 1875'te Karadağ Savaşı'nda ferik «askerî kolordu komutanı» rütbesini haizken, karnından aldığı bir yara ile şehit olarak ölmüştür. Şipoz'daki cami civarında gömülüdür. «Allah ganî ganî rahmet eylesin!».

Askerlik hayatına ait şu birkaç satır bile, Şehid Celâleddin Paşa'nın seçtiği yeni vatanına ne kadar derin bir samimiyetle bağlanmış olduğunu açıklamaya ve isbata yeterlidir (1).

Paşa, harbten, seferden uzak olduğu zamanları, temsil ettiği yeni milliyetin, Türklüğün, kabul ettiği yeni dinin, müslümanlığın, seçtiği yeni vatanın, Osmanlı ülkesinin yararına eserler meydana getirerek geçirmiştir. Celâleddin Paşa, yaradılıştaki istidadına ilâveten gördüğü iyi eğitim ve öğretim sayesinde ana dili olan Lehçeden başka, Lâtince, Fransızca, Almanca ve Rusçayı iyi bilirdi. Hafızasının kuvveti, tarihî bilgilerinin genişliğini sağlamıştır. Yaradılıştan sanatkârlık kaabiliyeti vardı. Ciddî uğraşmadığı halde, iyi resim yapar, mükemmel harita çizerdi. Osmanlı askerî makamları, ilk önce harita çizmekteki maharetini takdir edebilmişlerdir... Yağlı boya resimlerinden bazıları, vaktiyle Dolmabahçe Sarayında asılı dururmuş.

(1) M. Celâleddin Paşa çeşitli rütbelerle şu savaşlarda bulunmuştur : Karadağ (1852), Rus seferi (1853 - 1956), Bağday (1957), Karadağ (1961), Girit (1867), Hersek (1875), Karadağ (1976). Bu savaşlarda başından, boynundan, sağ elinden, sağ ayağından yaralanmış ve son Karadağ Savaşı'nda aldığı yara şehit olması sonucunu doğurmuştur.

Evinde bulunduğu zamanlar, askerliğe, tarihe, filolocyaya dair bilgi ve incelemelerini genişletmeye çalışıyordu. Bu konular üzerine birkaç eser yazmışsa da eserlerinden yalnız ikisi basılmış ve yayınlanmıştır: **Les Turcs anciens et modernes «Eski ve Yeni Türkler», La Guerre moderne «Zamanımız Harbi».** Bizce önemli ve değerli olan birinci eserdir ki, konusunu yukarıda biraz tahlil ve açıklamaya çalıştık. Mustafa Celâleddin Paşa bu eserlerinden başka, dostlarından Basiretçi Ali Efendi'nin **«Basiret»** gazetesine (1) ve ahbaplarından Jean Pietri'nin **«Courrier d'Orient»** gazetesine imzasız birçok siyasî makaleler de yazmıştır.

Hayrete değerdir ki, yeni vatanının çıkarına yalnız fikriyle, kalemiyle değil, başiyle, caniyle de hizmet etmiş olan bu asil adamın istidat ve bilgisi, ahlâk ve seciyesi bazı kimselerin kıskançlığına yol açmış ve koruyucusu Serdâr-ı Ekrem Ömer Lütfü Paşa'nın ölümünden sonra Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından, henüz 44 yaşında ve mirliva (tuğgeneral) rütbesinde bulunan Mustafa Celâleddin Paşa emekli edilmiştir (1870). Hüseyin Avni Paşa'nın sürgün edilmesinden sonra tekrar muvazzaf sınıfa alınmış ve Sırplar üzerine kazandığı başarıya mükâfat olarak, şehit olmasından az evvel ferik rütbesine terfi edilmiştir (2).

(1) Basiretçi Ali Efendi, **«İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme»** adiyle 1908'de yayınladığı risalenin 4 ve 5. sahifelerinde Mustafa Celâleddin Paşa'yı «Basiret»in yazı kurulundan olarak belirtiyor. «Ahmed Râsim Bey'in hususi bir mektubundan».

(2) M. Celâleddin Paşa'nın oğlu Emekli Erkân-ı Harbiye Feriklerinden Enver Celâleddin Paşa olup hayattadır. Enver Paşa, babası adına ithaf ettiği «Fikirlerim» isimli basılmayan eserinden istifademe izin verdiler. Merhumun tercüme-i hâlini oradan özetledim. Enver Paşa'ya bu yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Enver Celâleddin Paşa, babalarının yolunda yürümeye ça-

İLK TÜRKÇÜLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Yukarıda belirttiğimiz olaylarla ileri sürdüğümüz görüşleri özetlersek, gelecek konular tesbit edilmiş olur: Dil sahasında Türkçülük fikrinin ilk şuurlu izleri İbrahim Şinasi Efendi'nin eserlerinde görünür (1). Şinasi'nin Türkçülük fikri, dilin edebiyat şubesinde Ziya Paşa, lûgat şubesinde

---

lışarak ve merhumun bazı müsveddelerinden de yararlanarak Türklüğün tarih ve filolocyasına dair, vaktiyle **«Edebiyat-ı Umumiye»** mecmuasında bazı makaleler yayınlamışlardı. Bu makalelerin bir araya toplanıp bir kitap halinde basılıp yayınlanması temenni olunur.

(1) Ahmed Midhat Efendi merhumun, ölümü dolayısiyle **Türk Yurdu** için tercüme-i hâlini yazarken de, Şinasi'nin Osmanlı edebiyatında ilk şuurlu Türkçü olduğu görüşünü belirtmiştim : «**Şinasi'nin eserlerinde iki edebî mesleğin tohumları bazen karışık, bazen ayrı ayrı saçılmış bulunuyordu. Bu tohumlardan bir nevi gelişip büyüyerek ve çiçek açarak Namık Kemal'ler, Abdülhak Hâmid'ler, Tevfik Fikret'ler, Halit Ziya'lar ve nihayet Fecr-i Âti'ciler gibi meyvalar devşirildi; diğer nevî ise büyüyüp çiçek açarak Ahmed Midhat, Şemseddin Sami, Mehmed Emin, Necib Âsım, «Türk Yurdu», «Genç Kalemler» gibi yemişler verdi. Şinasi iki mektebin de üstadıdır... Şinasi'den «Türkçüler» ile «Edebiyat-ı Cedideciler» ve evlât ve ahfâdı türemiştir... «Atalar Sözü»nü toplayan, parmak hesabiyle şiir yazan, yabancı kelimeleri dilimizden koğmaya uğraşan Şinasi, Yeni Hayat'ta Türklük mezhebinin imâmıdır...» Ahmed Midhat Efendi, Akçuraoğlu Yusuf, Türk Yurdu, c. 3, s. 170.**

Osmanlı matbuâtı üzerine aslî ve ciddî incelemelerde bulunan yazar ve tarihçi Ahmed Râsim Bey'den, Türklük fikrinin ne zaman ve kimler tarafından ortaya atıldığı konusunda görüşünü sormuştum. Lûtfen verdikleri cevapta şöyle diyorlar : **«Matbuât**

Ahmed Vefik Paşa, filolocya tedkiklerinde Mustafa Celâleddin Paşa taraflarından işlenir. Ahmed Vefik Paşa'da **«Bütün Türklük -Panturquisme-»** temayülünün bazı izleri görülmektedir; Celâleddin Paşa'da ise Türk filolocyasından başka, Türk «yalnız Osmanlı Türk'ü değil, umum Türk» etnolocya ve tarihi ile de uğraşır. Osmanlı ülkesinde ilk defa Batı kaynaklarından alınarak Türk tarihine, Türk etnolocyasına dair yazılan eser, Celâleddin Paşa'nın **«Eski ve Yeni Türkler»** adlı filolocya, etnolocya, tarih ve siyasetten bahseden kitabıdır; ilmî özellikleri tamamen taşımıyan bu eser, Türk ruhiyle Türk menfaatlerini savunmak amaciyle yazılmış olmakla beraber, Fransızcadır.

Şinasi'nin Türkçe kelime toplamaya başladığı tarih, -bu meselede bulabildiğim yegâne aslî kaynak olan Ebüzziya Tevfik Bey'in dediğine göre- 1865 ile 1870 yılları arasıdır. Ziya Paşa şiir ve inşa hakkındaki Türkçü fikirlerini yine bu tarihlerde ortaya atmıştır; Emil tercümesinin önsözü, (Cenevre, 15 Haziran 1871) tarihlidir. Ahmed Vefik Paşa'nın **«Lehçe-i Osmanî»**sinin ilk baskı ve yayını da o sıralarda olsa gerektir. Celâleddin Paşa'nın **«Eski ve Yeni Türkler»**i 1869'da yayınlanmıştır. **Bu bilgiye göre Osmanlı Türkleri arasında Türkçülük faaliyetinin ilk devresini, 1865 - 1870 yılları arası olarak kabul edebiliriz.**

TÜRKÇÜLÜĞE MÜSTEŞRİKLERİN ETKİSİ

Türkçülük ve Türklük fikriyâtının, Abdülaziz devrinin ortalarına doğru Batı Türkleri arasında görünmesine, yu-

---

tarihi açısından ilk defa Osmanlı câmiası altında millet kelimesini açıktan açığa kullanan Şinasi ile Kemal ve onların yolunda gidenlerdir. O tarihlerde, yani 1278'den, yani Tasvir-i Efkâr'ın yayınlanmaya başlamasından itibaren millet-i Osmaniye terkibinin açık karşılığı Türk idi.»

karıda işaret ettiğimiz gibi Türklerin genel bir şekilde Batı fikir ve ruhiyle yakınlaşmasından başka, Batıda ortaya çıkarak Doğu âlemini ve özellikle Türkleri her yönden inceleyen «De Guignes» gibi, «Silvestre de Sacy» gibi, «Abel de Rémusat» gibi, hattâ «Arthur lumley Davids» gibi müsteşriklerin eserlerine vâkıf olmalarının etkisini de muhakkak görmekteyim: Şinasi, müsteşrik Silvestre de Sacy ailesinin dostluğunu kazanmıştı. Celâleddin Paşa, **«Eski ve Yeni Türkler»** kitabında De Guignes'nin **«Histoire des Huns»**undan çok yararlanmıştır. «Arthur Lumley Davids»ın **«Kitabü'l-İlmü'n-Nâfi fi Tahsil-i Sarf ü Nahv-i Türkî»** adlı İngilizce kitabın Fransızcaya tercümesi (1) Lumley'in annesi tarafından Sultan II. Mahmud'a 1833 tarihinde sunulmuş olduğundan XIX. yüzyıl ortalarında yaşayan Şinasi ve Vefik Paşalar gibi aydınların bu eserden de habersiz olmalarına ihtimal vermiyorum. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru, müsteşriklerden Vambéry, Radloff ve Leon Cahun'un eserlerinin bütün Türkler arasında Türklük fikrinin kuvvetlenmesine etki ettiğini göreceğiz.

Türkçülük fikir akımının, özellikle 1865 - 1870 yıllarında Osmanlı Türkleri arasında belirmiş olmasına, daha başka sebepler de bulunup gösterilemez mi?...

---

(1) Arthur Lumley Davids, İngiltereli genç bir yahudi müsteşriktir. Eser esasen Türkçenin sarf ve nahvi (dilbilgisi) ise de yazar eserin başına bütün Türk tarhinin ve Türk dil medeniyetinin bir özetini koymuştur. Bu özet, o zamana kadar müsteşriklerin bulabildikleri inceleme sonuçlarına dayanarak Türkçülük açısından uygun bir tarzda yazılmıştır; Lumley bu tarih özetinde, kendinden evvel gelen müsteşriklerin Türk kabilelerinin hepsine Tatar ünvanı vermiş olmalarını tenkid ve bu kabilelerin genel adının Türk olduğunu iddia ve isbat etmektedir.

TÜRKÇÜLÜK FİKRİ VE İNGİLİZ-RUS MÜNASEBETLERİ

Bilinmektedir ki, 1860 yıllarına doğru Rusların Asya'da yayılmaları İngilizleri ürkütecek kadar hızını arttırmıştı: Batı Türkleri, yani Osmanlı saltanatı aleyhine yüzyıllardanberi devam eden istilâcı Rus siyaseti XIX. yüzyılın ortalarında Batı Avrupa devletlerinin silâhlı direnişiyle sekteye uğrayınca, Rus imparatorluğu, bu direnişin acısını almak için, Doğu Türkleri, Orta Asya hanlıkları üzerine şiddet ve hızla yürüdü: 1860'dan itibaren Ruslar Orta Türkistan'la Doğu Türkistan'a saldırdılar. General Cernayef, 1865'de Orta Asya'nın en büyük şehri ve Aksak Timur'un başkenti olan «Taşkent»i alır; 1867'de Orta Türkistan'ın büyük ısmı «Türkistan eyaleti» adiyle Rus Çarlığının ülkebaşbuğluğuyle Çin hâkimiyeti aleyhine ayaklanarak Rustabiiyetini (Vassaleg'ini) kabul eder. Yine o yıllarda Doğu Türkistan'ın «Kaşgar» bölgesi, Muhammed Yakup Bey'in başbuğluğuyle Çin hâkimiyeti aleyhine ayaklanarak Ruslarla iyi geçinmeye çalışır; «Kulça» bölgesi 1865'de Çin tabiiyetinden çıkarak, 1871'de Rus tabiiyetine girer... Kısacası, bütün Orta Asya Türklüğü 1860-1870 tarihlerinde Rus etki ve baskısiyle kaynaşmaktadır. Rusların bütün Asya genişliğince Doğuya ve Güneye doğru yayılmaları, İngilizleri çok sinirlendirir; birkaç adım sonra, Kazak süvarilerinin Hindistan sınırlarında görünmek ihtimali İngilizlerin uykusunu kaçırır. Muhammed Yakup Han'a elçi gönderirler; ve diğer küçük hanlarla resmî olmıyan temaslar kurmaya çalışırlar; Yakup Han da Hindistan umumî valisine elçi göndererek İngiltere'nin ittifakını arar...

O sıralarda Babıâli ile çok dostâne münasebette bulunan Sain James kabinesinin Batı ve Doğu Türklerinin din ve ırk birliğinden ileri gelen bağlardan faydalanmayı düşünmemesi mümkün değildir. Hindistan'ın 1857 Sipahi İhtilâlinde, Sultan Abdülmecid'den, halife sıratiyle, müs-

lüman Hindlilerin İngiltere Kıraliçesine itaatini tavsiye ederek bir ferman çıkartmayı ihmal etmiyen İngiliz siyasetinin, Orta Asya müslüman Türk hanlıklarının vaziyet ve durumuyle Osmanlı Türklerini ilgilendirmeye uğraşmış olması çok muhtemeldir. Gerçekten Yakup Han istiklâl kazanınca, İngiliz mümessili «Douglas Forset»in teşviki üzerine, Osmanlı saltanatının himaye ve tabiiyetini rica göreviyle Yakup Bey'i İstanbul'a elçi göndermiştir (1871).

Elçi iyi bir şekilde karşılanarak, Osmanlı saltanatı tarafından Yakup Han'a harb malzemesi ile askerî öğretmenler ve bazı hediyelerle süslü nişan-ı Osmanî, kılıç, alem ve nâme-yi nümayûn gönderilir. Yakup Bey'le dönen bu özel heyete, Hindistan'ın Türkistan sınırında bir İngiliz elçilik heyeti katılır (1873). Ve bu tarihten itibaren Kaşgar Hanlığı dahilinde okunan hutbelerde Osmanlı Padişahı Abdülaziz Han'ın ismi belirtilmeye ve sikkelerde onun adına basılmaya başlar (1)

Bu sıralarda İstanbul matbuâtı, Kaşgar işleri ve Yakup Han'ın durumuyla hayli ilgilenir. **«Şecere-i Türkî»**nin Çağataycadan Osmanlıcaya çevrilmesi, Vefik Paşa'nın Orta Asya lehçelerine merak sarması da, bu tarihlerden az öncedir. Samipaşazâde Suphi Paşa gibi, Şemseddin Sami Bey'in deyimiyle **«çağın ilim ve edebiyat adamlarından, Doğu edebiyatı ve özellikle Batıya ve yeni fenler ile Avrupa dillerine aşina»** bir devlet büyüğünün Abdülaziz devrinde Çağatay dili öğrenmeye kalkması da, İstanbul

(1) Kaşgar Hükümdârı Yakup Han'ın yeni bir Türk devleti kurması ile ilgili olayla genel bir şekilde Orta Asya durumuna dair hayli vesikaya dayanan bilgi, 1300'de İstanbul'da basılmış ve yayınlanmış olan Mehmed Âtıf Bey'in **«Kaşgar Tarihi»** adlı kitabında bulunmaktadır. **Kaşgar Tarihi, Mehmed Âtıf**, İstanbul, Mihran Matbaası, 1300 (1885).

aydınlarından bazılarının zihinlerini, o sıralarda Orta Asya, yani Doğu Türklüğünün uğraştırmış olduğunu gösterir.

Biraz önce belirtilen olaylara göre, Türkçülük hareketinin 1820 tarihlerine doğru İstanbul'da ortaya çıkmış olmasına bir sebep de, o tarihlerde Doğu Türklerinin başına gelen felâketli olaylarla Rusların genişlemesine karşı İngiliz siyasetinin bu olaylardan Batı Türklerini haberdâr ve müteessir kılmaya çalışması olmuştur, dersek acaba hata etmiş olur muyuz?

MACARLI VAMBÉRY

Eserlerinin Osmanlı Türkleri arasında etkisi biraz daha sonra görünmeye başlayan Macarlı Vambéry'nin Asya seyahatleriyle İngiliz ve Osmanlı siyasetlerinin bağlantılarını görmek o kadar zor değildir: Müsteşrik Vambéry, dört yıl kadar İstanbul'da kaldıktan ve o zamanın Osmanlı vekil konaklarında hayli misafirlik ettikten sonra 1861 yılında meşhur Asya seyahatine çıkmıştı. Vambéry, Reşid Efendi adıyle ve derviş kıyafetiyle Orta Asya'da üç yıl dönüp dolaştıktan sonra yine İstanbul üzerinden Macaristan'a dönmüş ve oradan doğru Londra'ya gitmiştir. Sahte derviş, ilmî ve fennî incelemelerinin ürünlerini ilk önce Macarlara değil, İngilizlere sundu. İngilizlerin kendisine gösterdikleri yakınlık, Vambéry'ye Budapeşte Darülfünûnun «Doğu dilleri» profesörlüğünü sağladı. Profesör Vambéry'nin eserleri 1864'ten itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Eserlerinin çoğu Almanca, bazıları Macarca, bazıları da İngilizce yazılmıştır; meselâ **«Bir Sahte Dervişin Seyahati»** -ki üç yıllık Orta Asya seyahatinin hikâyesidir. Aynı zamanda, İngilizce, Macarca olarak yayınlanmıştır. Vambéry'nin Türkçe kısa bir tercüme-i hâlini yazan öğrencile-

rından Doktor Mesarroş diyor ki: **«Doğu dillerini ve idare tarzını tanımasından dolayı İngiltere'ye büyük hizmetlerde bulundu. Bu suretle gayreti ve zekâsı sayesinde büyük bir servet sahibi oldu. Ve bu servetle ömrünün sonunda bir maddî bağımsızlık sağladı...» (1)**

Profesör Vambéry bir gün bana da, Yavuz Bey'e (**Gülistân ve Haristân** yazarı, Osmanlı imparatorluğunun Peşte Başşehbenderi merhum Ahmed Hikmet Bey'e) söylediğini (2) tekrar etmişti: **«İngilizler beni severler, çünkü onlara ilk Asya'yı tanıtan ben oldum. Onlar beni dinlediler, anladılar. Hattâ İngiltere kırallık hanedâniyle ayrı ayrı dost oldum. Onların iltifatlarını gördüm».**

Vambéry'ye dair kaydettiğimiz bu kısa bilgiden de anlaşılıyor ki, geleceğin meşhur müsteşrik-türkoloğu, Orta Asya seyahatine ya İngilizlerin teşvik ve yardımıyle çıkmış, yahut Beni İsrail'e has keskin ve pratik zekâsiyle Orta ve Yakın Doğu'ya dair incelemelerin o sırada, İngiltere siyaset borsasında çok yüksek kuvvet olacağını evvelden sezmişti.

II-ÂZERÎ TÜRKLERİNDE TÜRKÇÜLÜK: AHUNZÂDE MİRZÂ FETH ALİ

Batı Türklerinden evvel, Türkçülük fikriyle, yani Türk milliyetçiliği fikriyle dil, tarih ve siyaset sahalarında uğraşmış diğer Türkler var mıdır? Kuzey, Doğu ve Kırım Türkleri arasında, 1870 tarihinden önce, bugünkü anlamiyle ve şuurlu bir şekilde milliyet fikrinin dil, tarih ve siyaset sahalarında belirmiş olduğuna dair bilgiye rastlıyamadım. Ancak Kafkasya'da oturan Türklerden bugün Azerî Türkleri dediğimiz şubede dikkat ve incelemeye değer bir olay vardır: 1811'de doğup, 1878'de ölen Ahunzâde Mirzâ Feth Ali, 1850-1855 tarihlerinde tam mahallî Türk şivesiyle ve Avrupa tarzında birkaç komedi yazmıştır (1). Yine bu zat 1863 yılında İstanbul'a gelerek, İslâm alfabesinin ıslâhı hakkında yazdığı eserini Sadrazam Keçecizâde Fuad Paşa'ya sunmuştur (2). Ahundzâde yalnız zamanın sadrazamına tasarı sunmakla kalmamış, harflerin ıslâhı meselesi üzerine İstanbul'un aydın düşünceli kimseleriyle görüşmelerde de bulunmuştur (3): fakat bu tasarıdan ve görüşmelerden hiç bir verim elde edememiştir. Harflerin ıslâhı teşebbüsiyle sonuçlarını Mirza Feth Ali

(1) **Türk Yurdu**, c. 5, s. 974.

(2) **Türk Yurdu**, c. 5, s. 964.

(1) Mirza Feth Ali'nin sayısı yediye ulaşan komedileri 1859'da basılmış ve yayınlanmıştır. Yedisi de Rusçaya çevrilerek Türkçe asıllarından 6 yıl evvel Tiflis'te basılmıştır. 1871'de Farsçaya çevrilmiştir. «**Türk Yurdu**, c. 1, s. 127» Ve Yusuf Vezirof'un «**Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar**» adlı risalesi, s. 46. Bu risale 1921'de basılmıştır.

(2) Yusuf Vezirof, **Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar**, s. 47.

(3) Mirza'nın İstanbul seyahatine dair bir belge, «**Hazine-i Fünûn**»un ikinci yılının «1864» 14 numaralı nüshasında var. Mirza'nın harf ıslahı hakkında yazıp Sadrazam Fuad Paşa'ya sunduğu eser, Sadrazam tarafından incelenmesi için «Cemiyet-i İlmîye'yi Osmanîye»ye havale edilmiş imiş. İşte bu Cemiyet meseleyi görüştükten sonra «Huzur-ı maarifneşûr hazret-i sadaret penahîye» sunduğu önergenin sureti, Cemiyet-i İlmîye-yi Osmanîye'nin ormanı olan «**Hazine-i Fünun**»da «Islâh-ı resm-i hatta dair bazı tasavvurât» başlığıyla aynen yayınlanmıştır. «Sahife: 70» Cemiyet-i İlmîye-yi Osmaniye bizzat» Ahundzâde Binbaşı Mirza Feth Ali»yi de «Mirza Feth Ali Ahundof, Rusya Kafkas ordusunda o zaman binbaşı rütbesini haizdir.» davet ederek encümen kurmuştur; ve meseleyi üç esasa bağlıyarak incelemiş ve görüşmüştür.

kendi hâtıratında şu şekilde tesbit etmektedir: «**1857. Milâdî yılda ben müslüman elifbasının ıslâhı fikrine düştüm. Bunun için İstanbul ve Tahran'a gitmek gerekti. Bir çok görüşmeler yaptık. Heyhat, müslüman ileri gelenleri elifbalarını değiştirecek gibi değiller; halbuki bu herşeyden daha gerekli ve daha önce gelir**».

Ahunzâde'nin eserlerini gözden geçiremedim. Hayat ve eserlerinden bahseden kimseler, Mirza'nın komedyalarını Azerbaycan'da konuşulan dil ile yazdığını söylüyorlar; öyle bir dil ki, halk ve yüksek tabaka, köylü ve şehirli herkes anlarmış, süsten uzak, saf ve hakiki Azerî lehçesini Mirza eserlerinde üstadâne kullanmış imiş. Bu durumda Ahundzâde Mirza Feth Ali, dilde fiilen Türkçülük etmiş oluyor; fakat Mirza'nin Türk milliyetçiliği ile ilgili düşünce ve görüşlerine dair benim elimde ciddi bilgiler yoktur. Ahundzâde'nin tarih, felsefe ve siyasî ilimlerle uğraştığı ve felsefe konusunda «**Hakku'l-Yakîn**» isimli basılmış bir eseri bulunduğu bilinmektedir; fakat bu eserde Mirza'nın ne gibi görüşler ileri sürmüş olduğuna dair de kaynaklarımda bir şey bulamadım.

Ahundzâde hakkında mevcut bilgilere göre, onu, Gökalp Ziya Bey'in «**Türkçülüğün Esasları**» adlı kitabında iddia ettiği gibi Gaspıralı İsmail Bey derecesinde büyük bir Türkçü saymak doğru olmasa gerektir. Zaten Ziya Bey merhum, Mirza Feth Ali hakkındaki görüşlerini yeterli incelemeye gerek görmeksizin yazıvermiştir: Mirza 1878'de, yani Abdülhamid'in tahta çıkmasından biraz sonra ölmüş olduğu halde, Ziya Bey onu Abdülhamid zamanında yetişenlerden ve Gaspıralı'nın çağdaşlarından (1) olarak gösteriyor: «**Türkiye'de Abdülhamid bu kutsi cereyanı durdurmaya çalışırken Rusya'da iki büyük Türkçü yetişiyordu. Bunlardan birincisi Ahundzâde Mirza Feth Ali'dir ki, Azerî Türkçesiyle yazdığı orijinal komediler, bütün Avrupa dillerine çevrilmiştir.** (1).» Mirza'nın komedileri bütün Avrupa dillerine çevrilmiş değildir; Ahundzâde kendi hâtıratında diyor ki: «**Eserlerimin yedisi de Rusçaya çevrildi. Petersburg ve Berlin gazetelerinde onlara ait görüşler yazıldı.** (2)» Komedilerinin hepsinin Farsçaya çevrildiği gerçekse de, hangilerinin tamamen ve kısmen Fransızca, İngilizce ve Almancaya çevrildiği hususu incelenmeye muhtaçtır (3).

Mirza Feth Ali'nin Türk fikir ve edebiyatında en büyük önemi, **Türkçe ilk tiyatro yazan** bir yazar olmasıdır, sanırım. Benim toplayabildiğim bilgilere göre, Batı Türkleri arasında tiyatroya ait ilk eser, Ziya Paşa'nın «Molière»den çevirdiği «**Tartuffe**»dür ki, Ebüzziya Tevfik Bey'in görgüsüne göre 1857 tarihlerinde çevrilmişse de, Ziya Paşa'nın ölümüne kadar, basılmak şöyle dursun, kimsenin eline bile geçmemiştir (4). Batı Türkçesinde ilk orijinal tiyatro Namık Kemâl'in «**Vatan veya Silistre**» isimli dramıdır. 1872'de yazılmış, basılmış ve oynanmıştır. Halbuki Mirza Feth Ali, yukarıda söylediğimiz gibi komedyalarını

---

(1) İsmail Bey'in ilk eseri olan «**Rusya Müslümanları**», 1886'da yanı Mirza Feth Ali'nin ölümünden iki yıl sonra yayınlanmıştır.

---

(1) **Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları**, s. 8, Ankara Matbuât ve İstihbarât Matbaası, 1339.

(2) **Türk Yurdu**, c. 1, s. 130.

(3) **Yusuf Vezirof, Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar**, s. 48. Gerek Yusuf Vezirof, gerekse Türk Yurdu'nda Mirza Feth Ali'ye dair makale yazan yazar, Köçerli Feridun Bey'in «**Mirza Feth Ali Ahundof**» adlı tercüme-i hâl risalesinden ve Mirza'nın 100. ölüm yıldönümü dolayısiyle ortaya çıkarılan malzemeden yararlanmışlardır.

(4) **Ebüzziya Tevfik, Numune-i Edebiyat-ı Osmani'ye**, Ziya Paşa, s. 261, Kostantiniyye, Matbaa-yı Ebüzziya, 1330.

1850-1855 tarihlerinde yazmış ve 1859'da bastırmıştır. Mirza'nın Moliére'den ve Rus komedi yazarlarından, çok severek okuduğu Gogol'dan ilham almış olması muhtemeldir. Batı Türklerinde Moliére'den adapte ederek komediler yazan Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri, Namık Kemâl'in **«Vatan»** piyesinden sonra ortaya çıkar. Kısacası Ahundzâde Mirza Feth Ali, Türk hayatından alınmış ve sade Azerî Türk lehçesiyle yazılmış ilk Türk tiyatrosunu meydana getirmiş olmak şerefine sahiptir. Ve bu yönden edebî Türkçülüğe hizmeti önemlidir.

III-BATI TÜRKLERİNDE TÜRKÇÜLÜĞÜN İKİNCİ DEVRESİ

1865 - 1870 devresinden, yani Kırım Savaşı sonrası ile Ruslar tarafından Türkistan'ın istilâsı arasında geçen ilk devreden sonra, Batı Türkleri içinde Türk milliyetçiliği fikrinin ikinci faâl devresini, 1877 Türk-Rus Seferinden önce ve onu takip eden 1876-1880 yılları içinde görüyoruz. Bu devrenin en belirli Türkçüleri Süleyman Paşa ile Özbekler Şeyhi Süleyman Efendi ve Rumelili Ahmed Midhat Efendi ile Ahmed Cevdet Paşa'dır. Ve bu devre Türkçülüğünün dil, tarih, eğitim ve siyaset cepheleri vardır.

Türkçülüğü böyle devrelere ayırmakla beraber, devreler arasında bir ara olduğunu kabul etmek doğru olmaz. Ancak fikrin belirtileri zayıflamıştır. Çünkü Ali Paşa'nın ölümünden (1871) sonra, Sultan Abdülaziz'in baskısı artmış ve sadrazamlık makamını elinde bulunduran Mahmut Nedim Paşa ve takipçileri padişahın keyfî tutum ve davranışlarına karşı koymak istememiş veya koyamamış olduklarından, Tanzimat devresinin nisbî hürriyetçiliği çok eksilmişti. 1871'den itibaren, bütün fikrî hareketler gibi, Türk milliyetçiliği hareketi de sinmiştir.

1876'ya doğru, Osmanlı ülkesinin hristiyan nüfusunun

çoğunlukta bulunduğu bazı Rumeli şehirlerinde Avrupa devletlerinin, özellikle Rusya İmparatorluğunun etki ve teşvikiyle ihtilâllerin, ayaklanmaların artması, genişlemesi, sultan ile vezirlerinin baskı ve itibarlarını, nüfuz ve iktidarlarını epeyce kırmış olduğundan, halkın sesi işitilmeye başladı. Her türlü düşüncenin daha serbest ortaya konmasına imkân doğdu. O sıralarda Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, Murad Han'ın delirmesi, II. Abdülhâmid'in meşrutiyet ilân etmek vaadiyle tahta çıkması gibi iç ve Bosna-Hersek, Sırbistan, Bulgaristan isyanlariyle onları takip eden Türk-Rus Savaşı (1877 Seferi) gibi dış önemli olaylar, şiddet ve baskıya dayanan bir hükûmet yönetiminin kurulmasını imkânsız kıldığından, Abdülhamid tahta iyice yerleşip arzu ve keyfine göre hareket edebilecek bir otorite ve iktidar kazanıncaya kadar, düşünce hürriyeti ve faaliyeti o kadar sınırlanıp, baskı altına alınamadı: İşte Türkçülük fikrinin ikinci faâl devresi de bu zamana rastlar.

SÜLEYMAN PAŞA

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sırasında Askerî Okullar Nazırı olan Süleyman Paşa, bu devrede Türk milliyetçiliği fikrine hizmet etmiş önemli şahsiyetlerdendir. Süleyman Paşa'nın birinci devredeki çalışmalarına dair bilgi elde edemedim. Paşa 1838'de doğmuş olduğuna göre, ilk devirde kendisini henüz gösterememiş olması mümkündür.

Süleyman Paşa'nın Türkçülüğü ve genellikle eğitim ve öğretim sahasındaki önemli hizmetleri, Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslâmiye üyeliğinde ve özellikle Askerî Okullar Nazırlığında görülür. Abdülaziz devrinde Askerî Okullar Nazırı, yalnız Harbokullarına değil, bunlara öğrenci yetiştiren Askerî İdadi (Lise)lerle, Askerî Rüşdiyye (ortaokul)

lara da bakardı. Süleyman Paşa'nın nazırlığı sırasında, Askerî Okullar Nazırlığı, Mekâtib-i Mülkiye Nazırlığı demek olan Maarif Nazırlığı derecesinde öneme sahipti.

Süleyman Paşa, askerî okullar için birkaç kitap yazmıştır: **Mebâniü'l-İnşâ** -2 cilt-, **Kebîr İlmihâl, Sagîr İlmihâl, Sarf-ı Türkî** ve **Tarih-i Âlem.** -**Sagîr İlmihâl**'ini, ben daha Askerî Rüşdiyyede iken ders olarak okumuş ve ezberlemiştim. Bu mini mini ilmihal, çok açık ve sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Bu risalede Arapça, Acemce kelime ve tamlamalardan çekinilmiştir. Meselâ «Allahü tealâ»yı tarif ederken: **«Birdir; kendisinin hiç ortağı, yardımcısı ve benzeri yoktur; dünyada gördüğümüz ve bildiğimiz şeylerden hiç bir şey ona benzemez... Anadan, babadan, oğuldan, kızdan, karıdan, uykudan, uyuklamaktan, yemeden, içmeden, gülmeden, ağlamadan, sevinmeden, yerinmeden beridir...»** der. **Mebâniü'l-İnşa**'sı ile **Sarf-ı Türkî**'sini arayıp bulamadım. **Tarih-i Âlem**'i işte gözümün önünde duruyor. Konumuza göre en önemli eseri de budur.

Süleyman Paşa, Abdülaziz'in son zamanlarında, Seraskar Hüseyin Avni Paşa tarafından askerî okullara has bir dünya tarihi hazırlanmasına memur edilmişti. İşte bu görevini yerine getirmek içindir ki, adı geçen **Tarih-i Âlem**'i yazmaya başlamıştır. Planı geniş tutulan bu eserin İlkçağ bölümü tamamlanıp öğrencilere dağıtılmış ve öğretilmiş ise de, Ortaçağ ve Yeniçağ bölümünü yazmaya vakit bulamadan, Süleyman Paşa ölmüştür. -**Tarih-i Âlem**'in İlkçağ kısmı 1876'da, yani V. Murad zamanında, basılmış ve yayınlanmıştır.- **Tarih-i Âlem**'in İlkçağ bölümü, II. Abdülhamid devrinde yasak kitaplardan sayıldığı için, mevcut nüshaları, Mekteb-i Harbiye Matbaası evrak mahzenine atılmış ve uzun müddet orada yatıp kalmıştır.

İkinci Meşrutiyet devrinde Mekteb-i Harbiye Nazırı olan Tevfik Paşa -ki Süleyman Paşa merhumun sadık öğrencilerinden ve derin hürmetkârlarından idi ve sonradan

Askerî İdadilerde okunan **Tarih-i Osmanî**'sini de üstadından aldığı Türkçülük ruhunu büsbütün kaybetmiyerek yazabilmiştir- **Tarih-i Âlem**'i çürümeye mahkûm olarak bırakıldığı köşeden çıkararak, yırtılıp çürümüş bazı yapraklarını imha ederek 1911 tarihinde tekrar bastırmış ve yayınlamıştır.

Bu ikinci baskı **Tarih-i Âlem**'in başında yazarın yararlandığı Batı ve Doğu kaynakları gösterilmiştir. Kaynaklar içinde De Guignes'nin **Hunlar Tarihi** ve Raimond'un **Tatar Tarihi** ile Ebulgazi'nin **Şecere-i Türkî**'si de vardır. Süleyman Paşa'ya kadar De Guignes ve Raimond'dan yararlanarak Türkçe yazılmış bir tarih kitabı bulunmamaktadır. Ancak Mustafa Celâleddin Paşa, Fransızca eserini yazarken, De Guignes'ye başvurmuştur.

Süleyman Paşa, **Tarih-i Âlem Önsözü**'nde kitabının yazılma sebeplerini anlatırken şöyle diyor: **«Askerî okullarda okutulmakta olan dünya tarihinin yabancı dillerden aynen aktarılması sebebiyle İslâm akîdesine ve millî ahlâka aykırılığı ile beraber Eskiçağ bölümünün de ancak bir kaç kısmı çevrilmiş olduğu için şimdiye kadar maksada ulaşılamamıştı... ve inanılan hususlara ve İslâmî kurallara, millî münasebetlere ve Doğu'nun önemli olaylarına uygun bulunmak üzere... tertibine cesaret ettiğim işbu kitap... (1)»**

Tarih-i Âlem'in muhteviyatı dikkate alınınca derhal göze çarpan nokta, o güne kadar yapılanın zıttına olarak, Türk tarihinin İlkçağ kısmına çok sahife ayrılmış olmasıdır. Gerçekten «Fasl-ı sâbi' (7. Fasıl): Tavaif-i Türk», 144

(1) **Tarih-i Âlem**, Kısm-ı evvel : İlkçağ, Mekteb-i İdadîye ikinci senesine mahsustur.- Yazarı : **Ferik Süleyman Hüsnü** İstanbul, Pangaltı, Mekteb-i Harbiye Matbaası, baskı tarihi gösterilmemiştir. Ancak Mekteb-i Harbiye Matbaası adına yazılan «ifade-i mahsusa»nın tarihi 20 Temmuz 1327 (1911) dir.

sahifeyi işgal etmektedir ki, bütün İlkçağ tarihine ayrılan sahifelerin 5/7'sinden daha fazladır. Halbuki **Tarih-i Âlem'**-den sonra basılıp Osmanlı okullarında okutulmuş olan dünya tarihi kitaplarına takliden Türklüğün eski devrine, bütün kitabın yaklaşık olarak 1/20'sinin ayrılması âdet olmuştur. Süleyman Paşa bu önemli eserinde Türklüğün geçmişinden sevgi ve saygıyla bahseder. Eserde yabancı ve düşman milletlerin Türklere isnat ettikleri gerçekliği şüpheli, şiddet ve kabalık iftiralarının aktarılmasına gerek görülmemiştir. Yazar, pek uzak bir geçmişten beri, bütün Asya'ya yayılıp hükmetmiş olan büyük bir Türk ırkının varlığının övünülecek kahramanlıklarını, Türk gençlerine duyurmak ve öğretmek istemiştir. İşte **Tarih-i Âlem'**in bu özelliklerinden dolayıdır ki, merhum Müşir Süleyman Hüsnü Paşa'ya 1877 Savaşında Osmanlı Türk ordusuna bir müddet başkumandanlık etmiş olan bu **Şıpka Kahramanı'**-na, Türkçülük tarihinde önemli bir yer ayırmaktayız.

Yazdığı ders kitaplarında -**İlmihâl** ve **Tarih-i Âlem**- dil ve eğitim sahasında Türkçülük yapmış olan Süleyman Paşa'nın diğer çalışmalarında dahi Türkçülük fikrinin etkilerinin görünmesi gerekir. Ancak bugün elimizde başka belgeler bulunmadığı için, bu hususta görüş belirtmek yetkisine sahip değiliz. Gökalp Ziya Bey **Türkçülüğün Esasları** (1) kitabında Askerî Rüşdiyyelerde okutulmuş olan «**esmâ-yı Türkiye**» kitabını Süleyman Paşa'nın eseri olarak kaydediyor. Halbuki elimde mevcut **Esmâ-yı Türkiye**'nin üstünde «Rıza Bey'in eseridir» diye basılıdır. Ziya Bey, Süleyman Paşa'nın üç dilden mürekkep bir dil olamıyacağını anlayarak, bu kanaatini «**Talim-i Edebiyat-ı Osmanîye**» adiyle bir kitap yazan Recaizâde Ekrem Bey'e yazdığı bir mektupta açıkça ortaya koyduğundan da bahsediyor.

---

(1) **Türkçülüğün Esasları, Ziya Gökalp,** Ankara, 1339 - 1923.

Böyle bir mektup, **Talim-i Edebiyat-ı Osmanîye**'ye eklenmiş takdim yazıları arasında yoktur.

BUHARALI ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ

Süleyman Paşa'nın Türkçülük faaliyeti sıralarında Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin de Türk milliyetçiliği yolunda dil, folklor ve siyaset sahalarında çalıştığı görülür. Süleyman Efendi'nin bu yolda çalışmasını ortaya koyan belge, merhumun **Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî** isimli kitabıdır. Bu kitabın Osmanlı ve Çağatay lehçeleriyle nesir ve nazım halinde yazılan önsözlerinden yazarın düşüncelerini ve yaptığı bazı işleri öğreniyoruz.

Şeyh Efendi, Çağataycayı «dünyada bulunan ana dillerden biri» ve «Lisan-ı Türkî-i Osmanî'nin asıl ve kaynağı» sayıyor. Buna dayanarak Osmanlı ülkesinde «talim ve itinaya şayan olduğu muhtac-ı beyân ve izah değildir» kanaatında bulunuyor. «Lisan-ı Türkî-i Osmanî» ile yazılan önsözündeki bu esas düşüncesini «Mukaddeme-i Çağatay»ında diğer ifadelerle tekrar ediyor:

«Bugün Osmanlı ülkesinde kullanılan lisan-ı Osmanîye, lisan-ı Çağatayî'den, yani Maveraünnehr ülkesinde şimdi kullanılan şubelerdendir.»

Yazar Çağatay diliyle Osmanlı dilinin bağlantısını bu şekilde tayin ettiği gibi, etnolocya açısından Osmanlıların, özellikle Osmanlı hanedanının Türklüklerini doğrulamaya çalışıyor: **«Hakikaten bu hanedanın silsile-yi ensâbı «soy zinciri» soydan soya Türk taifesine mensup olup kaynak ve çıkış yerleri Maveraünnehr ülkesidir».**

Sonra, Orta Asya'da -Maveraünnehr'de- oturan «92 boy Özbeklerin» isimlerini sayarak, bunların atasözlerini ve yüzden fazla Orta Asya şairinin örnek şiirlerini topla-

dığını söylüyor. Yazarın bu çalışmadan maksadı, «Ana vatanda kullanılan dillerin manevî dünyalarını tesbit etmeyi arzulayan Osmanlı ileri gelenlerine ve halkına yaraşır bir hediye» sunmak emelidir.

Nihayet, manzum Çağatay Önsözü'nde Çağatay dilini, Osmanlı dilinin eski şekli olarak kabul etmek suretiyle iki dilin ve dolayısiyle iki Türklük şubesinin, yani Çağatay ve Osmanlı Türklerinin birliğini iddiaya kadar ilerliyor:

«İsmi, Türkî-i Çağatay Lûgatı -Kâdim Osmanlı lisanıdır adı Çağatay Türklerin aslıdır.. ilh.»

Dil ve soy açısından Türklerin birliğini gören ve göstermek isteyen Özbek Şeyhi, bu birliği dil ve soy incelemesi yaparak göstermeye ve isbata çalışmakla kalmamış, Türkistan Türkleriyle Osmanlı Türkleri arasında fiilen bazı münasebetlerin kurulmasına da uğraşmış durmuştur:

Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında -Türk-Rus Savaşı sırasında olacak, sanıyorum- Şeyh Süleyman Efendi'nin «sefaretle seyahat» etmiş olduğunu yine manzum Çağatay Önsöz'den öğreniyoruz. Buharalı Şeyh, Osmanlı padişahının elçisi sıfatiyle, Hind'i, Şer Hind'i, Afganistan'ı Buhara'yı, Hiyve'yi, Türkmenistan'ı dolaşıyor. Türkmenler ilinde seyahatini bildiren şu beyit dikkate değerdir:

«Türkmenin halini bir bir bildim.
Cins ve miktarını defter kıldım...»

Şeyh Efendi, Orta Asya'ya Hind yoluyle gittiği gibi, dönüşü de aynı yolla olmuştur. Seyahatinin sonucunu şu mübhem beyit imâ etmektedir:

«Gelerek hizmetim ifâ ettim.
Neye memur isem icrâ ettim...»

Elimde başka belge bulunmamakla birlikte, Şeyh Süleyman Özbekî'nin Türk-Rus Savaşı sıralarında, Osmanlı Türk hükûmeti tarafından, Türkistan Türk hükûmetlerine

ve Türkistan halkına elçilikle gönderilmesi, Türkmenlerin cins ve miktarını deftere geçirmesi, Kâbil, Buhara Emîrleriyle konuşması, nihayet İstanbul'a dönüp görevini tamamlaması, bütün bu olaylar, Doğu ve Batı Türklerinin, hayat ve gelecekleri Rus tehdidi altında bulunurken, ırk, nesil ve dil birliklerini siyasî sahada hatırlamaları ve duymaları diye nitelenir ve yorumlanırsa, çok hata edilmiş olmaz sanıyorum.. Dikkate değerdir ki, Şeyh Süleyman Efendi, bu seyahatinden sonra, Çağataylı ve Osmanlıları birbirleriyle anlaştırıp tanıştırmak için, **Lûgat-ı Çağatayî ve Türkî-i Osmanî**'ni yazmaya ve yayınlamaya gerek görmüştür.

Şeyh Süleyman Efendi'nin, belki İngiltere hükûmetinin tavsiyesiyle yapılan Orta Asya seyahatinden pratik bir siyâsî başarı elde edilmediği olayların şahitliğiyle bilinmektedir. Zaten böyle bir seyahatten bir sonuç çıkabileceğini ümit etmek, biraz fazla iyimserliğe kapılmaktı. O zamanlar Afgan Emîri olan Şir Ali Han, Şeyh Süleyman Efendi'ye çok konukseverlik göstermiş olmasına rağmen, Rus siyasetinin ikna olunmuş bir taraftarı idi. Buhara Hanlığı ise, o tarihte fiilen Rusya emir ve hükmü altına girmiş bulunuyordu. Olsa olsa zaten Çar hükûmetiyle devamlı savaş halinde bulunan cengâver ve cesur Türkmen kabilelerinin faaliyetini şiddetlendirebilirdi. Fakat bu şiddetlenen faaliyet de Tuna ve Kafkas cephelerinde Osmanlılarla çarpışan Rus ordularına önemli bir diversion -oyalama- mahiyetinde olamazdı.

Bununla beraber Orta Asya seyahatinden Osmanlı hükûmeti memnun kalmış olacak ki, Şeyh Süleyman Efendi İstanbul'a dönünce mükâfatlandırılmaya lâyık görülmüştür:

«Bunda -İstanbul'da- bazı yere âzâ oldum.
Fahrî hizmetlere sahpâ oldum...»

diyor. Ve gerçekten Gazi Osman Paşa'ya iftihar kılıncını getiren Macarlılara teşekkür için Macaristan'a gönderilen heyette Süleyman Efendi de görevlendirilmiştir. Orta Asya'da asıl vatandaşlarını, Doğu Türklerini ziyaret etmiş olan Özbek Şeyhi, Turan ırkına mensup olduğu halde ırkî topluluktan uzak kalmış en Batı'daki ırkdaşların vatanına da gönderilmiş ve Şeyh'in Orta Asyalı olması Macarlar içinde ayrıca bir etki yapmıştır:

«Cümlesi bir bir gelip el öptü;
Türk diye alkışla kıyamet koptu
«Eski Osmanlı lisanı derler;
Çağatay Türkî-i zebani derler
«Asya'dan gelişim anladılar;
Çağatay bildiğimi dinlediler.
«Çok kelâmı cümlesi dilediler;
Bol lûgatla meşveret eylediler.»

Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-i önsözlerinden çıkardığımız bütün bu olaylar, Şeyh Süleyman Efendi'de, «Bütün Türklük» fikrinin varlığını gösterdikten başka, İstanbul'da bazı toplulukların, hattâ hükûmetin bu fikirden pratik siyaset sahasında yararlanmaya çalışmış olduğunu göstermektedir (1).

(1) Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin **Lûgat-ı Çağatay** ve **Türkî-i Osmanî** isimli eserinin I. cildi, 1298 (1882) yılında, İstanbul'da Mihran Matbaasında basılmıştır. 320 sahifelik bu cilt, üç önsöz ile Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine kısa bir lûgat kitabından ibarettir. Lûgatlar çoğunlukla bilinen Çağatay şairlerinin beyitleriyle örneklendirilmiştir. Bu eserin Özbek kabilelerinin halk edebiyatı ve Orta Asya şairlerinin eserleriyle Maveraünnehr tarihine dair birçok belgeyi kapsayacağı belirtilen II. cildi, basılıp yayımlanmamış olsa gerektir. Çünkü epey aradığım ve arattığım halde bulamadım. (A. Y.)

AHMED MİDHAT EFENDİ

Ahmed Midhat Efendi'yi de bu devrenin Türkçü yazarları arasında saymak uygun olur, görüşündeyim. Bu pek çok yazı yazan ve yazılarında aynı gayeyi düzenli sürdürmeyen Osmanlı yazarını Türkçüler arasında belirtmemize itiraz edenler bulunabilir... Fakat dilinde, üslûbunda fiilen en çok Türkçülük eden ve bu mesleğinde asla şaşırıp sürçmeyen ilk Osmanlı yazarı, Ahmed Midhat Efendi'dir dersek, bilmem hata etmiş olur muyuz? -Milliyet fikrinin unsurlarından birisi de halkçılık «Demokratlık»tır. O zamanlar, yapı ve üslûb demokratlığında Midhat Efendi ile yarışmaya girip, onu geçecek hangi yazarımız vardır? Midhat Efendi'nin yapı ve üslûb açısından Türkçülüğünü evvelce de iddia etmiş ve isbata çalışmıştık: **«Midhat, Kemal ve arkadaşlarından daha fazla açıklıkla Avrupa medeniyetinde en önemli yerlerden birini tutan milliyet fikrini anlamıştı. Bu anlayış diğer bazı faktörlerle beraber, Midhat'ı halka, muhitimizin nankör bir deyimiyle «avama», daha doğrusu Türkçülüğe sevk etti.. Bugünkü Avrupa medeniyetinin ruhu, ilim ve marifeti, sanayi ve edebiyatı demokratiktir. Ahmed Midhat Efendi, işte asıl bu ruhu keşfetmişti ve bütün hayatını keşfettiği bu esasın tatbikine sarfetti** (1).» -Midhat Efendi'nin dilde halkçılık yönünden milliyet fikrini anlamış olduğuna eminsek de, Tanzimat devrinin mevcut veya vücuda gelmesi mümkün zannettiği «Osmanlı milliyeti»nin mahiyeti itibariyle milliyet fikrine uygun olmadığını, Abdülhamid'in saltanatının ilk anlarında henüz idrak edememiş olduğuna da şüphemiz yoktur. Gerçi Midhat Efendi, kendisini o kadar düşman sahibi yapan bilinen **Üss-i İnkılâb**'ında «Milliyet-i Osmaniye»nin

(1) **Akçuraoğlu Yusuf; Ahmed Midhat Efendi, Türk Yurdu,** c. 3, s. 170.

adetâ fikriyâtçısı olmuş, o mevhumenin (hayalin, kuruntunun) nazariyesini kurmaya çalışmıştır: Midhat Efendi'nin nazarında «bir millet-i cedidiye-yi Osmanîye» vardır; **«Osmanlılık fiilen hükümdar bulunan padişaha tabiiyeti mensubiyet-i aslîye-yi siyasîye bilmekten ibarettir».** Bu mensubiyet için hangi dilde, hangi mezhebde bulunulursa bulunulsun, hiç beis yoktur (1).. Efendi'nin bu görüşü sanıyoruz ki, zamanın geçmesiyle olayların «Osmanlı milliyeti nazariyesi»ni devamlı tahrip etmesi üzerine değişmiş ve Abdülhamid devrinin ortalarında Efendi, siyaseten İslâmcılık ve Türkçülük fikrine temayül göstermiştir. Eserleri Türk âleminin her tarafına yayılarak çok okunan ve Türk âleminin dört tarafından İstanbul'a gelmiş ve uğramış Türk aydınlariyle fikir alışverişinde bulunmaktan zevk alan Ahmed Midhat Efendi'nin «Bütün Türklük» fikriyle de zihninin uğraşmamış olması kabul edilemez. Fakat bu zamanlarda yayınlanmış eserlerinden böyle bir fikrin delilini bulup göstermek kolay değildir.

Şu kadar ki, ikinci Yunan Savaşı öncesinde, yani 1896 ve 1897 tarihlerine doğru isimleri işitilmeye başlayan **üçüncü devir Türkçülerinin** Midhat Efendi ile türkiyât «Turkoloji» konuları üzerinde hayli görüşmelerde bulunup, Efendi'nin uyarmalarından feyz aldıklarını muhakkak sayabiliriz (2)

Kısacası Midhat Efendi'nin «milliyet» hakkındaki düşüncesi, gelişe gelişe, nihayet Türkçülüğe ulaşmıştır. İkinci Meşrutiyet ihtilâlinden bir müddet sonra (1908'de) kendileriyle ilk defa tanıştığım zaman «Hace-yi evvel»imizi, pedegoji, dil, tarih, ilâhiyât ve siyaset sahalarında tamamen Türkçü bulmuştum.

(1) **Ahmed Midhat Efendi, Üss-i İnkılâb,** İstanbul, Takvimhaneyi Âmire, 1294 -1878-, s. 10-13.

(2) **Akçuraoğlu Yusuf : Ahmed Midhat Efendi, Türk Yurdu,** c. 3, s. 178. **Necib Âsım : Veled Çelebi Hazretleri, Türk Yurdu,** c. 2, s. 925. N. Âsım Bey, sonradan bana yazdığı bir tercüme-i hal mektubunda, bu meseleyi şu şekilde aydınlatmaktadır: **«Ahmed Midhat merhumu ve onun yanında görüştüğüm Veled Çelebi'yi Türkçü ettim...»**

AHMED CEVDET PAŞA

En bariz şahsiyetleri Süleyman Paşa, Şeyh Süleyman Efendi ve Ahmed Midhat Efendi'den ibaret olan Türkçülük hareketinin bu ikinci faal devrinde Ahmed Cevdet Paşa'nın da, hiç değilse dil ve siyaset yönlerinden Türkçülük ve «Bütün Türkçülük»le ilgili bazı nazarlarını hatırlatmamak bir eksiklik olur.

Osmanlı Türklüğünün XIX. yüzyıl son çeyreğinde keskin zekâsı, hukuk, tarih ve dil sahalarında geniş bilgisi ve aşırı çalışması ile kendini gösteren bu fakih ve âlim paşasını, hukuk, dil, tarih ve siyasette Türk milliyeti fikrine tamamen taraftar ve savunucu diye kabul etmek doğru olmaz. Fakat Türkçülük fikrine yabancı ve düşman olduğunu sanmak da hatadır. Cevdet Paşa İslâm fıkhını bir derecede Türkleştirmiş değil midir? **Kısas-ı Enbiyâ**'siyle dilde Türkçülüğe fiilen hizmet ettiği inkâr olunabilir mi? **Tarih-i Cevdet**'te ana düşüncesi, Ahmed Midhat Efendi'nınki gibi Osmanlı olmakla beraber (1) Türklüğe, Türk ırkına, ırka, kendi deyimiyle «cinsiyete» önem vermiyor mu? Osmanlı tarihinin bazı önemli olaylarını açıklama dolayısiyle ileri sürdüğü görüşlerde siyaseten cinsiyete verdiği önem açıktır: Meselâ Rusya'nın Kırım'ı istilâsı münasebetiyle Kanunî Sultan Süleyman'dan itibaren Nemçe seferleriyle

(1) **Ahmed Cevdet Paşa, Tertib-i Cedid-i Tarih-i Cevdet,** c. I, s. 24-25, İstanbul, Matbaa-yı Osmanîye, 1302 (1886).

fazla meşgul olmayı tenkid ederek diyor ki: «...**Macaristan ve Hırvatistan fütuhâtiyle uğraşmaktan ise, bu iki eyaletin -Kazan ve Ejderhan Hanlıklarının- zabt ve muhafazası, devlet-i âliyece daha faydalı ve Yavuz Sultan Selim'in yukarıda açıklanan mesleğine daha uygundu; çünkü, Kafkas ve Ejderhan ve Kazan ahalisi ele alındığı takdirde yakınlık, soy birliği ve çoğundan din ve mezheb birliği bulunması sebebiyle... Osmanlıya katılırlardı. O durumda Kırım dahi diğer Osmanlı eyaletleri şekline girerdi. Ve Ejderhan ve Kazan vasıtasiyle Büyük Tataristan taraflarında dahi Osmanlı devletinin nüfuzu yürürlükte olurdu**...»

OSMANLICILIK, İSLÂMCILIK VE TÜRKÇÜLÜK

Şimdiye kadar Türk milliyetçiliği fikrinin Batı (Osmanlı) Türkleri içinde 1865-1870 ve 1876-1880 yıllarında daha çok görüldüğünü olayların şahitliğiyle tesbit ettik; ve bunların belirtilen yıllarda, diğer yıllara oranla daha çok işlenmiş olmasının sebeplerini de açıklamaya çalışmıştık. Osmanlı Türklerine, Türk milliyetçiliği fikrinin nerelerden ve hangi yollarla gelmiş olması ihtimaline dair de bazı görüşler ileri sürdük. Ancak «Osmanlı imparatorluğu içinde çoğunluğu meydana getiren Türklerin ayrı bir millet halinde teşkilâtlanmalarını geliştirmek ve tamamlamak ihtiyacı hangi iktisadî, sosyal ve siyasî şartların zorlaması sonucunda meydana gelmiştir?» meselesini henüz incelemeye girişmedik.

Bu meselenin hakkıyle halli için önce elimizde yeterli kaynak bulunmadığını itiraf etmek gerekir: Osmanlı imparatorluğunun XVIII. yüzyıl sonlariyle XIX. yüzyıl başlarındaki iktisadî ve sosyal durum ciddi bir şekilde incelenip, bu incelemenin sonucu ortaya konmuş değildir; Osmanlı imparatorluğunun biraz iç siyaseti ve idaresi, daha çok

-fakat dıştan bakılmak üzere- dış münasebetleri ve siyaseti bilinmektedir. Bundan dolayı iktisâdî ve sosyal sebeplerin etkilerini aramaya kalkmayarak, yalnız siyasî ve diplomatik sebepleri göz önüne getirebiliriz:

Yunanlıların, Sırbların, Eflâk ve Buğdan Ulahlarının bağımsızlık kazanıp Osmanlı ülkesinden ayrılmaları, Osmanlı tebaası kalan Rumların müslüman ve Türklere düşmanlıkları, hıristiyan Arapların, Bulgarların, hattâ Ermenilerin bile millî bağımsızlık düşüncesiyle kımıldanmaları, hıristiyan Osmanlı tebaasının millî bağımsızlık kazanmaları lehine bütün Avrupa hıristiyan devletlerinin devamlı müdahaleleri, bütün bu olaylar XIX. yüzyıl ortalarında müslümanca Türk Osmanlılara artık hıristiyanlarla beraber yaşayabilmenin çok zorlaştığını pek açık göstermişti. Bu siyasî ve diplomatik durum karşısında genellikle müslüman Osmanlılar, dinî birliğin önemini daha çok duymuş ve idrak etmişlerse de, siyasî olayların derinliklerine bakışlarını indirebilenler bu birliğin bile yeterli olmadığını kesin olmasa da anlamaya başlamışlardır. Türklerin imparatorlukta hâkimiyeti koruyabilmelerinin, hükümdar hanedanının da mensup olduğu Türk milliyetinin kuvvetli ve gelişmiş olmasına bağlı bulunduğunu elbette sezmişlerdir.

Bununla beraber, İmparatorluğun çözülmesine karşı koymak için başvurulan ilk siyasî çare, **«Türklüğün takviyesi»** olmamıştır. Türk'ün kuvvetine tamame itimat olunamadığından mıdır, yoksa Avrupa devletlerinden bazılarının, özellikle Fransa imparatorluğunun iyiliksever görünen tavsiyelerine fazla itimat olunduğundan mıdır, nedir, Türk'ün hâkimiyetine gayr-ı Türkleri, hususiyle gayr-ı müslimleri eşit olarak katarak Osmanlı devletini birlikte idare etmek suretiyle çözülme buhranının önü alınabileceğine ümit bağlanmıştır. Osmanlı devletinde Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet devrelerinin iç ve dış siyasetine hâkim olan,

işte, bu Osmanlı devletini meydana getiren unsurların hepsinin siyaset ve idareye tamamen ve eşit olarak katılması fikridir. Türk unsurunun iktisadî ve sosyal yönden yeterli derecede olgunlaşmamış olması, hıristiyan unsurların ise artık bağımsızlık emelleriyle tamamen dolu bulunması, bu fikrin gerçekleştirilmesi yolunda sarfedilen çalışmadan beklenen sonucun elde edilmesine engel olmuştur. Bununla beraber Osmanlıcılık siyaseti ile gayr-ı Türk ve gayr-ı müslim unsurları, İslâmcılık siyasetiyle de gayr-ı Türk müslüman unsurları imparatorluğa bağlamak gayretinden, ilk ve ikinci devre Türkçüleri bir türlü vazgeçememişlerdir. Ahmed Vefik, Mustafa Celâleddin ve Süleyman Paşalar gibi Türkçülükleri şuurlu ve belirli zatlar bile, siyasette «Osmanlıcılık» ve «İslâmcılık» gayelerine önem vermektedirler. **Kısacası bu iki devrede siyasî Türkçülük, henüz Osmanlıcılık ve İslâmcılık siyasetleriyle karışmış şekilde bulunmaktadır.**

IV- ŞEYH CEMALEDDİN-İ AFGANİ

Batı «Osmanlı» Türkleri içinde ortaya çıkışını gördüğümüz Türk milliyetçiliğinin siyasî gayesi, her şeyden evvel, Osmanlı imparatorluğunun bütünlük ve bağımsızlığının korunmasına hizmetti. Bu gaye özellikle Mustafa Celâleddin Paşa'nın ve Süleyman Paşa'nın eserlerinde açıkça görülür. Osmanlı Türkleri, XVIII. yüzyıldan itibaren sarsılan saltanatlarını büsbütün yıkılmaktan koruyabilmek için, **Tanzimat** ile **Osmanlı milliyeti** meydana getirmeye çalıştıkları gibi, tecrübenin başarılı olmadığını gören bazı Osmanlı düşünürleri de ya dine, İslâmiyete, ya Türklüğe, reel bir milliyete dayanarak amaca ulaşabilmenin mümkün olabileceğini düşünmüşlerdir. Osmanlılıkta, siyasî açıdan böyle bir kaynağa bağlanması mümkün olan milliyetçilik, Asya'nın ortalarında meydana çıkıp bütün İslâm âlemine fikrî etkisi dokunan bir zatın düşüncesine göre, daha geniş ve genel bir isteğin elde edilmesini sağlayan önemli bir vasıta olur. Bahsetmek istediğimiz zat, Şeyh Cemâleddin-i Afganî'dir. Bu meşhur Şeyh, **bütün İslâm âleminin yaşayabilmesi için, müslüman milliyetlerin, millî şuura sahip olmaları gereğine inanmıştır.** Afganî, İslâm âleminin her tarafına düşünceleriyle, sözleriyle, işleriyle çok bereketli tohumlar saçmış ve Batı Türklüğünde olduğu gibi Kuzey Türklüğünde dahi milliyet fikrinin gelişmesine hizmet etmiştir.

Ya İran'da, yahut Afganistan'da 1836 tarihinde doğup, 1897'de İstanbul'da ölen Şeyh Cemaleddin'in tercüme-i hâli menkıbeler ile doludur. Neslen hangi müslüman kavmine mensup olduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Bir risalenin Arapça tercümesine (1) önsöz olarak yazılmış tercüme-i hâlde Şeyh'in neslen Arap olduğu, hattâ Hüseyin İbn Ali İbn Ebu Talib sülâlesinden bulunduğu kaydedilmektedir. Fakat Peygamber evlâdından olmak iddiası İslâm âleminde o kadar yaygındır ki, böyle bir iddia, insanda derhal ve daima şüphe ve tereddüt duyguları uyandırır. Şeyh Cemaleddin İstanbul'da bulunurken arkadaşlarına aslen Türk olduğunu söylemesi bu şüphe ve tereddütü tabiatiyle arttırır. Doğduğu yer de ihtilâflıdır. Afganî ünvanına bakıp Kâbil civarında doğmuş olduğunu kabul edersek bile, bu durum kavmiyetini belirlemede bize bir ipucu veremez. Aslen Afgan, Fars, Türk ve Arap olması mümkündür. Yalnız şu muhakkaktır ki, Cemaleddin-i Afganî, Arapça, Farsça ve Türkçeyi iyi konuşuyordu. Eserlerinin çoğunu Farsça ve Arapça yazmıştır. İs-

(1) **T. Y., Şeyh Cemaleddin-i Afganî, Türk Yurdu, c. 6, s. 2263-2267.**

lâm âleminin her tarafında dolaşarak ders, va'z ve risale halinde yayan ve telkin eden, Doğuyla ilgili Avrupa büyük devletlerinin merkezlerinde fikirlerini kabul ettirmeye ve bazı siyasî kombinezonlar yapmaya uğraşan bu göçebe hakim ve siyasîyi filan veya falan kavimdendir, demeye, bence gerek yoktur. Batılıların **«Une grande Européen»** dedikleri gibi, biz de Şeyh Cemaleddin'e **«Büyük bir müslüman»** veya **«Büyük bir Şarklı»** deyip geçebiliriz.

Bu Büyük Şarklı'nın faaliyet sahası, hattâ hayat gayesi, Doğu İslâmiyetinin gerileme ve çöküş sebepleriyle, bu çöküşün önünü alabilecek çareleri aramak, bulmak ve uygulamaya çalışmaktı. Araştırmaları sırasında müslümanların ırkî meselelere ve ırkî birliğe önem vermemiş olmalarının, gerileme ve çökmelerinin sebeplerinden olduğuna kanaat getirmiştir; ve bundan dolayı müslüman kavimlerine, Fars olsun, Hindû olsun, Türk olsun, hangisi olursa olsun, bütün müslüman kavimlerine ırka, milliyete, kendi deyimiyle «cinsiyete» önem vermelerini tavsiye etmiştir. Demek oluyor ki, Şeyh Cemaleddin-i Afganî, İslâm âleminin yaşayabilmesini, gelişmesini müslüman kavimlerin **şuurlu milliyetçi** olmalarına ve milliyetleri -cinsiyetleri- içinde ilerleyip gelişmelerine bağlı görüyordu. Şeyh'in bu görüşünü isbat eden iki şahide sahibiz: Birincisi **Makâlât-ı Cemalîye** adiyle Farsça olarak Hindistan'da yayınlanan makale mecmuasından **«Vahdet-i Cinsîye Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikîyesi»** adlı makalesidir; ikincisi Millî Türk Şairi Mehmed Emin Bey'e tavsiyeleridir.

Türkçe tercümesi **Türk Yurdu**'nda yayınlanmış olan **«Vahdet-i Cinsîye Felsefesi»**nin tezi şudur: «Cinsiyet -yani milliyet- haricinde saadet yoktur; lisansız cemiyet olmaz, bütün sosyal tabakalar ve sınıfların ifade ve istifadesini temin etmeyince de bir lisan meydana gelmez».

Şeyh'in düşündüğüne göre: «İnsanlar arasında kapsamı geniş olup birçok insanı birbirine bağlayan iki bağ vardır: Biri dil birliği -diğer bir deyimle ırk birliği-, ikincisi din. Dil birliğinin, yani ırk birliğinin dünyada bekâ ve sebatı, hiç şüphe yoktur ki, dinden daha devamlıdır. Çünkü az bir zamanda değişmez. Halbuki ikincisi böyle değildir: Tek bir dil konuşan ırkı görürüz ki, bin yıllık bir müddet zarfında, dil birliğinden ibaret olan ırka bir bozulma söz konusu olmadığı halde, iki üç defa din değiştiriyor». Bu genel ifadeden Şeyh Cemaleddin'in din birliğinden çok ırk birliğine ve dolayısiyle «İttihad-ı İslâm»-dan çok herhangi ırkî bir birliğe, meselâ «Bütün Türklük»e kıymet verdiğini anlamış oluyoruz.

Dikkate değerdir ki, Şeyh Cemaleddin-i Afganî, ırkı Alman filologları gibi, dil birliği ile tarif ediyor. Bu yönden dile, dil zenginliği ve temizliğine, yani ıstılahâtının -tâbirler, terimlerin- tamam olmasına ve aynı zamanda milletin çeşitli tabakaları tarafından anlaşılacak şekilde olmasına çok önem vermiştir: «Belirli bir ırka mensub olan çeşitli tabakaların ifade ve istifadesini temin edemiyen bir dil, o ırkın bütünlüğünü koruyamaz... Irkî sonuçları takdir eden âlimlerin ilk görevleri kendi dillerinin genişletilmesinden ibarettir... Dil meselesinden bahsederken ana dilinin üretilmesini, yeterli olmazsa kendi dilleriyle sıkı ilgisi bulunan diğer dillerden dahi ihtiyaç doğdukça kelimeler alınmasını ve artık başka çare kalmadığı vakit, yabancı kelimelerden gerekli olanları alma yoluna gidilmesini tavsiye eder. «Fakat belirtilen kelimeleri kendi dillerinin kisvesine sarmak şarttır; o kadar ki, yabancı oldukları anlaşılmasın...» Görülüyor ki, Türkçülüğün son devresinde Türkçenin ıslâhı gayesiyle ortaya atılan belli başlı fikirlerin çoğunu, kuvvetli bir sezgiyle yazılan bu makale kısa olarak ihtiva etmektedir. Nihayet

Şeyh Cemaleddin, «dünyada saadet diye kabul olunan bütün hususlarda başarılı olmanın», «vahdet-i cinsiye»-nin, yani milliyetin gelişmesi ve olgunlaşması ile mümkün olduğu inancındadır.

Tahlil etmekte olduğumuz bu önemli makalenin ilk kısmı, böyle genel mahiyette değerli görüşlerden meydana geliyor; ikinci kısmı doğrudan doğruya Hindlilere hitaptır. Şeyh Cemaleddin, makalesinde mücerret ve genel bir girişten sonra müşahhas ve pratik tenkitlere ve nasihatlere geçmiştir. Hindlilere nasihatleri arasında üzerinde durduğu nokta, «vatanî lisan» dediği Ordu dilini geliştirme ve olgunlaştırmanın mutlaka şart olduğudur. Çok kuvvetli bir sezgiyle bu makalenin son sözleri adetâ peygamberânedir: «Birtakım dar görüşlülerin işbu beyanâtıma hayretle bakacaklarını iyi biliyorum; fakat zaman bu sözleri açıklayıp yorumlayınca, zeki kimseler, bu sözlerin ne kadar doğru olduğunu elbette tasdik edecektir.»

Afganlı Şeyh'in Şair Mehmed Emin Bey'e söyledikleri de, makalesinde yazdığı esasa ait fikirlerinin tabii sonuçlarıdır. Millî şairimiz daha genç iken, Cemaleddin'-in Nişantaşı'ndaki konağına giderdi. Şeyh şaire, şimdi tahlil ettiğimiz makalesinin doğrultusunda bir hayli nasihat ve tavsiyeler etmiştir. Bu nasihat ve tavsiyeleri millî şairimizden bahsederken biraz geniş olarak belirteceğiz.

V — KAFKAS, KIRIM VE KAZAN TÜRKLERİNDE MİLLİYET FİKRİ

Türk milliyeti fikrinin Batı -Osmanlı- Türkleri arasında ikinci defa önem kazandığı devre ile o devreyi takip

eden yıllarda, yani 1876-1883 yıllarında, bu fikrin Kafkas, Kırım ve Kazan Türkleri içinde ortaya çıktığını görüyoruz. Kafkas, Kırım ve Kazan'da milliyet fikri, kendi çevrelerinin şartlarının, yani bulundukları çevredeki siyasî, sosyal ve iktisadî şartların ve aynı zamanda İstanbul ve Rusya'-daki fikrî sebeplerin etkisi altında ortaya çıkmıştır. İstanbul'dan gelen fikrî etkilerin, Ruslardan gelen fikrî etkilerden önde geldiğini sananlardanım; Rusya'da oturan Türkler arasında milliyet fikrinin ilk önce Osmanlıya yakınlığı, İstanbul'la münasebetleri daha çok olan Kafkas ve Kırım'da belirmesi de bunu ortaya koyar.

Kafkasya ve Kırım'da milliyet, yani Türklük fikri, başlangıçta, İstanbul'da olduğu gibi diğer fikirlerle, İslâmcılık ve yenilik fikirleriyle karışık olarak meydana çıkar. Azerbaycanlı Ahundzâde Feth Ali'nin XIX. yüzyıl ortalarına doğru kendini gösteren fikrî ve edebî faaliyetinden yukarıda bahsetmiştik. Mirza Feth Ali, açıktan açığa Türk milliyetçiliği fikrini yaymış değildir. Ancak komedileriyle, harflerin ıslâhı derdiyle bu gayeye doğru yürümüştür.

RUSYA'DA İLK TÜRKÇE GAZETE: HASAN BEY ZERDABÎ'NİN «EKİNCİ»Sİ

Ahundzâde'nin ölümünden üç yıl önce, yani 1875 yılında yine Azerbaycanlı bir zat, Melekzâde Hasan Bey Zerdabî, bütün Rusya'da ilk Türkçe gazete olan haftalık **Ekinci** gazetesini, Bakü'de yayınlamaya başlamıştır. Hasan Bey memleketinde ana diliyle biraz Arapça ve Acemce okuduktan sonra Tiflis Jimnazını ve Moskova Darülfünûnu Tabiiyât Fakültesini tamamlamıştır. Gazetesini çıkardığı zaman, Bakü Jimnazında Tabiiyat Muallimi bulunuyordu. Tabiiyatçılığından ilhâm alarak gazetesine

Ekinci adını koymuştur. Ve gazetesinde ziraî, genellikle maddî ve iktisadî meselelere çok önem veriyordu; Hasan Bey'in asıl millet tarlasına ekmek istediği tohumlar, ilerleme ve yenileşme tohumlarıdır... **Ekinci,** 1875'den 1877'ye kadar devam eder. Türk-Rus Savaşı sırasında yayınlanması, Çar hükûmeti tarafından yasaklanmak suretiyle kapanır.

Bu iki üç yıllık **Ekinci** kolleksiyonu karıştırıldığında, Hasan Bey'in iktisadî, sosyal ve siyasî hayatta herşeyden evvel Darwin'in kâinatın hayatında gördüğü «Streugle for Life» düstûruna çok değer verdiği ve bu gerçeği milletine iyice anlatmak istediği göze çarpar. Zerdabî «hayat için kavga»yı, «zindegânlık cengi» diye çevirir ve bütün makalelerinde «zindegânlık cengi» deyimi devamlı tekrarlanır. İster ki milleti, yahut Zerdabî'nin deyimiyle «müslümanlar» bu cenkte mahv ve perişan olmasınlar...

Ekinci genellikle siyasetten, özellikle siyasî olaylardan az bahsetmiştir. Buna belki zamanının sansür şartları elverişli değildi. Bununla beraber **Ekinci**'de siyasî konular gitgide artmıştır. Son nüshalarına doğru siyasî makalelerinde Türk milliyetçiliği, bir dereceye kadar sezilir: Meselâ 14. numarasında Türk dillerinin birleştirilmesini imâ eden bir makale yayınlanmıştır. «26 Eylül 1876». Kendi dilimizde «ilim ve edebiyat hasıl olmasını» isteyerek yazılmış diğer bir makale de aynı nüshada bulunmaktadır. Birkaç nüsha sonra tekrar dil meselesi söz konusu edilerek, ilmin, okullarda, hattâ jimnazlarda -yani Rus hükûmetinin Azerbaycan'daki jimnazlarında- anadiliyle -Türkçe ile- öğrenim yapılması gereğinden bahsedilmektedir.

Türk-Rus Savaşı başladıktan sonra **Ekinci**'nin savaş haberlerini düzenli olarak veremediği göze çarpar. Bu

haberler bazı nüshalarda çokça ise de, bazı nüshalarda yok denilecek kadar azdır. Bu münasebetle Hasan Bey pek kapalı bir şekilde, gazetesinin hürriyetsizliğinden şikayet eder. Savaş haberleri arasında Osmanlı Türklerine taraftarlığını imâ eden noktalar da yok değildir.

Ekinci ilk nüshalarından itibaren, okuyucu azlığından şikayetçidir. Kavminin okumaya hevessizliğinden pek müteessir olan Hasan Bey'in kalbinden nihayet şöyle bir serzeniş bile çıkıyor: **«Ey kardeşler, sizin can çekişmenizde birce gazeteniz ki, Ekinci'dir, o da ölsün!...»** Gerçekten gazetenin ilk yılında 600 müşterisi varmış; gitgide 283'e, nihayet savaş zamanında 200'e inmiş!- Gazetenin bu şartlar altında yaşıyamıyacağı tabii idi.

ÜNSİZÂDELER MATBUÂTI

Ekinci kapandığı sıralarda -1877-, Kafkasya'nın idare merkezi olan Tiflis şehrinde Ünsizâde Sait ve Celâl Kardeşler tarafından bir matbaa kurularak **Ziyâ-yı Kafkasya** isimli haftalık bir gazete yayınlanmaya başlanmıştır. Ünsizâde Sait Efendi, o zamanlar Şirvan'da Şemahî şehrinin kadısı idi. Ünsizâde Celâl Bey Doğu ilimleri ile beraber Rus Şehir okullarından birisinde Rusça okumuş bir gençti (1). **Ziyâ-yı Kafkasya,** 12 yıl kadar yayınlanmış

(1) Sait Efendi ve Celâl Bey sonradan Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine iltica etmişlerdir. Ulemâdan Hacı Sait Efendi, Büyük Maarif Meclisi ve Meclisi- Tedkikât'a üye tayin edildi. 1912 yılında öldü. Celâl Bey, Matbuât ve Hariciye memurluklarında bulunmuş ve gazetecilik etmiştir. Son yıllarda Ankara Matbuât İdaresi'nde, yaşının ilerlemesine rağmen bir genç gibi düzen ve neşeyle çalıştı. Ara sıra ciddî ve mizahî şiirler de yazardı.

ve yayına başladığından 10 yıl kadar sonra sahipleri ona **Keşkül** isimli haftalık bir mecmua eklemişlerdir. **Şiyâ-yı Kafkasya**'nın iki nüshası kütüphanemde var. **Keşkül**'ü bulmak ve görmek nasib olmadı. Elimdeki **Ziya** nüshalarından, bu gazetenin Kafkasya'da oturan Türkleri dünya durum ve olaylarından haberdar etmek istediği, müslüman ve Osmanlı memleketlerine ait haberleri diğerlerinden üstün tutarak yer verdiği anlaşılıyor. Fakat dil, edebiyat, tarih veya siyaset sahalarında Türk milliyetçiliği ile ilgilendiğine dair bu nüshalarda bir belirti yoktur. **Keşkül**, haftada bir defa 30, 40 sahifelik bir mecmua halinde 5 yıl kadar devam etmiştir. Ünsizâde Celâl Bey'in dediğine göre, **Keşkül** Azerî şivesini İstanbul Türkçesine yakınlaştırmak maksadıyla kurulmuş imiş; bu mecmuada Azerî, Çağatayî, Nogay ve Osmanlı şivelerinde Türkçe makalelerle Arapça ve Farsça yazılar bulunur imiş; hattâ Ebüzziya Tevfik Bey merhumla, o zamanlar İran'ın Tiflis Başkonsolosu olan Prens Erfeuddevle de makale yazıp **Keşkül**'e gönderirlermiş. Böyle değişik müslüman dillerinde yazılan makaleleri kapsadığı içindir ki, bu mecmuaya sahipleri **Keşkül** adını vermişlerdir. Azerî şivesini, Batı, İstanbul Türkçesine yakınlaştırmak gayesini takip ettiğinden dolayı **Keşkül** ve **Ziya** sahip ve yazarlarının Çar hükûmeti tarafından takibata ve soruşturmaya maruz kalmış oldukları da, Celâl Bey'in verdiği bilgiler arasındadır. Hattâ iki biraderin, Sait Efendi ve Celâl Bey'in Kafkasya'yı terke mecbur olmaları da, bu hadisenin bir sonucu imiş.

Kanaatımca **Ziya-yı Kafkasya** ve **Keşkül**, Türk milliyetperverliği fikrinden çok o zamanlarda bir özel değeri olan ve adetâ **«Bütün Türklük»** amacına, bir merhale teşkil eden İslâmcılık görüşünü yaymış ve savunmuş olsalar gerektir; bizzat Celâl Bey'in özel bir mektubunda bana bildirdiği üzere **Keşkül**'ün bütün müslüman memleketlerinden, Osmanlı'dan, İran'dan, Hindistan'dan, Türkistan'dan, Kuzey Kafkasya'dan gelen Türkçe, Arapça, Acemce makaleleri içine alması bu kanaatimin doğruluğunu gösterir. Bence Ünsizâdeler teşebbüsünün Türk milliyetperverliği ile asıl ilgisi, Gaspıralı İsmail'in ilk Türkçe eserlerini bastırmış olmasıdır. Gerçekten, İsmail Bey Rusça birkaç gazete makalesi yazıp bastırdıktan ve Kırım'da taş basmasıyle Türkçe bir iki yaprak karaladıktan sonra, Ünsizâdelerin matbaasına müracaat etmiştir.

Bu şekilde XIX. yüzyıl sonlarında **«Bütün Türkçülük»** hareketinin en önemli ve merkezî sîması olan Gaspıralı İsmail Bey'in hayat ve faaliyetine gelip yetişmiş olduk.

İSMAİL BEY GASPRİNSKİ «GASPIRALI»: TERCÜMAN

Kırımlı İsmail Bey'in, ilk fikrî ve yazı teşebbüslerinden itibaren, görüş ufkunun Kırım'la sınırlı olmadığı derhal göze çarpar: Rusça yazıp, Kırım'ın idare merkezi Akmescid -Simferepol- şehrinde çıkan **Tavrida** gazetesinde tefrika olarak yayınladığı makalelerin bütününe **«Ruskoe Musulmanstvo -Rusya Müslümanlığı-»** ünvanını vermiştir. 1881 yılında yayınlanan bu makalelerin konusunu yalnız Kırım'da yaşayan müslümanlar değil, bütün Rusya'da oturan müslümanlar meydana getirir. Aynı yılda, yine Akmescid'de taş basmasiyle basılan Türkçe **Tonguç -İlk Çocuk-** gazetesinde, gerek dil, gerek konu itibariyle yalnız Rusya'da oturan müslümanları değil, biraz kapalı bir şekilde bütün dünyada Türkçe konuşan müslümanları, yani Bütün Türkler'i göz önünde bulundurur; ve besmele ile beraber, bu gazete de Türk, Tatarların «dilde birliği meselesini» ortaya atar ve fiilen her tarafta anlaşılabi-

lecek bir «Türkî dili» ile yazar; yani dil ve edebiyat sahasında fiilen «Bütün Türkçülük»e başlar.

İsmail Bey'in tercüme-i hâlini, Türklük fikriyle, Türklük hareketiyle ilgilenenlerin hepsi az çok bilirler, sanıyorum. Bu yönden hayat ve faaliyetinin yalnız birkaç esaslı merhalesini hatırlatmakla yetineceğim:

1841'de doğan İsmail Bey, fevkalâde yaratılmış adamlardandır; Türklüğe büyük hizmetini en çok yaradılışına borçludur. Düzenli öğrenim devresi, bir iki yıl elifba ve Kur'an okumaktan, sonra Moskova Askerî İdadisi'nde dört, beş yıl Rusça tâlî dersleri takip etmekten ibarettir. Millî duygusu, millî şuuru, ilk önce, Rus Askerî İdadisi'nde iken duyar. Ve buna sevkeden, pazar günleri evlerinde misafir bulunduğu kişilerle milliyetçi bir Rus ailesinde geçen sohbetlerle, pan-islâvistlerin ileri gelenlerinden Katkov'un Girit ihtilâli dolayısiyle Türkler aleyhine yazdığı makaleler olmuştur. Bu sırada İsmail Bey, 14-15 yaşlarında idi. Mihail Katkov'un **Moskova** gazetesinde Türk ve müslümanlar aleyhine yazdığı heyecanlı makaleler, genç ve ateşli İsmail Bey'i o kadar coşturdu ki, sonunda 1867 yılı yazında, Girit'teki Türklere, dört beş yıllık Askerî İdadî'de öğrendiği bilgilerle yardım etmek için Girit'e gitmeye karar verdi ve bir arkadaşiyle -Mustafa Mirza Davidoviç ile- beraber yola çıktılar. Fakat Odesa'da pasaportsuz vapura binmek üzere iken jandarmalar tarafından yakalanarak ana babalarına iade olundular...

Bu maceradan sonra İsmail Bey bir daha Moskova'ya, Askerî İdadiye dönmedi; Kırım'da kaldı. Ve Bahçesaray'ın Mengli Giray Han'dan kalma eski Zincirli Medresesine Rusça öğretmeni oldu. Kırım'da öğretmenliği 1871 yılına kadar devam eder. Bu sırada İsmail Bey'in tekrar İstanbul'a gitmek ve orada Türk subay ve memuru olmak hevesi kabarır. Zaten akrabasından biri İstanbul'da memurdur. İsmail Bey İstanbul'da iyi bir memur olabilmek için Fransızca bilmenin gerekli olduğuna kanidir. Bundan dolayı İstanbul'a Paris yoluyle gitmeyi, yani Paris'te bir müddet kalıp Fransızcayı adamakıllı öğrendikten sonra İstanbul'a gelmeyi kurar ve 1872 yılı sonbaharında Paris'e gider ve orada iki yıl kadar kalır. İsmail Bey'in Paris'ten en büyük istifadesi, Batı medenî hayatını, olduğu gibi, güzellik ve çirkinlikleriyle, iyilik ve kötülükleriyle öğrenmek ve bu hayatın bin türlü engelleri ve zorluklariyle, cenkleşe cenkleşe yaşamak oldu... Doğu'dan gelen bir yabancı için değil, yerliler için bile gayet karışık ve çetin olan Paris hayatında, henüz 21 - 22 yaşında bulunan İsmail Bey, yapayalnız, sırf kendi gücüyle iki yıl yaşayabilmiştir. O zamanlar Paris'te bulunan «Genç Osmanlılar»la tanıştığına dair, elde kesin bilgiler yoktur.

1874'te İstanbul'a geldi. Artık Türkçe, Rusçadan başka Fransızca da biliyor. Osmanlı hükûmetinden memuriyet ister. Bir aralık Harbiye Mektebi Rusça Öğretmenliğine tayin edecek olurlar, fakat işi uzar. Bir yıl kadar İstanbul'da didindikten sonra nihayet yine Kırım'a döner... İsmail Bey bu bir yıl içinde, İstanbul'un resmî dairelerini çok dolaştı, âmirler ve memurlarla iyice tanıştı. Osmanlı matbuâtını düzenli takip etti, Osmanlı devletinin iç yönetim usullerini, devletlerarası durumunu öğrendi; kısacası İstanbul'u, Türkiye'yi ve bunları idare edenleri, hayattan görmüş ve incelemiş oldu.

İsmail Bey'in ilk yazarlığı İstanbul'da başlar: Moskova ve Petersburg'un bazı Rus gazetelerine İstanbul'dan yazdığı Doğulu renklerle süslü yarı gerçek, yarı hayalî mektupları, o gazetelerde basılıp çıkar.

Kırım'a döndükten sonra dört yıl kadar belirli bir işle uğraşmadan özellikle milletdaşlarının çeşitli tabakalarının

hayat ve durumlarını incelemekle vakit geçirdi (1) ve 1878'de Bahçesaray şehrine belediye başkanı seçildi.

Belediye başkanı olunca, 1879 yılında, Türkçe bir gazete çıkarmak için izin isteyerek ilgili makama bir dilekçe verdi. Bütün Rusya'da, evvelce çıkıp kapanmış **Ekinci** ile topallaya topallaya henüz devam eden **Ziya** ve **Keşkül**'den başka Türkçe gazete çıkmış değildi. İsmail Bey'in dilekçesine red cevabı geldi. Bir taraftan gazeteye izin almak işiyle uğraşırken, diğer taraftan, yukarıda bahsettiğimiz «Rusya Müslümanlığı» makalelerini Rusça yazıp yayınlamıştır. Bu makaleler, Gaspıralı'nın, o zamanda, yani 1881 yılında taşıdığı düşünceleri, kendi kendine ortaya koyduğu meseleleri, ulaştığı kararları açık bildirdiği gibi gele-

(1) İsmail Bey yazdığı hikâyelerinde kendi tercüme-i hâlinden bahseder. 1906 yılı **Tercüman**'da tefrika olarak yayınlanmış «Gün Doğdu hikâyesinin kahramanı «Danyal Bey», bizzat İsmail Bey'dir. Bu hikâyeden, 1874-1878 yıllarında İsmail Bey'in neler düşündüğünü, neler yaptığını bir dereceye kadar anlayabiliriz : **«Milletin hâline âşina olmadıkça millete hizmet mümkün olmıyacağını anladığıyle Danyal Bey -yani İsmail Bey- bu yönden ilim ve marifeti attırmaya karar verip milleti arasına atıldı. Köy düğünlerinde, derviş, ulemâ meclislerinde, beyler ve ağalar ziyafetlerinde, medrese hücrelerinde, ve diğer her türlü toplantıda bulunup, az söyleyip çok dinleyip, bir yıl kadar pratik dersler aldı.»** - **«Her sınıfın yahşi yönlerini ve uygunsuz hallerini görüp, öğrenip, millî zaafın neden ibaret ve milletin neye muhtaç olduğunu anlamıştı.»**

«Ne işlemeli, işi nereden tutmalı, sönmüş kalbleri ne ile yandırmalı, basireti küsmüş perdeleri ne ile göstermeli ve gaflet sahrasında serilip kalmış koca bir milleti ne ile ayağa kaldırmalı? gibi suallerle hayli zaman uğraşmıştı.» Gün Doğdu, Tercüman, nr. 9, 1906.

cekteki düşünce hayatının da bir çeşit programı mahiyetindedir. Bu yönden İsmail Bey'i anlamak için bütünü 45 sahifelik bir risale meydana getiren bu küçük eser, büyük değere sahip bir belgedir.

Bu eserden açıkça anlıyoruz ki, İsmail Bey bir **milliyetçidir.** İsmail Bey mensub olduğu milleti, yalnız Kırımlılar olarak almıyor; «Türk-Tatar» adıyle anılan kavimlerin bütününü kendi milliyeti sayıyor. Bu yönden İsmail Bey'i bu andan itibaren **«Bütün Türkçü»** saymakta hata yoktur.

«Rusya Müslümanları», milliyetçilik açısından gayet önemli bir durumu görür ve bu münasebetle yine aynı önemde bir meseleyi ortaya koyar: -Asya ve Avrupa'nın bir kısmında oturan büyük bir millet, Türk-Tatar milleti var. Bu millet, parça parça, dağınık, zayıf; bu millet diğer milletlere oranla ilim ve marifetçe, servet ve medeniyetçe pek geride kalmış; böyle devam ederse, yaşama kavgası tabii kanunu gereğince mahvolacak -Hatırlıyorsunuz ki, bu fikir Zerdabî'de vardı-, başka milletler tarafından yutulacak...- İşte bu durum müşahadesinden asıl mesele doğuyor: Türk-Tatarların bu zaafına, böyle geride kalışına sebep ne? Türk-Tatar milletini mahvdan kurtarmak için ne yapmalı?...

İşte bu önemli mesele, İsmail Bey'in düşünce ve iş hayatında ölünceye kadar geçerli kalacak ve adı geçen bütün hayatınca bu iki meseleye cevap vermekle uğraşacaktır... İsmail Bey'in düşünce tarihi, bu büyük meseleye değişik zamanlarda bulup verdiği cevapların tarihidir; İsmail Bey'in emellerinin tarihi -özel hayatı normal olarak konumuzun dışındadır.- bulduğu cevapları hayata geçirmek için uğraşmasının, didişmesinin tarihidir.

Bu meselenin ilk çözüm şekli «Rusya Müslümanlığı» risalesinde görülür. Bizce asıl öneme sahip olan Türklük

görüş açısından İsmail Bey'in bulduğu esaslı noktalar şunlardır:

Türk-Tatarlar, kendi mendi mekteb ve medreselerinde kendi dilleriyle Avrupa ilimlerini ve eğitimini, san'at tekniğini öğrenmelidirler. Yalnız mekteb ve medreselerle, yetinilmeyerek, kendi dillerinde kitaplar, risaleler, mecmualar ve gazeteler yazılıp yayınlanmalıdır. Kısacası millî bir Türk-Tatar edebiyatı -geniş anlamiyle- vücuda gelmelidir (1). Gaspıralı, «Rusya Müslümanlığını Rusları ürkütmemek için, çok ustalıkla yazmak istemişse de, bazı Rus münekkitleri, bu eserde bütün müslüman Türkleri Batı medeniyetiyle kuvvetlendirerek birleşmiş bir siyasî topluluk meydana getirmek ve bu şekilde Rusya devletinin başına büyük bir belâ açmak, yani **«Bütün Türklük»** yapmak gayesi gizli olduğunu bulup göstermeye çalışmışlardır...

İsmail Bey'de, fikir ve iş, kendi deyimiyle «niyet ve amel» aralıksızdır: Millet için, millî dilde belirli risalelerin yazılması gereğine şiddetle inanan İsmail Bey, pek çok uğraşarak sonunda Tercüman gazetesinin imtiyazını almayı başardı. Ve 1883 yılı Nisanının 10. günü, bir yazarın dediği gibi **«Bahar güneşi ile dünya dirilip çiçeklendiği günlerde, uzun yıllardanberi karlı kefenlerle örtünüp ölü gibi uyuklayan Kuzey Türklerinin de ilk beyaz bahar çiçeği, «Tercüman» açıldı.»**

Tercüman'ın ilk günlerinde en önemli konusu, millete kendi dilinde ilim vermek, Avrupa ilim ve eğitimini, san'at ve tekniğini kazandırmaktır. Bunun için milletin çocuklarını okutmak; çabuk, kolay ve modern ilim doğrultusunda okutmak lâzımdır. Buradan bütün Kuzey Türklüğüne yayılan «Usul-i Cedîd» okulları doğdu. «Usul-i Cedîd» deyimi Osmanlı Türklerinden alınmıştır. Bu deyim, o zamanlar İstanbul sosyal hayatında kullanılan deyimlerdendi. «Usul-i Cedîd» başta yalnız eğitim ve öğretime muhtaç gibi görülürse de gitgide genelleşerek bütün hayat tarzına şâmil olur. «Usul-i Cedîd»in gerek Osmanlı Türkleri, gerekse Kuzey Türkleri arasında gerçek anlamı, Batı ilimlerini, eğitim ve öğretim metodlarını, yaşayış biçimini, Batı hayat tarzını benimsemek, kısa bir anlatımla **«Garblılaşmak -Batılılaşmak-»** demektir. İsmail Bey bütün Türklük âleminde, özellikle Kuzey ve Doğu Türklüğünde Batılılaşmanın en faal propagandacısı oldu. İnanıyordu ki, Türkler millî dillerini kaybetmemek şartiyle Batılılaşınca, Türk milletinin hayat ve bekâsı temin edilmiş olacaktır.

(1) Görülüyor ki, ilim, teknik ve edebiyatı kapsamak üzere millî bir dile Gaspıralı İsmail Bey de Şeyh Cemaleddin-i Afganî gibi çok büyük bir değer vermektedir.

Tercüman'ın, hattâ Tercüman'dan evvel onu müjdeler yolda çıkardığı **«Tonguç»**, **«Şafak»**, **«Ay»**, **«Yıldız»**, **«Güneş»** gibi belirli günlerde çıkmayan mecmuaların hepsinde, Gaspıralı İsmail Bey «dil» meselesine çok önem verir: Türk dilinin zenginliğine, gelişme istidadına, bu dile yabancı kelimeler karıştırmanın gereksizliğine ve zararlılığına, Türk lehçeleri arasında farkların azlığına, kısacası umumî bir Türk dilinin varlığına dair, kırk dereden su getirerek, başta biraz kapalı, sonraları daha açık bir şekilde birçok makaleler yazar. Meselâ, birinci Türkçe eseri olan **Tonguç**'un Akmescid'de taş basmasiyle okunamıyacak kadar kötü basılan ilk baskısının önsözü, yani İsmail Bey'in milletine kendi diliyle ilk hitabı şöyle başlıyor:

«Milletimizin eseri olan dilimiz, edebiyatça işlenmemişse de eğitime ve kavaide -kurallara- gelecek dildir. Gayet nazik Tatar türkülerinden, Nogay cönklerinden, Kır-

gız ve Türkmen cırlarından anlaşılır ki, eğer dilimiz usta bulup, kaleme alınıp işlenirse, şimdikine göre çok dereceli parlak ve kullanışlı olur... Muradımız dilimizi ilerletmektir.»

İbareyi, hiç değiştirmeksizin aynen aldım. Sansür şartlarından çekinerek Batı ve Doğu Türkçelerini saymaya cesaret edemiyor. Rusya idaresi altında bulunan Türk kabilelerinin halk edebiyatını, işlenecek dilin, genel Türk dilinin kaynaklarından sayıyor; İsmail Bey'in dil sahasında Bütün Türkçülüğü, işte ilk işe başladığı andan itibaren belirlidir.

İkinci mecmua olan «**Şafak**»da -Bu ismin sembolik mahiyeti açıktır- biraz daha ileri giderek, bilinen bir türkünün Kazan'da ve Kırım'da nasıl söylendiğini yazar ve bu iki lehçenin yakınlığını müşahhas örneklerle gösterir; aynı zamanda Kazan Türklerinin yabancı dillerden kelime almalarını tenkid eder, asıl amaç Rusçadan alınma kelimeler ise de, yine sansür şartlarından dolayı bunu pek açık ifade edemez: **«Kazanlılar kendi dillerine Çuvaş, Morduva kelimeleri karıştırmaya alışkındırlar; halbuki alaca bulaca iş olmaz... Rakı içeceksen, apaçık içmek gerek; selâm kelâm oldukça, «Kak Pojivay» ne gerek? (1) Üzerinde akçe oldukta gayre minnet ne gerek? Lûgaat-ı Türkî oldukta gayri lûgaat ne gerek? (2)».**

Şu lâtife kılıklı yazılan fıkracık, yine ilk Türkçe yazılarından itibaren Türk dilini alaca bulacalıktan kurtarmak istediğini gösteriyor. Bu esas fikri, İsmail Bey hayatınca yapacak ve savunacaktır. **Tercüman**'ın Osmanlı ülkesinde en çok dağıldığı zamanlarda makalelerinin bir kısmı, Osmanlı Türkçesinin «alaca bulacalığını» tenkide dairdi. İsmail Bey bir makalesinde, Osmanlı lehçesiyle alay ederek **«Benim anadilim Daray -Drei- dilden kompoze-composé-dir.»** diyordu. Bu şekilde, belki evvelce İstanbul'da iken öğrendiği dili sadeleştirme davâsını, yine İstanbul'da daha açık ve şiddetle savunmuş oluyordu. Görülmektedir ki, Gaspıralı İsmail Bey dil sahasında tasfiyecilik akımının babalarındandır.

(1) «Kak pojivayiş», Rusça «Nasılsın, iyi misin?» demektir.
(2) **Şafak**, «Letâif», 9 Ağustos 1881, Tiflis, Ünsizâdeler Matbaası.

Gaspıralı'nın umdelerinden birisi de, Türk kadınına hürriyet ve erkeklerle eşitlik sağlamak gereğidir. Bu umdesini de ısrarla ve devamla gerçekleştirmek ister. Onun gözünde milletin anaları, milletin birinci mürebbileri -terbiyecileri- kadınlardır; kadınlar hayatı anlamıyacak olurlarsa, çocuklarını hayata kabiliyetli olarak yetiştiremezler. Milletin yarısı, kadınlarıdır; onlar hayat ve faaliyetten uzak kalırlarsa, milletin hayat ve faaliyeti de yarım kalır... Kadın meselesine dair İsmail Bey'in hoş bir eseri vardır: **«Kadınlar Ülkesi»**.

Bütün Türkleri Batı metodlariyle eğitmek ve batı hayat tarzına dahil ederek, yabancı kelimelerden mümkün olduğu kadar temizlenmiş genel bir Türk ilim ve edebiyat dilini geliştirerek, kadınları genel hayata karıştırarak Bütün Türklük'ün gelişmesi ve olgunlaşması çarelerini düşünen İsmail Bey'in dimağ ve kaleminde, dıştan gelen akislerin de etkisiyle diğer bazı meseleler, kısacası müslüman Türklerin hayatında çok derin etkisi kesin olan **din meselesi**, önemli bir konu teşkil eder. **İsmail Bey'in İslâm'a bakışı, millî hayata fayda derecesi noktasındandır.** XIX. yüzyıl sonlarına doğru Doğu İslâmiyetinin şurasında burasında beliren müceddidlerin davâlarını amacına uygun bulur. İslâm, Batı medeniyetinin meydana getiricile-

rındendir; İslâm, Batı medeniyetinin bazı şartlarla kabulünü engellemez. İslâm, kadınların hürriyet ve eşitliğini, hayatta erkeklerle elele çalışmalarını teşvik eder. İslâm, müslüman kavimlerin mezheb çatışmalarını reddeder... ilh. gibi esasları benimser; ve «vakt-ı saadet»e dönüş iddiasiyle ortaya çıkan bu **«Yeni İslâmlık -Ne o İslamisme-»** milletdaşları arasında yaymaya çalışır. Bu yoldaki çalışmanın en güzel örneği **«Dârü'r-rahat Müslümanları»** isimli güzel hikâyesidir.

İsmail Bey gittikçe gelişen ve olgunlaşan düşüncelerini yaymak için yalnız yazı vasıtasına başvurmakla yetinmiyordu; hemen her yıl Türk dünyasının bir tarafına seyahat ederek, Osmanlı ülkesi, Kafkasya, Türkistan, Kazan, Kasım ve Litva'daki Türk-Tatarların ileri gelenleri, aristokratları, âlimleri, zenginleri ve fakirleriyle Türk dünyasının meseleleri hakkında fikir alışverişinde bulunuyordu ve Çin'den Almanya'ya, Kuzey Buz Denizi'nden Afrika'ya ve Hind Okyanusu'na kadar Türk ve İslâm âleminin aydınlariyle aynı meseleler üzerinde haberleşiyordu.

Rusya'da 1905 İhtilâli olup da, düşünce ve basın hayatı hayli hürriyete ulaştığı zaman, Gaspıralı İsmail Bey, bütün Türk milletinin, büyük milletler arasında görülen yaşama kavgasında, Zerdabî'nin deyimiyle «mağlub, makhur ve nâbud» olmaması için bulduğu çarelerin özetini bir prensip halinde **«Tercüman»**ın başına ekledi:

«Dilde, fikirde, işde birlik»

1905'ten sonra bir prensip halinde ifade edebildiği bu üç büyük esasın unsurlarını telkin ve tatbike, İsmail Bey, yukarıda açıkladığımız gibi, 20-25 yıldanberi, ısrarla çalışıp duruyordu. Bütün Türklerin dilde, fikirde ve işde birliğini sağlamak için, uyarma ve aydınlatmadan başka, Türk çocuklarına mahsus ibtidaî ve tâlî mektebleri bu gayelere göre hazırlamaya ve düzenlemeye çalışmıştı. Tavsiye ettiği programa göre «Usul-i Cedîd», yani Avrupa tarzında düzenlenmiş ibtidaî mekteblerde ilk öğretim millî lehçelerle olacaktı; fakat üç yıl kadar ibtidaîyede okuyanlar, mutlaka «ebedî dil» dediği «Umumî Türk dilini» öğrenecekler ve **dördüncü yıldan itibaren öğretim artık o umumî Türk dili ile yapılacaktı.**

İsmail Bey'in «edebî dil» veya «Umumî Türk dili» deyimiyle anlatmak istediği dil, çok sadeleştirilmiş İstanbul Türkçesidir. Okullarda dil birliğiyle beraber aynı gaye, «fikir ve iş birliği»de öğretilecek ve telkin edilecekti. Gaspıralı'nın ümit ve emeline göre, Kuzey ve Doğu Türklüğünde bir taraftan okurlar, diğer taraftan matbuât, üçüncü taraftan hayır, ilim ve edebiyat dernekleriyle millî yardımlaşma kurumları sayesinde «Dilde, fikirde, işde birlik» ideali gerçekleşebilirdi...

Gaspıralı İsmail Bey'in, millet hizmetine başlar başlamaz ortaya attığı **«Garblılaşmak»**, sonra ilân ettiği **«İslâmı asrî bir surette anlamak»** ilkeleriyle, hayatının sonlarına doğru ifadesine imkân bulduğu **«Dilde, fikirde işde birlik»** prensibi, **Bütün Türkçülük** akımının, dil, edebiyat, sosyoloji, hattâ siyasiyât sahalarında şimdiye kadar bulabildiği esasların hemen hepsini birleştirmekte ve kapsamaktadır, sanırım. Sonradan gelen Türkçüler ve Bütün Türkçüler, bu esasları inceleyecek, açıklayacak, destekleyecek ve uygulayacaklardır. Bundan dolayı 15 yıl kadar önce Türklük hakkında yazdığım bir makalede dediklerimi, burada da aynen tekrar edeceğim: **«Zannımca, Bütün Türklük görüşünü ilk evvel meydana çıkaran, eski Kırım Hanlarının bugün terkedilmiş ve unutulmuş, adetâ dünyadan ayrı ve uzak gibi yaşayan küçük başkentlerinde haftada bir defa yayınlanan ufacık bir gazete olmuştur. 30 yıl**

önce Bahçesaray'da çıkmaya başlayan bu küçük gazete «Tercüman»dır, «Tercüman»ın yazar ve yayıncısı ise Kırım Mirzalarından Gaspıralı İsmail Bey'dir. İsmail Bey Bütün Türk âlemini gözönünde tutarak, ona göre çalıştı. «Tercüman»a göre Kazan Tatarı, Orta Asya Şartları, Tarancılar filan yoktur; bir dine inanan, bir dille konuşan «Türkler» vardır...» (1)

15 yıl eskimiş bu hükme şimdi yalnız bir kayıd koymak istiyorum: İsmail Bey'den önce Bütün Türklük gayesini bir sistem halinde fiilen uygulamaya, teorik olarak düzenlemeye çalışan hiç bir kimse olmadığını tekrar etmekle beraber, bu gayeyi, arasıra, uzaktan görür gibi olanların varlığına inandım ki, onlar da yukarıda ismi geçen Vefik Paşa, Şeyh Süleyman Efendi, Mustafa Celâleddin Paşa gibi Batı Türklüğü içinde çalışmış bazı zatlardır. Fakat bunların hiç birisi, Kırımlı İsmail Bey gibi bu fikri açıklıkla, sebatla ve ısrarla teoride takip, pratikte uygulamaya çalışmış değillerdir.

Kısacası İsmail Bey Gasprinski «Gaspıralı»yı, ben **«Bütün Türkçülük» harekâtının merkezî simâsı saymanın doğru olduğuna inanıyorum. (2)**

KAZAN TÜRKLERİNDE İLK MİLLİYETÇİLİK SESİ: ŞAHABEDDİN-İ MERCANÎ

Kırımlı İsmail Bey'in bütün Türk âleminde etkili olmasından dolayı, Kırım Türkleri gibi Kuzey ve Doğu Türkleri

---

(1) **Akçuraoğlu Yusuf, Türklük.** Bu makale önce 1328 yılı **«Salname-i Servet-i Fünûn»** da, sonra 1329 yılı **«Türk Yurdu»** nun hediyesi olarak çıkan **«Altun Armağan - 2»** de yayınlanmıştır.

(2) Gaspıralı İsmail Bey, 1914 yılı Eylülün 11. günü sabahleyin saat yedide Bahçesaray'da, Tercüman matbaasına bitişik kendi evinde 63,5 yaşında, akciğer vereminden öldü.

onu kendilerinden sayarlar. İsmail Bey'in Azerbaycan Türklüğü ile de ilgisi büyüktü. İstanbul Türkleri, 1894 tarihlerinde «Tercüman» gazetesini, adetâ kapışarak okuyorlardı. Abdülhamid hükûmeti «Tercüman»ın serbestçe Osmanlı ülkesi sınırlarından geçmesine çoğunlukla izin vermemiştir. Bununla beraber, Molla Abbas Fransevî'nin **Frengistan Seyahatnâmesi**'ni -ki sonradan «Darü'r-rahat Müslümanları» ismiyle yayınlanmıştır.- daha Koca Mustafa Askerî Rüştiyesi'nde iken -1888- okuduğumu hatırlıyorum. Kısacası «Tercüman» gazetesi ve tâbir uygunsa «Tercüman Edebiyatı», son zamanlarda Türk dünyasına en çok dağılan yayındır. Şu kadar ki, başta «Tercüman» fikirlerine en çok ilgi gösterenler özellikle Kuzey ve Doğu Türkleri olmuştur.

Bir süredenberi devam eden ıslahât-ı diniyye akımiyle Rus kültürünün, belki de «Tercüman» fikirlerinin etkisi altında, 1885 yıllarına doğru, Kazan Türklüğünün merkezi olan Kazan şehrinde milliyet fikrinin tarih ve etnografya sahasında ortaya çıktığını görüyoruz. O zamana kadar kendilerini sırf müslüman sayan ve şuursuz bir şekilde dillerine «Türkî dili» diyen Kazanlılar içinde, yenilikçi ilim adamlarından Şahabeddin-i Mercanî, tarihî eserlerinden birisini, **«Kitab-ı Müstefâdü'l-ahbar, fi Ahvâl-i Kazan»** adlı Kazan tarihini Kazan Türkçesiyle yazıyor ve o eserinde ilk defa Kazanlı müslümanlara, dinden başka bir de milliyetin varlığını acı bir dille, sert ve açık tâbirlerle ihtar ve ilân ediyor. **«Müstefâdü'l-ahbar»**ın bu husustaki meşhur cümleleri şunlardır: **«Bazıları Tatar olmayı ayıp sayıp o isimden nefret edip, biz Tatar değil, müslümanız diye çekişir ve mücadele ederler. Ey miskin! Diyelim ki, senin müslümandan başka bir ismini dininin ve milletinin düşmanları bilmese idi, elbette seni müslüman diye ayırdederdi. Tatar olmazsan; Arab ve Tacik ve Nogay değil, Hıtay ve Rus ve**

Efrenc ve Prus ve Nemse dahi değil; İmdi kim olursun?! (1)». Şahabeddin Hazretin milletine bu hiddetli hitabı, Kazanlıların kendi tarihlerine, kendi soy ve soplarına değer ve önem vermediklerini tenkid içindir: «...**Hattâ kavmimizin çoğunluğu, ezeldenberi işbu yolda Rusya hükûmeti idaresinde bulunuyoruz zannındadır ve Bulgar ve Kazan ahvâlinden «Şehr-i Bulgar Evliyaları» veya «Azizler Kabri» ve «Han Mescidi» ve nesneyi eskilikte mübalâğa makamında «Hâ o Han zamanındaki iş» demekten başka hiç bir şey bilmiyorlar ve bu sözün anlamını bile sıhhatli olarak tasavvur ve akıl edemiyorlar. Kendi kabilelerinden ne kadar hükümdar gelip geçtiği hakkında bilgileri yok. (2).»** Gerek yukarıdaki hitab, gerekse bu gözlem yazarın millî şuur sahibi olduğunu açık göstermektedir. Tuna Bulgarlarının ilk milliyetçi tarihçileri -Parisi- de 1762 tarihinde yazdığı **«İslâv-Bulgar Tarihi»** isimli eserinde Bulgarları kendi milliyetlerinin ismini telâffuz etmekten çekindikleri için pek acı sözlerle kınıyor ve onlara **«Ey akılsızlar, niçin kendi milliyetinizden çekiniyor, niçin Bulgar diye isimlendirildiğinizden utanıyor ve Rumların hîleci politikalarına tâbi oluyorsunuz?»** diye hitab ediyordu (3). **«Ahvâl-i Kazan ve Bulgar»** tarihi yazariyle **«İslâv ve Bulgar»** tarihi yazarının yaklaşık olarak yüz yıl kadar ara ile fakat hemen

(1) **Şahabeddin İbn Bahaeddinü'l-Mercanî, «El kısmü'l-evvel min kitab-i Müstefâdü'l-ahbar fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar»**, s. 6, Kazan Devlet Matbaası, 1885.

(2) **Şahabeddin İbn Bahaeddinü'l-Mercanî, «Elkısmü'l-evvel min kitab-ı Müstefâdü'l-ahbar fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar»**, s. 6, Kazan Devlet Matbaası, 1885.

(3) **Bulgaristan'da Turanizm Fikri**, -Bulgaristan'dan mektub- «Türk Yurdu», sene : XV, nr. 16, s. 450.

hemen aynı acı sözlerle hitab ederek milletlerine millî şuur ve duygu telkine çalışmaları, sırf tevârüd müdür? Yoksa Şahab Hazret, Rusça vasıtasiyle «Paisi»nin eserini okumuş mudur? Bu meseleyi Şahab Hazretin hayat ve eserleri üzerinde derin incelemeler yapan Kazanlı genç âlimler halletsinler...

Şahab Hazretin tarihî ve bir dereceye kadar siyasî milliyetçiliği, «Bütün Türklük» fikrine kadar yükselememiştir: Hazretin Kuzey Türklerinden Kazanlıları çok açık ve kesin olarak «Tatar» şeklinde isimlendirmesi bunun belirli bir âlâmeti sayılabilir (1)

Şahab Hazretin milliyetçilik açısından Türk dil ve edebiyatıyle ciddi olarak uğraştığı da ileri sürülemez. Gerçi Hazretin özel sohbetlerinde **«Söz arasına Rusça karıştırmaktan sakınmak, mümkün olduğu kadar öz dili korumaya çalışmak»** tavsiyelerinde bulunduğunu **Şehr-i Şeref Efendi** rivayet ediyor (2), ve bu rivayetin sıhhatinden şüphelendirecek hiç bir sebep yoktur. Kuzey âlimleri ve düşünürleri, halkın Rus asimilasyonundan -benzeşmesinden- korunması için, daima bu görüşü savunmuşlardır. Fakat Rusçaya karşı bağımsızlığını korumak istediği Kuzey Türkçesinin Doğu dillerine, Arapça ve Acemceye karşı

(1) Şahabeddinü'l-Mercanî'nin eserlerini bizzat incelemedim. Bu hükümlerim, rivayet halindeki bilgilere ve Hazretin doğduğunun 100. yıldönümü dolayısiyle Kazan'da hazırlanmış ve yayınlanmış «Mercanî» adlı tafsilâtlı kitabın muhteviyatına göredir. Bir yazı kurulu tarafından hazırlanan ve Salih Abidüllin tarafından yayınlanan «Mercanî», 1333 -1915- de Kazan'da Maarif Matbaasında basılmış, 639 sahifelik ciddî ve değerli bir eserdir.

(2) **«Şahabeddinü'l-Mercanî»**, s. 126-127.

muhtariyetini savunmak temayülü Mercanî'nin yazılarından çıkarılamaz. Türkçe diye yazdığı eserleri, meselâ şimdi gözüm önünde duran **«Müstefâdü'l-ahbar»ı** Arap ve Acem kelimeleriyle tıka basa doldurulmuştur. Mercanî'nin üslûbu belki Buhara'da çok kalmış olmasındandır, Çağatay lehçesini andırır. Türkçeye itinasızlığı, zamanında bazı münekkidlerin, özellikle Kuzey Türkçesini ilim ve edebiyat dili yapmaya çok çalışan **Kayyum Nasırî**'nin haklı tenkidine uğramıştır.

Bununla beraber, o zamana kadar bütün İslâm âleminde kuvvetli bir gelenek olan ilmî ve edebî eserleri Arapça yazmak kuralını kırarak, **«Müstefâdü'l-ahbar»ı** Türkçe yazmış olması ve dostlarından Fıshanoğlu Hüseyin Efendi'nin Tatarca sarf ve nahvine ait eserine çok önem vermesi, Mercanî'nin millî dil değerini kavramış olduğunu gösterir.

Şahab Hazret, o zamanlar «Rus-Tatar Darülmuallimîni» Müdürü sıfatiyle Kazan'da oturan meşhur Müsteşrik Radloff'un dostu ve Darülmuallimin'de ilâhiyat muallimi idi. Radloff vasıtasiyle Rus tarih, kadimiyât (eski çağlar) ve kavmiyât âlimleriyle tanıştı. Radloff'un Türk-Tatar dil ve lehçeleri hakkında araştırma ve incelemelerden haberdar bulunmamış olması kabil değildir. Hazretin Avrupa âlemiyle temasından görüş ufkunu genişletmiş, çalışma tarzını olgunlaştırmış olmasına hükmetmek hata olmaz.

Milliyetçilik şuurunun Kuzey Türklüğü içinde meydana gelmesine «Tercüman» gazetesinden sonra ilk hizmet eden eserin «Müstefâdü'l-ahbar» ve ilk hizmet eden büyük adamın «Şahabeddin-i Mercanî» olduğu üzerinde birleşilmektedir. Şahabeddin'in, milletdaşlarına acı acı hitabı çölde bir nidâ gibi kaybolup gitmedi; öğrencileri üstâdın yalnız dinî sahada yenilik fikirlerini değil, tarihe dayalı milliyetçiliğini de devam ettirdiler geliştirdiler. Bu şekilde Kuzey Türklüğünde de XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren milliyetçilik, Türklük fikir ve harekâtı başlamış oldu.

TÜRKLÜK ŞUBELERİ ARASINDAKİ MÜNASEBETLERİ

İlk önce İstanbul'da Batı Türkleri arasında görülen Türkçülük ve «Bütün Türkçülük» fikirlerinin bir müddet sonra Kafkasya'da, Azerbaycan Türkleri içinde, daha sonra Kırım Türkleri, nihayet Kuzey Türklerinden Kazanlılar arasında dahi meydana çıktığını gördük. Azerbaycan'da da ilk milliyetçilerden saydığım Ahundzâde ile Melekzâde'nin İstanbul ile bağlantıları ve ilgileri pek çok değilse de, Bütün Türklük görüşünü, söz ve işle kurmaya çalışmış olan Kırımlı İsmail Bey'in İstanbul'dan hayli ilham aldığına şüphe yoktur. Başta panislâvit Kadkofların tesiriyle millî duygu ve şuuru duymaya başlayan Gasprinski, sonraları Süleyman Paşaların, Şemseddin Sami Beylerin telkinleri altında bu duygu ve şuurunu geliştirmiş ve olgunlaştırmıştır. Kazanlı Şahab Hazret, hac ziyareti münasebetiyle 1881 yılında İstanbul'da bulunarak Cevdet ve Münif Paşalar gibi âlim ve vezirlerle görüşmüştü (1). Tercüman gazetesini yayınından itibaren sırasiyle okuyordu; İstanbul'un durumuna ve fikir hayatını, Tercüman'ın gaye ve emellerini biliyordu. Kısacası Türk milliyetçiliği, Batı -Osmanlı- Türkleri arasında ikinci defa hız kazandığı sıralarda Kafkasya, Kırım ve Kazan Türkleri içinde de Türkçülük fikirlerinin meydana çıkması, bence

(1) **Kazan Ulemâsından Mercanî Efendi, -Abbas ve Y Akçura-,** Malûmât, 1312 -1897-, c. III, nr. 69, s. 421. İlk basılan makalemdir.

bir tesadüf eseri değildir. Batı Türklüğünde beliren fikrî faaliyetlerle Türk-Rus Savaşının ve Rusya'da Türklük ve müslümanlık aleyhine bir çok yayını doğuran Girit, Sırb, Bulgar... ilh. ihtilâllerinin bu olaya ekili olduğunu sananlardanım.

Batı Türklüğünün, milliyet fikrinin gelişmesinde Azerbaycan, Kırım ve Kazan Türklüğüne etkisi olduğu gibi, sonraları Azerbaycan, Kırım ve Kazan Türklüğünün bu sahada gelişen çalışması da Batı Türklüğüne etkili olmuştur. Yani Türk âleminin en gelişmiş kısmında fikir alışverişleri ola ola, Türklük fikir akımı genişlemiş ve derinleşmiştir.

Azerbaycanlı Ahundzâde yeni elifbasını ve komedilerini İstanbul'a getirip o zamanın siyaset ve ilim büyüklerine sunmuştur. Kırımlı İsmail Bey Tercüman'ın İstanbul'da yayınlanması için, devamlı çalıştı. Kısacası Türklüğün çeşitli şubeleri arasında fikrî yakınlık vardı ve bu yakınlık son zamanlara kadar devam etti.

VI — TÜRKÇÜLÜĞÜN ÜÇÜNCÜ FAAL DEVRESİ

1877 Türk - Rus Savaşı sırasında ve onu takibeden yıllarda, yukarıda açıkladığımız sebeplerden dolayı Osmanlı ülkesinde bir hürriyet havası esmişti; fikrî çalışmalara elverişli siyasî ve idarî şartlar meydana gelmişti. Fakat bu elverişli şartlar uzun müddet devam etmedi; 1879 yıllarından başlayan irticâ, gittikçe şiddetlenmek üzere 1908 yıllarına kadar sürdü. Her çeşit fikrî çalışmanın açıkça ortaya çıkmasına engel olan müstebit ve keyfî idare, ancak 1897 - 1898 yıllarında biraz hafifler gibi oldu. Türk - Yunan Savaşı -1897- sırasında Osmanlı sosyal hayatı, özellikle İstanbul aydınları daha fazla hayat ve hareket alâmetleri gösterdiler. Bununla beraber sekseninci ve doksanıncı yıllarda hiç bir fikir hareketi olmadığını iddia, mübalâğa olur. Rus Savaşı sonrasiyle Yunan Savaşı öncesi arasında Türk milliyetçiliği fikri, Osmanlı memleketinde hiç işlenmemiştir, diyemeyiz. Şemseddin Sami Bey, Necib Asım Bey, Veled Çelebi Efendi, Bursalı Tahir Bey, Raifpaşazâde Mehmed Fuad Bey, Ahmed Hikmet Bey, Şair Emin Bey, Tunalı Hilmi Bey, İkdam Sahibi Ahmed Cevdet Bey, Emrullah Efendi, Necib Bey gibi Türkçülüğün üçüncü faal devresinde, yani 1897-1900 tarihlerinde kendilerine ve mesleklerine dikkat çekilecek muhterem Türkçüler bu arada hazırlanmışlar ve bir miktar eser yayınını da başarmışlardır.

ŞEMSEDDİN SAMİ BEY

Fraşerili Şemseddin Sami Bey, neslen Arnavuttur. Fraşer, eski Yanya vilâyetinin Ergiri sancağına tâbi Permedi kazasında nahiye merkezi olan bir köydür. Esasen Berat'tan gelmiş olan Fraşer Beyleri daima Osmanlı saltanatı hizmetinde bulunurlar ve Sami Bey'in **Kamusu'l-Âlâm**'da dediğine göre, konaklarında özel öğretmenler tutup çocuklarına mükemmel şekilde Arapça ve Farsça okuturlardı; yani bu beylerde ilme değer vermek geleneği vardı. XIX. Yüzyılın son çeyreğinde bu aile içinde Arnavut milliyetçiliğine hizmet eden, Lâtin harfleriyle Arnavutçaya has elifba düzenleyen Arnavutçular -Fraşerli Abdül Bey gibi- çıktığı gibi, Vefik Paşa'nın **Lehçe-i Osmanî**'sini geliştirerek **Kamus-ı Türkî**'yi yazan, en eski Türklerle Batı Türklerini tanıştırmak için Vambéry'nin nakline göre **Kutadgu Bilig**'i ve Radloff'un nakline göre **Orhun Âbideleri**'ni Batı Türkçesine çeviren, Türk ulusları üzerine dikkati çekecek şekilde **Kamusu'l-Âlâm**'ı yazan, kısacası lûgat, dil ve tarih sahalarında Türk milliyetçiliğine büyük hizmetler yapan

Şemseddin Sami Bey merhum da bu aileden yetişmiştir (1).

Kamus-ı Fransevî, Kamus-ı Türkî, Kamusu'l-Âlâm gibi gayet gerekli ve çok faydalı eserleri daimi elimizden düşürmeyerek kendisi için her an rahmet ve şükran vesilesi olan Ş. Sami Bey'in sırf neslen Türk olmamasından dolayı, Türklüğe, Türkçülüğe ettiği büyük hizmetleri, hiç bir ciddî incelemeye dayanmıyan yanlış düşüncelerle örtmeye uğraşılmamalıdır: Bence Fraşerili Şemseddin Sami Bey üçüncü devre Türkçülüğünün büyük simalarındandır.

Şemseddin Sami Bey'in Türkçülüğünü, hattâ Bütün Türkçülüğünü isbat için, diğer delilleri bir yana bırakarak

---

(1) Oğlu Ali Sami Bey'den aldığım esaslı bilgilere başka taraflardan işittiklerimi ekleyerek Şemseddin Sami Bey merhumun kısaca tercüme-i hâlini sunuyorum:

Şemseddin Bey 1 Hazirin 1850'de Fraşer kasabasında doğdu. Babası Halit Bey'in ölümünde, Yanya'ya giderek, önce oranın medresesinde, sonra Rum «Zosimeon» Jimnazında öğrenim yaptı ve 1871 yılında Jimnaz öğrenimini tamamladı. 1872'de İstanbul'a geldi ve Matbuât Kalemine memur oldu. Bir yıl sonra, yani 1873 de Şemseddin Sami Bey **Hadika** isminde bir derginin başyazarıdır. Demek Şemseddin Bey 23 yaşında bir derginin başyazari sıfatiyle kalemi ele alarak, basın hayatına atılmıştır. Ve ölünceye kadar, yani 31 yıl, o kalemi elinden atmayacak, basın hayatından ayrılmıyacaktır. 1874'de Şemseddin Bey'i, Trablusgarb'da **Trablus** adlı Türkçe - Arapça bir gazetenin sahip ve başyazarı buluyoruz; 1875'de İstanbul'da ilk günlük gazete olan **Sabah**'ı imtiyazını sonradan, mürettibi Mihran Efendi'ye satmak zorunda kalıyor ve bu yazarı Ermeni mürettip, mürettibhaneden imtiyaz sahibi yazıhanesine geçiyor; Şemseddin Bey'de sadık işçinin ücretli bir yazarı oluyor! **Sabah** gazetesinde meydana gelen bu garip değişiklikten sonra, mütebahhir - bilgisi, deniz gibi geniş ve engin olan - Şemseddin Sami Bey, ölümüne kadar Mürettib Mihran Efendi'nin iktisadî tahakkümü altında kalmıştır!.

Şemseddin Sami Bey'in resmî vazifesine gelince, 1880'da Askerî Teftiş Komisyonuna İkinci Kâtib tayin ve biraz sonra Başkâtibliğe terfi edilen bu koca yazar, komisyonun başkâtipliği gibi küçük bir vazifede sebatla hizmet etmiş durmuştur.

Şemseddin Sami Bey'in Türk basın ve yayın hayatında hizmetleri çok çeşitli ve geniştir : Çeşitli tarihlerde altı gazete ve dergiye başyazarlık ettikten başka **Cep Kütüphanesi** adiyle kurduğu seriye tabiî ilimler, tarih ve yazı metodlarından bahseden 14 kitap yetiştirmiş, 4 tiyatro ile öğretim metodlarına ait 4 kitap yazmış ve birçok seçme söz ve yazı toplamıştır. Unutulmamalıdır k, bu hacimce küçük eserler **Kamusu'l - Âlem** gibi **Kamus-ı Fransevî** gibi, **Kamus-ı Türkî** gibi büyük işlerin hazırlanmasına ve tamamlanmasına engel olmamıştır. Ş. Sami Bey, bu şahsî ve seçme eserleri yazmakla uğraşırken bir Fransa tarihi ve 5 Fransızca roman tercümesine de vakit bulabilmiştir. Bu romanlar arasında Hugo'nun **Sefiller**'i gibi değerli ve uzun bir eser de vardır. Sami Bey **Kur'ân-ı Kerîm tercümesine** bile teşebbüs etmiş, fakat Osmanlı hükûmeti bu teşebbüsünü kesinlikle yasakladığından tercüme ettiği kısımları yok etmek zorunda kalmıştır!..

Ş. Sami Bey'in yukarıda belirtilen eserleri basılıdır. Asıl Türkçülük açısından önemli olan eserleri ise henüz basılmamıştır. Bir an evvel basılması, hükûmetin ve millî müesseselerin himmetinden beklenen bu değerli eserler şunlardır :

1 — **Kutadgu Bilig** «Vambéry'nin 1780'de bastırdığı metnin tercümesi ve notları.»

2 — **Orhun Âbideleri** «Önsöz, metin, tercüme ve açıklama»

3 — **Lehçe-i Türkiye-yi Memâlik-i Mısır** «Kitabi'l-idrak li -lisanü'l - Etrâk ile Et - tuhfetü'z - Zekiyye fi'l-Lûgât'i-Türkîye'den alınmış»

Sami Bey merhumun bu Türkçülüğe ait eserlerinden başka, basılmamış dokuz eserinin daha bulunduğunu ve bunlardan dördünün tamamlanmamış bulunduğunu oğlu Ali Sami Bey'in lutfen verdiği nottan öğreniyoruz.

yalnız **Kamus-ı Türkî** önsözünü göstermek yeter. Tekrar tekrar okunması çok faydalı olan bu «İfade-i Meram»ı, baştan aşağıya kadar buraya almak isterdim. Eserimizde tutulan ölçüye, bu değerli önsözün tamamı sığmadığından bazı noktalar üzerinde durmakla yetineceğim. Genel olarak denilebilir ki, dilde Türkçülük ilkelerinden birçoğu «İfade-i Meram»da açıklık ve kesinlikle ifade olunmuştur. Sırası gelince bir tarafında deniliyor ki: «...**Dilimiz Türk dilidir, bu dile has lûgat kitabına dahi başka isim düşünmek abestir. Dilimizde kullanılan kelimelerin hepsi de hangi dilden alırsa alınsın, gerçekte kullanılmak ve bilinmek şartiyle, Türkçeden sayılır.**» Şemseddin Sami Bey'e kadar, Osmanlıca denilen dilin «Türk dili» olduğunu bu kadar açıklık ve kesinlikle ifade eden bir kimseyi bilmiyorum.

Sami Bey, Türkçe konuşulan yerlerin genişliğini ve çeşitli Türk lehçeleri arasındaki yakınlığı anlatarak dilde «Bütün Türkçülük» gayesini hedef seçerken: «**Doğu Türkçesiyle Batı Türkçesi arasındaki fark, sanıldığı gibi, İtalyanca ile Lâtince veya İspanyolca ile Fransızca arasındaki fark kadar, yani bu iki Türkçeden her birini diğerinden büsbütün ayrı ve kendi başına bir dil saydıracak derecede olmayıp, bu fark ancak Kuzey ile Güney Almanya ve Toskana İtalyancası ile Napoliten İtalyancası yahud Mısır Arapçası ile Mağrib Arapçası arasındaki fark derecesindedir: ve Doğu Türkçesiyle Batı Türkçesi tek bir dildir, ikisi de Türkçedir.**» diyor. Biz Sami Bey'in söz zincirini koparmadan ve onun önsözünden çıkardığımız bir sonuç olarak, son cümlesine şu birkaç kelimeyi ekliyebiliriz: **Ve bundan dolayı Doğu Türkleriyle Batı Türkleri bir tek millettir, ikisi de Türktür.**» Bir an şüphe etmiyorum ki, Sami Bey de böyle düşünüyor, Doğu ve Batı Türklüğünü bir tanıyarak «Bütün Türkçülük» fikrini kabul ediyordu... Bunun içindir ki, «**Bizce ihmal edilip ve unutulup, Doğu Türkçesinde kullanılmakta bulunan halis Türkçe kelimelerin ve özellikle bunlardan değerli ve gerekli olanlarının alınması ve bu yüzden bunların bizim Türkçeye dahili kabulü ile canlandırılma ve yayılmaları -yani iki lehçenin birleştirilmesi- hususuna hizmet etmek emelinde iken, mücerret kavmiyet ve cinsiyet -şimdi olsa milliyet derdi- sevgisini takdirle bunları Arapça ve Farsça süslü deyimlere tercih edecek kişilerin henüz azlığı ve çoğunluğun karşı bulunması kısmen bu hizmetten kendimi mahrum bırakmaya beni mecbur etmiştir**».

Bu notta, **Kutadgu Bilig** ile **Orhun Âbideleri**'nin tercüme edildiği ve açıklandığı tarih bildirilmemişse de, şöyle genel bir ifade vardır : «Şemseddin Sami Bey son yıllarını eski Türkçeyi incelemeye hasretmiştir. O sıralarda en çok görüştüğü iki dostu Necib Âsım Bey'le Veled Çelebi idiler.»

Ş. Sami Bey, bu yorulmaz kalem işçisi, 1904 yılı, 18 Haziranında Erenköyü'nde vefat etti. Ruhunun nur içinde yatmasını Tanrıdan dilerken, bize verdiği değerli bilgilerden dolayı oğluna teşekkür etmeyi bir vazife sayıyoruz.

NECİB ÂSIM BEY

Osmanlı ülkesinin Batı ucundan İstanbul'a gelmiş Şemseddin Sami Bey lûgat ve dil sahasında Türkçülüğe çalışırken, Doğu ucundan gelen ve ondan genç olan Kilisli Necib Âsım Bey'in de dilde Türkçülük sahasında hizmetleri belirmeye başlar.

Balhasanoğlu Necib Âsım Bey, millî duyguyu en derin duyan ırkî hudutlardan birinde, Kilis'te 1861 yılında doğmuştur. Ailesinin mensup olduğu sosyal sınıf, sipahi beyliği, ondaki millî duyguyu ecdâdının an'anesiyle kuvvetlendirmiş bulunuyordu. İlk idadi öğrenimine Şam'da başladı. 5. Ordu Askerî İdadîsi'ne girdi ve Şam'ın o za-

manlar bile hususi olan «Araplık» muhiti, genç Necib'e etkiden uzak kalmadı (1). Necib Bey, bir Türk sipahizâdesine lâyık terbiye ve öğretimi askerî okullardan alıp, piyade mülâzımı oldu. Fakat askerî bilgileriyle yetinmeyerek, daha Kilis'te iken özel öğretmenlerden ders almaya başlamış ve İstanbul'a gelip Kuleli Askerî İdadisi'yle Harbiye Mektebine devam ederken de özel derslerini bırakmamıştır. Necib Bey henüz idadi öğrenimiyle uğraştığı zamanlar bile kitâbet ve edebiyat derslerinde Türkçülük temayülünü gösteriyordu: Kendisinin anlattığına göre, kitâbet hocalarının Türk edebiyatına örnek olarak gösterdikleri ve tavsiye ettikleri **Telemaque tercümesi** ve **Rumuzu'l-hikem** gibi Arap ve Acemcesi Türkçesinden fazla, secili, kafiyeli eserlerden hoşlanmazdı; saf Türkçe yazmaya çalışırdı.

Necib Bey, Kuleli İdadisi öğrencisiyken, yani 1879 tarihlerinde Ahmed Midhat Efendi ile tanışarak ondan yararlanmaya başlamıştır. Harbiye Mektebinin son sınıflarından itibaren Midhat Efendi'nin gazetesi olan **Tercüman-ı Hakikat'e** fennî makaleler yazıyordu.

Necib Âsım Bey, «Türk» kelimesini ilk defa kendisinin «Terk» gibi yazmayıp «vav»la «Türk» yazdığını söylüyor: **«Tarihlerimizde -Etrâk-ı biidrak- yazıldığını gördüğümden ve Osmanlılardan birçoğunun Türk'ü tahkir ettiklerine şahit olduğumdan «Türk»ü «vav»la yazdım. -Niye böyle yazıyorsun? diyenlere de «Etrâk-ı biidrak» yazılmasın diye cevap verdim. Ve Babıâli Caddesinde adım «Vavlı Türk» oldu...»**

(1) N. Âsım Bey, tercüme-i hâlinden bahseden bana yazdığı özel mektubunda bu etkilere dair bir iki olay belirtiyor : «Araplar, Türkleri memlekette yabancı gibi tutarlardı. Hattâ kır kahvelerinde Arapça bilenler beş paraya, bilmeyenler on paraya kahve içerlerdi. Arap hocalarımdan zulüm gördüm». Araplara olan hiddetini, sonradan Mekteb mecmuasında yazdığı bir makalede kısmen gösterebilmiştir.

Necib Âsım Bey, 1897 yıllarında hemen her cuma Ahmed Midhat Efendi'nin Beykoz'daki yalısına giderdi. Sonradan Türkçülük hareketinde ayrılmaz arkadaşı olan Veled Çelebi Efendi ile Midhat Efendi yalısında tanıştı. Necib Âsım Bey, Midhat Efendi'yi de, Veled Çelebi Efendi'yi de kendisinin «Türkçü ettiğini» söylemektedir. Muhakkak olan şudur: Necib Âsım ile Veled Çelebi, bu iki **«Vavlı Türkler»** Abdülhamid devrinin en tanınmış Türkçüleri idi.

1893 yılında Ahmed Cevdet Bey, İstanbul'da **İkdam** gazetesini çıkarmaya başlamıştı. **İkdam,** başlığına «Türk gazetesidir» diye yazan ilk Türkçe gazetesidir. Zaten **İkdam'ın** Türkçülüğü ilk nüshalarından itibaren göze çarpar. 22 yıl evvel yazdığım **«Üç Tarz-ı Siyaset»**te, **İkdam'ın** Türkçülük organı olduğunu kayıt ve tesbit etmiştim; Ahmed Cevdet Bey, gazetesinin yazı kuruluna Necib Âsım Bey, Veled Çelebi ve Emrullah Efendileri almıştı.

Milliyetini açıktan açığa ilândan çekinmeyen bu Türk gazetesinde Necib Âsım Bey, arkadaşı Veled Çelebi'nin dediği gibi «Ortak konular ile bibliyografya ilmi ve lûgat felsefesi ve diğer gerçekliği belli olan konularda makaleler yazagelmiş» (1) ve yazarlığına «Bahse muktedir olduğu konuları o fennin ihtisas sahiplerine gerçekten beğendirmek suretiyle başlamış, gitgide çalışmasının ürünü o derece artarak İslâm fâzılları ve Avrupa müsteşrikleri arasında bugünkü sahip olduğu yere» ulaşmıştır. Gerçekten Necib Âsım Bey, 1890 yıllarında Avrupaca da tanınmıştı; bir Rus müsteşriki N. Âsım Bey'den bahsederken diyor ki: **«Necib Âsım'ın ismi, Avrupa edebiyatında meçhul değil-**

(1) Necib Âsım Bey, **İkdam** gazetesinden evvel, **Maarif** mecmuasında dile dair makaleler yazdığı gibi bir aralık **«Medresetü'l-edeb»** adlı bir mecmua da çıkarmıştır.

dir. Türkiye'de yeni bulunmuş yazıları, yahud Osmanlıca-nın Anadolu lehçelerinden birini tarif eder yolda yazılmış makaleleri, «Keleti Szemle» mecmuasında yayınlanmaktadır (1). N. Âsım, uzun süre, vatandaşlariyle Avrupa ilim âlemi arasında bağı sağlayan hemen yegâne Osmanlı âlimi idi». (2) Peşte'nin **Keleti Szemle**'sinden başka Paris'in **Journal Asiatique**'inde de Necib Âsım Bey'in bazı makaleleri yayınlanmıştır (3). Hattâ bu mecmuayı çıkaran Fransızların **Asya Cemiyeti** -La Société Asiatique-, bir Türk âlimini 1895'te üyeleri arasına seçmiş ve kabul etmiştir.

Balhasanoğlu Necib Âsım Bey, bir taraftan ilmî incelemelerde bulunup, incelemelerinin sonuçlarını Osmanlı ülkesinde ve Avrupa'da yayınlamaya çalışırken, diğer taraftan askerî okullarda eğitim ve öğretim yoluyle askerî görevini yerine getirmekten de uzak kalmamış ve nihayet Osmanlı ordusunda miralay rütbesini kazanmış ve Meşrutiyetin ilânından sonra İsmail Darülfünûnunun Türk Dili

(1) N. Âsım Bey, **Keleti Szemle**'de Kilis, Besni ve Erzurum lehçeleri hakkındaki incelemeleriyle **Hibetü'l-Hakayık**'ı yayınlamıştır. Ve kendi dediğine göre, Avrupa mecmualarında Fransızca yayın yapmasından asıl amacı, Türklerin de bu gibi işlerle uğraştıklarını Avrupalılara göstermekti.

(2) V. **Gordlefski**, **«İstanbul'daki Türk Derneği Hakkında Notlar»**, Moskova, 1912, s. 2.

(3) **Journal Asiatique**'de N. Âsım Bey, Türk millî aruzu hakkında **«La Versifi Cation Nationale Turque»** başlıklı bir makale yayınlamıştır. Âsım Bey'den önce, millî aruz üzerine Veled Çelebi Efendi ve Manastırlı Faik Bey bir inceleme yazmışlarsa da, burada Türk mısralarının sayısını göstererek, sezür -taktî'- meselesini gözönüne almamışlardı. Bu yönü ilk defa N. Âsım Bey, **Journal Asiatique**'de çıkan yukarıda belirtilen makalesinde tayin ve tesbit etmiştir. Bu makale Meşrutiyetten sonra İstanbul'da çıkan Fransızca **Bosphore** mecmuasında tekrar yayınlanmıştır.

Tarihi kürsüsüne müderris tayin olunmuştur. 1927 seçimlerinde Türkiye Büyük Millet Meclisine üye seçilmiştir.

Necib Âsım Bey'in fenne, askerliğe, tarihe ve dile ait yirmiyi aşan basılı eseri vardır. Türkçülük bakış açısından en değerli eserleri, **Ural ve Altay Lisanları, Pek Eski Türk Yazısı, Orhun Âbideleri** ve **Türk Tarihi**'dir (1). **Türk Tarihi** hakkında kendisi diyor ki: **«Leon Cahun'ün tarihini genişleterek tercüme ettim (2). Bunun sebebi de tarihî bir millet olduğumuzu göstermekti». (3)**

N. Âsım Bey'in Türkçülüğe hizmetleri, özellikle dil ve tarih sahasındadır; Ve N. Âsım Bey'dir ki, ilk önce dil ve tarih sahasında Avrupa metodlariyle çalışmakta olduklarını Avrupa'ya tanıtmıştır.

Bütün Türkler arasında, eski Türk dillerine, eski Türk harflerine, müstakil Türk tarihine Türklerin dikkatini açık bir şekilde çeken Türk'ün Necib Âsım Bey olduğunu iddia edebiliriz.

N. Âsım Bey. Türkçülüğe ait önemli birkaç eserin **İkdam** sahibi tarafından basılmasına işaret ederek, medenî geçmişimizin canlandırılmasına ciddi bir hizmet etmiştir. Kısacası Ali Şir Nevai'nin **Muhakemetü'l-Lûgateyn**'ini kitaba büyük Türk şairinin tercüme-i halini de ekliyerek Veled Çelebi Efendi ile beraber yayınlamıştır.

(1) N. Âsım, **Türk Tarihi**, -Yayınlayan Hasan Ferid ve Ahmet Şemseddin-, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1316 -1900-, **Pek Eski Türk Yazısı**, 2. basılış, Türk Derneği yayını, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1327 -1911-, **Orhun Âbideleri**, T. C. Maarif Vekâleti neşriyatından, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1341 -1926-.

(2) Leon Cahun, **Introduction à l'Histoire de l'Asie**, Armand Colin et Cie Paris, 1896.

(3) Necib Âsım Bey'in özel bir mektubundan.

İkdam gazetesiyle **Malûmât** mecmuasında sırf Türkçe makaleler yazmaya çalıştığı gibi «conk»lerden toplama şarkılar ve maniler de yayınladı.

N. Âsım Bey Osmanlı dilinin Türkçeleşmesine uğraştığı kadar değilse bile Doğu musikisinin millîleşmesine de hayli himmet sarfetmiştir. Osmanlı aydınları arasında geçerli olan Doğu musikisinin millî Türk musikisi olmayıp, asıl Türk musikisi, çoban ve halk havalarından motifler alınarak, Batı musiki tekniği ile Macarların yaptığı gibi, düzenlemek gerektiği düşüncesini ortaya atan da N. Âsım Bey'dir. Zamanının musiki üstadlarından sayılan Rauf Yekta Bey, Necib Âsım Bey'in bu fikri aleyhine şiddetle yürümüştü. Bu musiki münakaşaları Abdülhamid devrinin son yıllarına rastlar. Geçen 20-25 yıl, bu meselede kimin haklı olduğunu göstermeye yetti.

Necib Âsım Bey'in bütün hizmetlerinin bence en değerlisi Leon Cahun'ün **Asya Tarihine Giriş**'ini, Doğu kaynaklarından aldığı bilgileri egenişleterek, tercüme etmiş olmasıdır. Bu kitap, Gökalp'ın **Türkçülüğün Esasları** isimli eserinde dediği gibi **«Her tarafta Türkçülüğe dair temayüller uyandırdı»**; Türk milliyetçiliği hareketinin gelişmesinde, önemli fikrî etkenlerden oldu.

Osmanlılar ve belki bütün Türkler içinde ilk «Bütün Türk tarihi» yazarı olmak şerefi Necib Âsım Bey'indir.

VELED ÇELEBİ

Türkçülüğün dil ve edebiyat sahasında Necib Âsım Bey'den biraz sonra kendisini gösteren Veled Çelebi Efendi, 1868'de Konya'da doğmuştur; Doğu'nun en büyük şair, mutassavvıf ve ahlâkcılarından Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin onsekizinci göbekten oğludur. Konya'da medrese öğrenimi gördü. Fakat bununla yetinmeyerek kütüphanelerden Farsça ve Türkçe edebiyatı öğrendi ve inceledi. Osmanlı İmparatorluğunda vilâyetler soylularının geleneğine uyarak, hükûmet memuriyetine girdi ve aynı zamanda edebî bilgilerinden vatandaşlarını faydalandırmak arzusiyle Arapça ve Farsçadan tercümeler yaparak vilâyet gazetesinde yayınlamaya başladı. Bu sıralarda Mehmed Veled Efendi, tam klasik bir müslüman - Osmanlı ilim ve edebiyat meraklısıdır. Arapçaya, Arap edebiyatına, din ilimlerine çok önem verir ve bu vadide bilgilerini arttırmak için, İstanbul'a, Arabistan'a gitmek ve hacı olmak hevesine düşer.

Fakat Çelebi'nin daha Konya hayatında dikkate değer bir olay var: Türkçenin Osmanlıcadan başka lehçelerini öğrenmek istemiş ve Çağatayca «Abuşka» lûgatını bulup kopye etmiştir. Bu olayı Veled Efendi, bizzat henüz basılmayan bir risalesinde şöyle aktarıyor ve hikâye ediyor: «...**Sultan Veled Medresesinde ders okurken, Huzur-ı Pir Kütüphanesinde Hazreti Mevlâna'nın Divân-ı Kebîr'ini okumuştum. Tabiatiyle pek az anlıyordum. Fakat büyük bir aşk ve cezbe ile devamlı okuyordum. Ara sıra anlaşılmaz Türkçe ile bir kat daha kopye edenler tarafından bozulmuş bazı beyitler gördüm. Bunlardan bazıları da mülemma idi. Meselâ:**

Ruzi nişeste hahem, yalnız senünün katında;

Hem min çağır içer min, hem min tiğiş bilir min!..II beyti gibi. Çok hoşuma giden bu beyitlerden bahsettiğim Kütüphaneci Halit Dede «Sultan Veled Hazretlerinin Mesneviyâtında daha çok Türkçe beyitler var» dedi. Gerek Mesneviyâtındaki, gerek Divanındaki beyitleri okudum ve yazdım idi. Bir de «Harabât»ı okuduğumda Emir Ali Şir Nevaî'nin, Sultan Hüseyin Baykara'nın ve Molla Lutfî'nin

(1) Bazı nüshada sonu «Hem min kopuz çalır min» dir. (Veled Çelebi'nin notu.)

Çağatayca şiirlerini görmüştüm. O yüksek sözlerin bu çangal çungal dille ifadesi gayet tuhafıma gitmişti. Derken kütüphanede Nevaî lûgatlarını kapsayan -Abuşka-kitabını gördüm, kopye ettim. Bizim dilimizden başka Türkçenin şubeleri olduğunu öğrenmiş oldum».

Veled Efendi 1869'da İstanbul'a gelir gelmez, Doğucu ve Batıcı aydınların arasına girebilmiştir. Zaten daha Konya'da iken Muallim Naci Efendi ile yazışmalarda bulunuyordu. Bir taraftan **Buharî-i Şerif** öğrenimine emek sarfederken, diğer taraftan Muallim Naci'nin kayınpederi Ahmed Midhat Efendi'nin meclislerine devam ediyordu. O sıralarda Matbuât-ı Dahiliye Kalemine memur da olmuştu.

İstanbul hayatının ilk devresinde Çelebi Efendi'yi şiir ve «Mevlevi **edebiyatı» ile meşgul buluyoruz: Mevlâna'nın** vasiyetnâmesini şerh ederek **«Hayrü'l-Kelâm»** isimli bir eser yazıyor. Bir **«Mevlevi Tarihi»**ni yazmaya başlıyor. «Veled Bahaî» veya sadece «Bahaî» imzasiyle, manzumeler, mersiyeler düzenliyor. Kısacası daha Konya'da iken başlayan Türk dil ilmi merakından doğan ciddi bir eser meydana çıkarmıyor. Ancak Fuzulî'nin «Su kasidesi»ne **«Aynî'l-Hayat»** adlı bir şerh yazıyor ki, bu şerh üç dile ait anlamca ilgili ince ve anlaşılması güç sözleri ve her üç dilden birçok seçme örnekleri de belirtiyor. Türk Yurdu'nda kısa tercüme-i hâlini yazan dostu Necib Âsım Bey, Çelebi Efendi'nin dil sahasında Türkçülüğünün asıl 1897 tarihlerinde başlamış olduğunu şöyle anlatıyor: «**Aynî'l-Hayat'ın gözden geçirilmesinden sonra Hazretin Türkçeye vukuf ve istidadını anladım. Kendisi için gelişme ve millet için hayır sebebi olur ümidiyle Türk kelimelerini toplamaya teşvik ettim. Yazma, basma, eski, yeni birçok kitaplarımı kendisine verdim. O da bunları tamamen okuyup, kelimelerini ve şahitlerini defterlerine kaydetti. Kendisi de tedarik ettiği kitapları ve kütüphanedekileri böylece eledi... «Türk Dili» isimli büyük lûgat kitabını hazırlamaya başladı».** (1) Çelebi Efendi, basılmayan risalesinde, kendi tercüme-i hâlinden sırası gelince bahsederken, dostunun bu hikâyesini şöyle aktarıyor: «**Matbuât âleminde Necib Âsım üstadımızla görüştüm. Kendisini müfrit bir Türkçü buldum. Osmanlı edebiyatının mükellef şiirlerini, nesirlerini tabiî ve makûl bulmuyor. «Türklerin en hakiki edebiyatı halkdan doğan ve halka hitap eden eserlerdir» diyordu. Ben o uyarmaları o vakit hakkiyle kavrıyamamış olduğum halde, yaradılışımda bulunan, 16 - 17 yaşında «Abuşka»yı kopye etmeye beni yönelten anadan doğma istidadım, beni artık Türkçü yapmıştır. Necib Âsım Bey bana müsteşriklerin bastırdığı eski Türkçe eserleri, eski lûgat kitaplarını gösterdi. Ben de tedarik ettim. Vefik Paşa ile görüştüm «Lehçe»sini verdi. Ben «Lehçe»yi bir edebî kitap okur gibi baştan aşağı okudum. Gözümün önünde başka bir âlem açıldı. Zaten Amma Suyuti'nin «Al-muhazara»sını, Ahmed Faris'in «Al-casûs»unu okuyarak eskilerin, sonra da Corci Zeydan'ın «Tarih-i Âdâbü'l-Lûgat» ve diğer eserlerini okuyarak Batıdaki yenilerin «İlm-i Lûgat»ını öğrenmiş bulunuyordum. Necib Âsım'ın teşvikiyle bir «Türk Lûgatı» yazmaya kalkıştım».**

Bu «Türk Lûgatı», «Türk Dili»nin ilk şeklidir. Müsveddeleri, Çelebi Efendi'nin evilye beraber yanar. Bundan sonra Beykoz'a taşınırlar. Orada Ahmed Midhat Efendi ile münasebetini arttırır. Ve birbirlerine ders verirler. Midhat Efendi Çelebi'ye Fransızca, Çelebi Efendi de Ahmed Midhat'a Sultan Veled'in Mesnevisini okutur. Ve o sırada Ahmed Midhat ve Necib Âsım Beyler «lûgat»ı yeniden toplaması için Veled Çelebi'yi teşvik ederler. Hattâ Ahmed Midhat: «**Kütüphanem senindir, işine yarayanları al; hiz-**

(1) Necib Âsım, «Veled Çelebi Efendi Hazretleri», Türk Yurdu, c. VII, s. 2475.

meti bitinceye kadar sende kalsın!» der. Necib Âsım Bey kendisinde bulunanlardan başka kütüphanelerden bile arayıp lûgat kitaplarını bulup bulup getirir ve dostuna verir. Ve Veled Çelebi Efendi, tekrar Türk Dili'ni telife teşebbüs eder.

Veled Çelebi Efendi 30 yıllık emek mahsulü olan bu mükemmel Türk lûgatını henüz yayınlamayı başaramamıştır. Osmanlı saltanatının Meşrutiyet devrinde Maarif Nezareti, yayınlamaya söz vermişse de başaramamıştır. Ümit edilir ki, Türkiye Cumhuriyetinin Maarif Vekâleti, «Türk Dili»ni yayınlayarak, Türklüğe önemli bir hizmet yapar.

Veled Efendi, otuz yıldanberi, dil ilmi, özellikle Türk dil ilmi üzerine birçok makaleler yazıp, çeşitli gazete ve mecmualarda yayınlattırmış ve artık Mısır'a Arabistan'a gitmekten vazgeçerek İstanbul'da yerleşmişti. Meşrutiyet devrinde, İstanbul Darülfünûnu Fars Edebiyatı Müderrisliğine seçildi. Necib Âsım Bey Veled Çelebi Efendi'nin, Çelebi Efendi'nin, Çelebi Efendi de «Bahaî» imzasiyle Necib Âsım Bey'in tercüme-i hâlini yazmışlardır. Bu iki dostun karşılıklı yazdıkları tercüme-i hâlleri okuduğum gibi, ayrıca kendileri tarafından yazılıp henüz basılmayan otobiyografileri de gözden geçirdim. Yukarıdaki özet asıl bu kaynaklardan çıktı.

«İKDAM»CI CEVDET BEY

Bu iki «Vavlı Türk»ün faaliyet devirlerini karakterize edebilmek için **«İkdam»** sahibi Ahmed Cevdet Bey'in, **İkdam**»ı kurduğu zamana ait hâtıralarından birkaç satır da okumalıyız: **«O zamanlar -1893 - 1895 yılları- İkdam'da Necib Âsım Bey, Veled Çelebi ve Emrullah Efendiler uğraştılar. Halk gayrete gelmişti. Milliyet hevesi işte o vakit uyanmakta idi. Hiç tanımadığımız kimseler, matbaaya Türkçe kitaplar getirip bize gösterirlerdi. Ben de o hevesle Muhitü'l-Maarif'i, Kâmus-ı Türkî'yi ve diğer risaleleri basmaya başladım. Fakat sansüre tenbih edilmiş: Sırf Türkçe makale yazmaktan men edildik. Daha sonraları «Evliya Çelebi Seyahatnâmesi» Vezir Hanı'nda bir odaya hapsedildi. Meşrutiyet ilânına kadar hapis kaldı. Daha önce Muhiti'l-Maarif'in de yayın sahasından kaldırıldığı malûmdur. Karşı konulmaz bir millî duygu ile neşriyatı ilerletmeye azmetmiştim. Fakat uğradığım darbeler, azmime tabiatiyle engel oldu...»** (1)

ABDÜLHAMİD DEVRİNİN TÜRKÇÜLÜĞE KARŞI ALDIĞI VAZİYET

Bir taraftan Ahmed Midhat Efendi'nin yalısındaki dostça sohbetlerle, diğer taraftan Ahmed Cevdet Bey'in «İkdam»ında çıkan makalelerle gelişmeyen başlayan dil ve tarihte Türkçülük akımı, derhal Abdülhamid idaresinin dikkatini çekmiş; sade Türkçe, yani Arapçası ve Acemcesi az bir üslûb ile yazılan makalelerin yayını yasak edilmiştir. Aynı zamanda Türk tarihinin incelenmesine yol açar düşüncesiyle basılmakta olan kitapların da yayını yasaklanmıştır!.. Abdülhamid devrinde, Türkçülük akımına karşı hükûmetin aldığı vaziyeti Çelebi Efendi şöyle tesbit ediyor: «...**Lisan mebâhisi yasaktır» diye bri padişah iradesi çıktı. Türkçüler susturuldu. Ve artık Meşrutiyete kadar dil-le ilgili konular gazetelerde görülmez oldu».** (2) 1900 yılında basılan Necib Âsım Bey'in **Türk Tarihi** de, **Evliya Çelebi Seyehatnâmesi** gibi bir han odasında hapsedildi.

(1) Ahmed Cevdet Bey'in özel bir mektubundan.

(2) Veled Çelebi Efendi'nin basılmamış bir risalesi.

Abdülhamid, dış politikasında müslüman âlemiyle az çok bağ kurmaya uğraştığı gibi, iç politikasında herşeyden önce İmparatorluğun müslüman unsurları arasında ihtilâf çıkmamasına gayet dikkat ederdi. Devletinin geleceğinin sağlanmasını, müslüman unsurların birlik ve dayanışmayla Halife-yi Müslimîne sadakat ve bağlılıklarından beklerdi. Kısacası bir çeşit İslâm birliği politikasını uygulamaya çabalardı. Gayr-ı müslim unsurlardan artık İmparatorluk için hayır kalmadığına kanaat getiren Sultan, hiç olmazsa müslüman unsurların milliyet davâsiyle birbirlerinden ayrılmamasına elinden geldiği kadar engel olmaya çalışıyordu. Bu siyaseti güderek, Arapların, Arnavutların milliyetçilerini faaliyetten alıkoymaya uğraştığı gibi, Türklerin de «Türk milliyeti» esasına değer vermelerinin önüne geçmek istiyordu. Abdülhamid, milliyet fikrini reddeden İslâmın Halife-Sultanı olmak, bütün müslüman tebaasını, yalnız dinî vahdetle hükmü altında tutmak, kısacası maddî ve fikrî etkiler ile gerçekte devamı artık imkân dışına çıkan hilafet-saltanat içtimaî şeklini devam ettirmek emel ve hülyasında idi. Bu hülyanın gerçeğe uygulanamadığının, uygulanamıyacağının farkına varamıyordu...

Fakat o sıralarda, yalnız padişah ve hükûmet değil, aydın geçinen Batı Türklerinin çoğunluğu bile, milliyet fikrinin siyasî değil, hattâ dil, tarih, kısacası ilmî ve teorik sahalarda desteklenmesi ve neşriyat yapılmasına karşıydı: **«Türkçülükle daima uğraşır belli başlı kimseler olmasa gerek ki, o vakit dil meselesi oldumu Necib Âsım ile Veled Çelebi ortaya atılırdı; yani muhterem bir mesleğin sâlikleri diye değil, tam aksine alay zemini hazırlamak üzere «Şu mahûtlar!» yerine hatırlıyorlardı. «Dünya ilerlerken bu zavallılar şu güzelim olgunlaşmış Osmanlı edebiyatı dilini bırakacaklar da Asya çöllerindeki Özbeklerle bize aynı dili konuşturacaklar... Fuzulî'yi, Nedim'i bırakırıp Hoca Ahmed Yesevî'yi, Sofiallahyâr'ı takip ettirmek istiyorlar...» diye daha birtakım aldatıcı, çazibeli sözlerle gençleri bizden soğutmaya kalkışıyorlardı... Bizim zayıf ışığımızı söndürmeye kalkışıyorlardı. Hele Ebüzziya, Sultan Hamid'in tam can damarına dokunacak sözler bulur, Türkçülere hücum ederdi. Hücum değil, sövüp saydığı da olurdu. En son yazdığı aleyhtar bir makalesinde «Bunlar şu kadar milyon İslâm camiâsının hep birden dilini süslediği «Lâilâheillallah»ı kaldırıp yerine «Yoktur tapacak, Çalabtır ancak» tekerlemesini koymak istiyorlar» diye yazdı...»** (1)

Türkçüler aleyhine taarruzda en ileri giden adam, ötedenberi İslâmcı, yalnız İslâmcı değil, hattâ Arapçı tanınan Ebüzziya Tevfik Bey -ki Araplığa muhabbetinden dolayı oğullarına Talha ve Velid gibi Arap olmayan müslümanlar arasında az duyulmuş koyu Arapça adlar koymuş ve kendisi de Arap usulünce künye alarak Ebüzziya künyesini almıştır- idi. Namık Kemaller devrinden arda kalan bu az istidatlı, fakat çok marifetli gazeteci ve matbaacının Türkçülük aleyhine açtığı «cihad», Meşrutiyet devresinde, kendini, oğulları ve Süleyman Nafiz Bey gibi dostları tarafından sürdürüldü (2).

Muhalefetin itirazlarına, hükûmetin engellemelerine rağmen, Lisanî ve Tarihî Türkçülük akımına yeniden yeni

---

(1) Veled Çelebi Efendi'nin basılmamış bir risalesi.

(2) Ebüzziya Tevfik Bey gayet iyi bir matbaacı idi. Ebüzziya Matbaası, İstanbul'da kurulan matbaaların en mükemmelidir. Bir aralık **Türk Yurdu**'nu, matbaasında bastırmak maksadiyle kendisine başvurmuştum. Bu çeşit varakparelerin, ne kadar para verilirse verilsin, kendi matbaasında basılamıyacağını, abus bir çehre ve nezaketsizliğe yakın bir davranışla bana ifade etmişti. Bu hareketi, mesleğine sadakati açısından takdire değerdir. «A. Y.»

kuvvetler gelip katılmaktaydılar: Emrullah Efendi, Bursalı Tahir Bey, Raifpaşazâde Mehmed Fuad Bey bunlardandır.

EMRULLAH EFENDİ

Emrullah Efendi, Türk dil ve tarihi ile özel bir şekilde meşgul olmıyarak, genellikle ilimle ilgilenmişse de Türkçülüğe mütemayildi.

BURSALI TAHİR BEY

Bursalı Tahir Bey, matbuâtta tanındığı zamandan itibaren, Türklüğün orta devri biyografileri ve kitabiyâtiyle uğraşmış ve İslâm medeniyetinde Türklerin hissesini ayırıp göstermeye çalışmıştır. Sonra özellikle Osmanlı devrinde yetişen «ve mesleklerinde eser yazan Türk şeyhleri, âlimleri, edibleri, şairleri, tarihçileri, doktorları, matematikçileri ve coğrafyacılarının kısa hal tercümeleriyle eserlerine dair yeterli bilgileri» toplamıştır. Bursalı Tahir Bey, özellikle Türklerin orta devirde ve Osmanlı devrinde «ulûm ve fünûna hizmetlerini» ortaya koymak suretiyle Türklerin, İslâm medeniyetinde önemli bir unsur oldukları gerçeğini ilmî belge ve delillerle açıklayarak ve isbat ederek, İslâmiyetten sonraki Türklüğün kültür tarihine ve sırf medeniyet açısından da Türklerin geçmişlerini severek, geçmişleriyle övünebilmelerine pek büyük hizmette bulunmuştur.

Bursalı Tahir Bey de Necib Âsım Bey gibi asker, hem askeroğlu askerdir: Büyükbabası Abdülmecid devrî erkânından Asâkir-i Hassa Livası Üsküdarî Seyyid Mehmed Tahir Paşa'dır. Babası da önce Askerliğe intihab etmiş, sonradan sıhhî durumunun bozulması üzerine babasının mesleğinden ayrılarak, geçimini sağlamak yolundaki çalışmalarından tasarruf edebildiği zamanları, tarih, hal tercümeleri, şiir ve tasavvufla uğraşmaya hasretmişse de 1877 Rus Savaşı kopunca ecdât kanı kaynamış, evinde oturup kalamamış, vatan savunmasına koşmuş ve Plevne'de şehit düşmüştür.

Tahir Bey, 1861'de Bursa'da doğdu. Yani Necib Âsım Bey'le yaşıttır. Bursa Askerî İdadisiyle Harbiye Mektebinde öğrenimini tamamlayarak, 1883'te piyade mülâzımı oldu. Tahir Bey'in askerliği de, Necib Bey'inki gibi bölük ve taburlardan çok askerî okullarda öğretmenlikle geçmiştir. Daha İdadiye ve Harbiye mekteblerinde iken, ahlâkı ve çalışkanlığı ile dikkati çeken ve resmî derslerden başka, zamanının âlimlerinden, özellikle mutasavvıflarından yararlanan Tahir Bey'in öğretmenlikle Makedonya askerî mekteblerini dolaştığı zaman, babasından gelen ve gayr-ı resmî öğretmenlerinden kazandığı tarih ve tercüme-i hal merakı, gittikçe artarak, onu devamlı bu sahada inceleme ve araştırmaya yöneltiyordu. Abdülhamid hükûmetinin iç yönetimi bozulduğu oranda, özellikle Rumeli orduları subayları arasında yayılmış olan «Genç Osmanlılık» siyasî hareketine, Tahir Bey de derin bir samimiyet ile ilk katılanlardandır. Fakat ruhen idealist, fikren realist olduğundan Meşrutiyetin ilânından sonra, pratik siyaset sahasında aslâ başarılı olamamıştır: Selânik «İttihat ve Terakki» gizli cemiyetinin 1 numarasını haiz bulunan bu çok namuslu zabit, Birinci Osmanlı Meclis-i Mebusânına Bursadan mebus seçilmişse de, sabık öğrenci veya arkadaşlarının fazla oportünist siyasetleriyle uyuşamadığı için bir daha mebus çıkarılmadığı gibi, Çengelköyü'ndeki mütevazi evinde adetâ unutulmuş ve terkedilmişti. Zavallı Tahir Bey! Pratik siyasette dahi, pratik incelemelerdeki doğruluk metodunun, ilmî dürüstlük ve samimiyetin uygulanmasını ister ve beklerdi!..

Siyasette başarısızlığa uğrayan bu büyük kalbli adam,

ilim sahasında, özellikle türkiyât vadisinde, sözkonumuz olan devrin en ilmî eserlerini vücuda getiren bir biyografici ve bibliyografyacıdır (1). Necib Âsım ile Veled Çelebi, İkdam'da Türk dil ilmi ve Türk tarihine dair makaleler yazmakta iken, Tahir Bey de hacmen küçük, fakat Türkçülük akımı açısından son derece önemli olan ilk eserini, **«Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri»** isimli risalesini İkdam külliyâtı arasında yayınlattı «1896». Aynı eser, Meşrutiyetin ilânından sonra, Türk Derneği neşriyâtının 2. sayısı olarak, ikinci defa 1911'de basıldı (2). Yazarın birinci baskısına Manastır'da yazdığı önsöz, o zaman okuyanlar üzerinde çok derin etkiler yapmıştı. Tahir Bey önsözünde diyordu ki: **«Maksadım, geniş Türk tarihi yazmak değil, belki bu kavimden yetişip, ilim ve fen dallarında değerli eserler bırakan ilim ve maarif erbâbının fihrist kılıklı, fakat kısa şekilde tarihî durumlarını yazarak, Türkleri yalnız akıncı soyundan kaba bir kahraman zanneden bir alay düşmanın mânâsız fikirlerini reddetmek ve çürütmektir ki, çağımızdaki Avrupanın Doğu dilleriyle uğraşan âlimlerinin Türk edebiyat ve âlimleri hakkındaki inceleme ve buluşları da iddiamızı bir bakıma doğrulamaktadır... İslâm medeniyeti ve maarifine hizmet eden ve yayılmasını sağlayan alâmetleri faziletten ibaret olan kişilerin yarısının değilse de üçte birinin mutlaka Türk**

(1) «Tahir Bey'in hal tercümesi ve bibliyografyaya ait eserleri riyazî - matematikle ilgili - bir açıklık, derinlik ve kesinlikle Türklerin yalnız savaşta kılınçla değil, irfan sahasında kalemle, perkârla, pota ve inbikle de pek çok çalıştıklarını açıp göstermektedir.», **Akçuraoğlu Yusuf**, **«Osmanlı Müellifleri»**, Türk Yurdu, c. VIII, s. 2736 - 2738.

(2) **Bursa Mebusu Bursalı Mehmed Tahir.** - **Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri** -, Türk Derneği neşriyatından, sayı 2., ikinci baskı, İstanbul Necm-i İstikbal Matbaası, 1327 - 1911.

olduklan soy ve kökleriyle sabittir...» Şimdi pek duyulan bilgilerden sayılan bu görüş, o zamanlar yeni bir ufuk açar nitelikte idi. Bursalı Tahir Bey'in **Türk Yurdu**'nda kısa bir tercüme-i halini yazan Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey, **«Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri»** risalesinden bahsederken **«Arapça ve Acemce yazdıkları için o zamana kadar Arap ve Acem sanılan İslâm büyüklerinin, meselâ Farabilerin, İbni Sinaların, Şevket-i Buharîlerin, Cevherîlerin Türk olduklarını göstermekle, Tahir Bey Türk milletinin kaabiliyet ve zekâsına, medenî hizmetlerine en kesin delilier bulmuş oluyordu.»** (1) diyor.

Tahir Bey, yanılmıyorsam, onyedi basılı eser bırakmıştır. Bazıları küçük risalelerden ibaret olan bu eserlerin hepsi değerlidir. Çünkü araştırma ve inceleme ürünüdür. Bu eserlerden Türkçülük akımına etkisi itibariyle en değerlisi, yukarıda bahsettiğimiz **Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri** adlı risalesidir. Yazarına çok zaman ve mesai sarfını gerektirmiş olmak ve genel bir şekilde ilmin gelişmesine hizmet etmek ve faydalı olmak yönünden Tahir Bey'in en önemli eseri ise **Osmanlı Müellifleri** isimli üç ciltlik büyük kitabıdır.

Bursalı Tahir Bey kaymakam rütbesinde iken emekli olmuş ve 1926 yılında Bursa'da vefat etmiştir (1).

RAİF FUAD BEY

Bu devirde Türkçülük hareketine katılanlardan birisi de Raifpaşazâde Fuad Bey'dir. Abdülhamid'in vezirlerin-

(1) Bursalı Tahir Bey'in hayli geniş bir tercüme-i halini öğrenci ve dostlarından Muallim Vahyi Bey yazıp yayınlamıştır. Dinî ve ahlâkî gayelerle bir üstada karşı çok hürmetkârâne yazılan bu eserden değerli bilgiler alınabilir. **Muallim Vahyi**, **Bursalı Tahir Bey**, İstanbul, Matbaa-yı Orhaniye, 1335 - 1918 -.

den, birçok nazırlıklarda dürüst çalışmalariyle tanınmış Köse Raif Paşa'nın oğlu olan Fuad Bey, 1872 yılında İstanbul'da doğmuş ve Galatasaray Sultanîsinde IV. sınıfa kadar devam ettikten sonra geri kalan bütün öğrenim hayatını Almanya'da geçirmişti. Almanya'dan 1893'te Prusya ordusunun topçu mülâzımı rütbesiyle İstanbul'a döndü ve yüzbaşılıkla Osmanlı ordusuna girdi. Kendisinin dediği gibi **«Baba yurdundan bu sürekli ayrılık, ana dilini ona biraz unutturmuş, fakat Osmanlı dilinden başka koca bir Türklüğün mevcut olduğunu da öğretmiş idi».** Gerçekten daha onbeş yaşında, Berlin'de ortaokul öğrencisi iken, bir kitapçının vitrininde görüp aldığı Vambéry'nin Çağatay Türkçesinden toplanmış şiir ve nesir parçalarını kapsayan kitabı, Fuad Bey'e okulda öğrendiği Türkistan, Buhara, Semerkand gibi coğrafî kelimelerin mânâ ve ruhunu anlatır; oralarda yaşayan Türklerin dilini, yaşama tarzını, siyasî durumlarını öğretir. Osmanlı-Türk paşasının oğlu, ecdâddan gelen savaşçı bir duygu ile oraların bir Rus hükmü altında bulunmasına kızar; milletdaşlarını kurtarmak emeli, genç Fuad Bey'in ruhunda yüksek heyecanlar uyandırır. Bana özel olarak yazdığı bir mektubda diyor ki: **«Bu gerçek beni askerliğe kaptıran kararın itici gücü oldu.»**

Raifpaşazâde İstanbul'a dönünce, derhal, eline millî edebiyat olarak Namık Kemalleri, Abdülhak Hâmidleri sundular. Eedebiyatın ruhunu Alman edebiyatından alan ve Türk filolojisiyle biraz uğraşmış olan genç zabit, Osmanlıların bu son klasik edebiyatında aradığını bulamadı. Dönüşünden bir yıl sonra, 1894'te, o zamanlar Harbiye Mektebi Fransızca Muallimliliği yapan Necib Âsım'la, 1895'te Veled Çelebi ile tanıştı. Yine o sıralarda babasının nazırı bulunduğu Gümrük İdaresinin Evrak Kalemi Müdürü Mehmed Emin Bey'le -Millî Şairimiz Emin Bey'le» görüştü. Emin Bey'le münasebeti hakkında, Fuad Bey diyor ki:

«Görüşür görüşmez, gayedeki birlik dolayısiyle, birbirimize hemen ısını vermiştik. İlk Türkçe şiirlerini o zaman dinlemiş ve sevmiştim; ve çok hayırlı bir çığır açmakta olduğunu, kendisinin ilk «Türk şairi» sayılacağını söyleyip müjdelemiştim». (1)

Raif Fuad Bey, Almanca, Fransızca, İngilizce dillerini pek iyi bildiği, bu diller vasıtasiyle türkiyâta dair birçok eser gözden geçirdiği ve incelediği halde Meşrutiyet devrine kadar hiç bir eser yayınlamamıştır. Arkadaşlariyle fikir alışverişinde bulunarak, bilgilerini ifadeye, düşünce ve görüşlerini telkine çalışıyordu. O zamanlardan itibaren, Fuad Bey'in esaslı düşüncelerinden birisi, Türk dilinin mümkün olduğu kadar yabancı kelimelerden, terim ve deyimlerden kurtarılmasıdır. Türkçe köklerden birçok kelimeler, terimler doğurtmak kabil olduğuna Fuad Bey'in kesin kanaatı vardır. Bu şekilde doğan yeni Türkçe kelimelerle, yahut aslen var olup da sonradan unutulan Türkçe kelimelerin hatırlanıp kullanılması ile, Türk dili, daha doğrusu Türk dilinin Batı lehçesi, yabancı kelimelerden temizlenebilir. Batı Türkçesi maksada yetmezse, başka Türk lehçelerinin yardımına başvurulur. Sonraları birçok münakaşaya yol açan bu esaslı fikri, yani Türkçede **«tasviyeciliği»**, Raif Fuad Bey'dir ki, açık bir şekilde ortaya attı. (2)

Fuad Bey'in Türkçülük sahasında daha faal rolü Meşrutiyetten itibaren başlar.

NECİB BEY «TÜRKÇÜ»

Türkçülük idealine şiddetle bağlılığı ve özellikle dil ilmi üzerine çok çalışmış olduğunu dostlarından işittiği Ne-

(1) Raif Fuad Bey'in bana yazdığı özel bir mektubtan.

(2) Fuad Bey, kendisini tanıdım tanıyalı Türkçenin Lâtin harfleriyle yazılmasına taraftardır.

cib Bey'in İstanbul'dan uzakta mütevazi bir şekilde geçirdiği hayat, faaliyet ve mesaisi hakkında açık ve geniş bilgi almama engel oldu. Kendisinden tercüme-i halini ve eserlerini istemiştim. Aşırı tevazuu, bu ricamın yerine getirilmesine izin vermedi... Necib Bey'in tercüme-i haline ve hizmetlerine dair belgelerin ve bilgilerin yayınlanmasını ve bize gönderilmesini dostlarından rica ederiz. (1)

YUNAN HARBİ: ŞİİR VE EDEBİYATTA TÜRKÇÜLÜK

Sekseninci ve doksanıncı yıllarda Türkçülükleriyle tanınan zatlardan yukarıda bahsettiklerimizin hepsi, tarihî, lisanî, kısacası ilmî sahada çalışanlardı. Bunlardan başka Türkçülüğü şiir ve edebiyat sahasına açıklık ve kesinlikle sokan iki önemli sima da o tarihlerde seçilmeye başlar. Bunlardan birisi nesir yazarı Ahmed Hikmet Bey, diğeri şiir yazarı Mehmed Emin Bey'dir. Bu iki sanatkâr, üstadça kullandıkları temiz Türkçenin kudretini, ilk defa Yunan Harbi sıralarında gösterdiler.

Millî şairimizin:

«Ben bir Türk'üm, dinim cinsim uludur!»

diye başlayan şaheseri, Türklerin Yunan efzonlarını -askerlerini- süngüleri ucuna takıp Dömeke sırtlarından aşağıya yuvarladıkları sırada, bir zafer borusu güzelliği ve coşkunluğiyle bütün Türk dünyasında çınladı. Ahmed Hikmet Bey, Müslüman Türk'ün Tanrısına öz diliyle ilk hitabı olan **«Yakarış»**ını bu zaferden iki üç yıl sonra göklere doğru yükseltti. Her iki lisan sanatkârının dili, Raif Fuad Bey'in görüşüne uygundur: Arapça ve Acemce kelimeleri

(1) Necib Bey'in biyografisi, çalışmaları ve eserleri hakkında son yıllarda Türk Dil Kurumu tarafından bir eser yayınlanmıştır. (S. Ö.)

mümkün olduğu kadar az kullanıyorlar; tamlamaları büsbütün atmışlardır. Mehmed Emin Bey şiirlerinde Arap ve Acemin vezinlerini hiç kullanmadı. Manzum eserlerinin istisnasız hepsi, parmak hesabıyladır; yani Necib Âsım'ın, Veled Çelebi'nin halk şiirlerinde bularak «millî aruz» adiyle nazariyatını tesbit ettikleri taktî'li parmak hesabiyledir.

MÜFTÜOĞLU AHMED HİKMET BEY

Ahmed Hikmet Bey 1870'de İstanbul'da doğdu. Ecdâdı şiir ve tasavvufla uğraşmış ulemâ sınıfındandı. Büyükbabası Hâfız Abdülhalim Efendi Yunan ihtilâli sırasında Mora Müftüsü idi. İhtilâlcilere karşı, Mora'da Osmanlı hâkimiyetini korumak için müslümanları silâhlandırarak, fiilen savunma tertibatı almıştı. İhtilâlcilerin eline esir düşünce petrolle yakılıp öldürüldü. Abdülhalim Efendi'nin oğlu ve Hikmet Bey'in babası Yahya Sezai Efendi, Hamdullah Subhi Bey'in büyükbabası Sami Paşa ile birlikte Mora'dan İstanbul'a göç ettiler. Hikmet Bey, Yunanlılar tarafından şehit edilen büyükbabası Abdülhalim Efendi'den dolayı «Müftüoğlu» ünvanını kullanırdı. Müftüoğulları ailesiyle Sami Paşa ailesi amca çocuklarıdır.

Ahmed Hikmet Bey, ilk öğrenimini Dökmeciler'de mahalle mektebinde, sonra Aksaray'da Mahmudiye Rüşdiyesinde, daha sonra Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesinde yaptı. Galatasaray İdadisi - Lisesi-nde tamamladı. Daha okulda iken, o zamanın çoğu istidatlı gençleri gibi edebiyata hevesliydi. Liseyi bitirmeden edebî bir eseri basılmaya lâyık görülmüştü. Mektebden çıktıktan sonra hariciye memuru oldu ve Fransızcadan ufak birkaç eser çevirdi. Sonra konsolosluk göreviyle dolaşmaya başladı. Kendisinin dediğine göre, 1895 yılı Kafkasya'da Poti şehrinde konsolos vekâletiyle bulunduğu sıralardadır ki «Edebiyatımızın

millî bir gayesi bulunmasının şart olduğuna kanaat getirmiştir». Haricî memurluklarından kurtulup Nezarette -Dışişleri Bakanlığında- yerleşince, çok sevdiği dil ve edebiyat sahasında daha ciddi çalışmaya imkân buldu. Bir taraftan Galatasaray Lisesinde Türkçe ve edebiyat öğretmenliği yapıyor, diğer taraftan İstanbul'un edebî mecmualarına küçük hikâyeler yazıp veriyordu. O zamanlar **Servet-i Fünûn** etrafında toplanmış edebiyatçılar zümresine Ahmed Hikmet Bey de dahildir. **Servet-i Fünûn**»da yayınladığı hikâyeler, tarz ve üslûb itibariyle Servet-i Fünûn edebiyatındanmış gibi görünür. Fakat Ahmed Hikmet Bey Kafkasya'da hasıl ettiği kanaate sadık kalmıştır: Servet-i Fünûn edebiyatçıları arasında, millî gayesiyle kendini çabuk fark ettirdi. Bu gayeye doğru yürürken, devamlı üslûbunu değiştirdi, yabancı kelimeleri attı, Türklüğün en eski tarihlerine daldı. Meşrutiyetin öncesinde, Ahmed Hikmet Bey'i bir Türkçü, Edebî Türkçülükte Şair Emin Bey gibi Türkçü bulduk.

MİLLÎ ŞAİR MEHMED EMİN BEY

Mehmed Emin Bey, Edebî Türkçülüğün şüphe yok ki, en bariz simasıdır. Şimdiye kadar bahsettiğimiz Türkçü âlim, yazar, edib, ve şairlerinin çoğunun Osmanlı sosyal hayatının yüksek ve orta denilen sınıflarında çıkmış olduğunu gördük. Mehmed Emin Bey'in ilk özelliği, tam halk içinden yetişmiş olmasıdır. Ve bu özellik Emin Bey'in düşünce ve yazma tarzlarına çok etkili olmuştur. Kendisi de fikir ve üslûbça demokratlığını, herşeyden önce sosyal menşeine bağlar.

Baba ecdâdı Terkos köylerinden Zekeriya köylüdür; babası bir balıkçı kayığı reisi olan Salih Reis'tir. Anası ise, Edirne civarından İstanbul'a gelmiş köylü bir aile kızı olan

Emine Hanım'dır. Şair, Beşiktaş'ta, babasının mütevazi ahşap evinde, 1869 yılı Mayısında dünyaya geldi.

Emin Bey, 7-8 yaşında «Saray mektebi» denilen Sıbyan mektebine devama başlamıştı. Üç yıl sonra Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi'ne girdi. Onu bitirince Mülkiye İdadisi'ne yazıldı. 18 yaşlarında idadiden tasdiknâme alarak çıktı; ve Babıâli Sadâret Dairesi Evrak Odasına, maaşsız kâtip tayin edildi. İki yıl sonra Hukuk Mektebi'ne yazıldı. Fakat biraz sonra tahsilini tamamlamak için Amerika'ya gitmek ümidine kapıldı ve İngilizceye çalışmak maksadiyle Hukuk Mektebi'ni bıraktı. Amerika'ya seyahatini sağlayacak olan Amerikalı Madam Mot bu sıralarda ölmüş olduğundan, Emin Bey Amerika'ya gidemedi ve Hukuk Mektebi'ne de dönmedi. Kısacası Emin Bey 21 yaşlarında -1891- okullarla münasebetlerini kesmiştir.

Millî Şairimiz, okullara çok az borçlu olduğunu söyler: Gerçekten İbtidaiye -ilkokul- ve rüşdiyede-ortaokulda-okuyup yazmak öğrenmiştir. Fakat Mülkiye İdadisi'nde, kitabet hocalığını eden yazar ve şair Lastik Said Bey, Emin Bey'in hatırında kaldığına göre, Millî Şairimizin ruhunda edebiyat zevki uyandırmayı başaramamıştır (1). Bu okulda coğrafya dersini Müverrih Abdurrahman Şeref Efendi gibi meşhur bir zat okutuyordu. Emin Bey bu hocasının da ancak birkaç hikâyesini hatırlıyor, millî, vatanî hissini uyandıran ve takviye eden etkilerini hatırlamıyor!..

Emin Bey'in dediğine göre, okuma yazma bilmeyen babasının kitap okutup dinlemek merakıdır ki, kendisinde

(1) Bunula beraber **Lastik Said Bey**, şu meşhur rubainin yazarıdır :

«Arapça isteyen Urbân'a gitsin,
Acemce isteyen İran'a gitsin,
Frengîler Frengistan'a gitsin,
Ki biz Türküz, bize Türkî gerektir».

şiir ve edebiyat zevkini uyandırmıştır: Salih Reis, uzun kış gecelerinde **Kerem ile Aslı, Âşık Garib, Battal Gazi** gibi halk roman ve destanlarını hattâ Kemal'in **Evrâk-ı Perişan'ı** gibi edebiyat kitaplarını, okur-yazar oğluna okutup dinlerdi. Salih Reis'in Halk edebiyatından duyduğu derin zevk, oğlu Mehmed Emin'e böyle babasının, yani halkın duyacağı, zevk alacağı, faydalanacağı tarzda bir millî edebiyat meydana getirmek gerektiği düşüncesini ilham etmiştir.

Emin Bey kendisi için önce Kemal'i okudu. Kemal'in basılmış, basılmamış bütün eserlerini gözden geçirdi. Zaten Kemal, dilinin aristokrat olmasına rağmen, fikrî, hayalî, ruhu itibariyle demokrattır. Kemal'in hamasî şiirleri, vatanî roman, tiyatro ve hikâyeleri ile hikâyeden pek de farklı olmayan tarihî parçaları halkın ruh ve duygusunu, Battal Gazi hikâyesi gibi heyecana getirebilir. Kemal Türkçü değildir, fakat Osmanlı şairlerinin bence en halkçısıdır. Bu yönden Salih Reis'in **Evrâk-ı Perişan'**dan zevk almasını, Emin Bey'in ilk önce Kemal'e merak sarmasını tabiî görmeliyiz.

Emin Bey Hukuk'a devam ederken, yalnız Münif Paşa'nın edebiyat, hukuk felsefesi ve hukuka giriş derslerinin kendisinin ilgisini çektiğini söylüyor; fakat bu derslerden de aldığı etkileri açık bir şekilde hatırlıyamıyor.

Şu kadar ki, daha Hukuk Mektebi'de yazıp bastırdığı ilk eserinin ahlâk ve hukuk felsefesi ile ilgili olduğunu biliyoruz: 1890'da Ebüzziya Matbaasında basılmış olan bu eser, Millî Şairimizin bu ilk eseri, **«Fazilet ve Asalet»** isimli, 2-3 formalık nesirle yazılmış ufak bir risaleciktir.

Bu risaleyi yazdığı zaman, Emin Bey Babıâli kâtiblerindendi. Risalesini dairesinin en büyük şefi olan Sadrazam Cevad Paşa'ya sunmuştu. Risale, Sadrazamın hoşuna gitmiş ve Emin Bey'i Rüsumât Emîni Hasan Fehmi

Paşa'ya tavsiye etmiştir. Hasan Fehmi Paşa, Mehmed Emin'i önce 700 kuruş maaşla Rüsumât Tahrirat Kalemi Müsevvidliğine ve bir müddet sonra da, yaklaşık olarak 1893 tarihlerinde, Rüsumât Evrak Müdürlüğüne tayin etti. Şair Emin Bey'in şöhreti, işte bu Rüsumât Evrak Müdürlüğü sırasındadır ki, Türk âlemine ve Avrupa'ya yayıldı.

Emin Bey Evrak Müdürü iken, yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Şeyh Cemaleddin-i Afganî, İstanbul'a gelmişti. Sultan Abdülhamid ona Nişantaşı taraflarında bir konak verdi. Çok seyahatlerle yorulmuş olan Şeyh Efendi de o konakta yerleşip kaldı; ve artık ölünceye kadar bir tarafa gitmedi.

Şöhreti Doğu ve Batı'yı tutan Şeyh Cemaleddin'in ziyaretine İstanbul'un âlimleri, aydınları büyük ilgi göstermişlerdi. Her cuma ve pazar Şeyhin ziyaret kabul ettiği günlerdi. Rüsumât Evrak Müdürü Mehmed Emin Bey, Şeyhin en devamlı ziyaretçilerindendi. Uyuklayan İslâm âlemini uyandırıp harekete getirmek, İslâm kavimlere millî şuur vererek hayat haklarını anlatmak gayesiyle yıllardanberi Doğu ve Batı'da dolaşan bu yenilik ve inkılâb taraftarı Şeyh, Sultan Abdülhamid'in şüphe ve korkusunu, Şair Mehmed Emin'in sevgi ve saygısını çekmişti. Padişahın casusları, Şeyhin konağına girip çıkanları gözetlemeye başladıktan sonra bile, Şair Şeyhin ölümüne kadar ziyaretine devam etti. Mehmed Emin Bey, Cemaleddin-i Afganî'yi kendisine gerçek üstad ve mürşid tanır ve fikirlerinin kısmen ondan ilham alınarak ortaya çıktığını daima söyler: **«Beni o, yoğurmuştur. Eğer ruhların ebediyet ve ölmezliği varsa; derim ki o, etlerini, kemiklerini Maçka Mezarlığının topraklarına bırakmış ise, ruhunu da bana armağan etmiştir: Cemaleddin'in ruhu bende yaşıyor...»**

Emin Bey'in bu sözlerinden, fikirce Cemaleddin'e çok borçlu olduğu sonucunu çıkarıyorum. Millî Şairin cesaret

ve hareket itibariyle Afganlı üstadının ruhuna ne derece vâris olduğunu tayin ikinci bir meselesidir.

Emin Bey'in rivayetine göre, Şeyh Cemaleddin, Meclisine muntazam devam eden kimselere hep azim, kalb kuvveti, sebat, fedakârlık, ölümden korkmamak gibi ruhî ve ahlâkî esasları telkin etmek isterdi. Sonra İslâm kavimlerinin düşkünlüklerini gösterir ve onları ayrı ayrı kavimler halinde kaldırmak, yükseltmek, bugünkü esir hallerinden kurtarıp, hürriyet, medeniyet ve hâkimiyete ulaştırmak gerektiğini beliğ ve etkili diliyle anlatırdı. Bizim Millî Şairimiz de, Şeyh'in genel sözlerini, özellikle Türk milletine uygulayarak, Türk milletinin fakirlik ve zaruretini, ihtiyaçlarını, kısaca dil ve edebiyat ihtiyacını, hürriyetsizliğini, medeniyetçe geride kalmış olduğunu düşünür ve üstadının tavsiyesine göre bunların giderilmesi için azim, sebat ve fedakârlıkla çalışmayı kurardı.

Emin Bey mürşidinin birçok sözlerini ezberden bilir ve onları adetâ bir hadis-i şerifmiş gibi düstûr mahiyetinde kabul eder. Mürşidin hadislerinden biri şudur:

«Sizde de ne zaman kendilerini sevmeyen ve kendi şahıslarının olmayan insanlar yetişirse, o zaman kara gününüz ak olacak, düştüğünüz yerden kalkacaksınız!...»

Mehmed Emin Bey, Şeyh Cemaleddin-i Afganî'nin meclislerine devam ederkendir ki, **Türkçe Şiirler**'i yazmaya başladı. Yunan Harbi'nin öncesi idi. Ortalıkta harbin yaklaştığını hissettiren millî heyecan duyuluyordu. Türkçe Şiirler'den birisinin, **«Kur'ân-ı Kerîm»** şiirinin doğrudan doğruya Cemaleddin'den ilham alınarak yazıldığını bizzat Emin Bey söylüyor. Şeyh'in Hindistan'da yayınlanan **«Makalât-ı Cemalîye»**si Emin Bey'e İslâmı, ulemânın ve fukahânın tefsirinden biraz başka türlü anlamaya yol açmıştır. Türk Şairi'ne göre Kur'ân, bir anadır; İslâm ise, fakirleri, zayıfları, öksüzleri, derin bir şefkatle düşünen, «yürekleri iyilikle besleyen» ve «Düşün, sonra inan! diyen» hayır, merhamet ve akıl dinidir. 1897'ye doğru yazdığı **«Kur'ân-ı Kerîm»** manzumesine, Emin Bey şimdi daha geniş bir mânâ vermek istiyor; bu şiiriyle yenilik dini esasını koyduğu inancındandır.

Yine o sıralarda yazılmış **«Cenge Giderken»** şiirini, Emin Bey üstadı Cemaleddin'e okuduğu zaman, Şeyh müridini: **«İşte asıl sizin edebiyatınız budur!»** diye çok alkışladı, bu yolda yazmaya teşvik etti ve **«Ben bunun bir de ihtilâl ruhunu verecek eşini görmek isterim»** diye de şairin ideal ufkunu biraz daha genişletmek istedi.

Mehmed Emin Bey'in en önemli eseri olan **Türkçe Şiirler**, 1899'da, İstanbul'da Ebüzziya Matbaasında, çok güzel, süslü ve resimli olarak basıldı. Bu şiir mecmuasının ilk parçası olan **«Biz Nasıl Şiir İsteriz?»** adlı şiir altında şöyle bir not var: **«Manzumelerim, Yunan Muharebesi esnasında başlamıştır».** Fakat bu not gerçeği tamamen açıklamıyor: Manzumelerin bazıları, meselâ **«Kur'ân-ı Kerîm»** ve **«Ah Analık»** Yunan Muharebesinden önce söylenmiş, hattâ basılmıştı. Sansür şartlarından dolayı şair, kitabına böyle bir not eklemeye gerek görmüştür.

Türkçülük akımının edebiyat kısmında, hattâ genellikle Türkçülük fikriyâtında büyük bir yeri olan **«Türkçe Şiirler»**, 63 sahifelik küçük bir kitaptır. Bu kitap, Mehmed Emin Bey'in yalnız 9 küçük manzumesini içine alır. Kitabın başka sahifeleri Ressam Zonaro'nun Yunan Harbi'ne ait resimleriyle ve Recaizâde Ekrem, Abdülhak Hâmid, Şemseddin Sami, Doktor Rıza Tevfik ve Fazlı Necib Beylerin bu şiirleri hakkında Mehmed Emin Bey'e yazdıkları mektuplariyle dolmuştur. Bu zatların hepsi Emin Bey'in yeni açtığı çığırı beğeniyorlar ve genç şairi teşvik ve takdir ediyorlar; fakat aralarında yeni mesleği en çok kuvvet ve kesinlikle alkışlayan Şemseddin Sami Bey'le Doktor Rıza Tevfik Bey'dir. 5-6 yıl sonra Hüseyin Cahit Bey'in **«Çocuk Bahçesi»**nde çıkan alaycı bir makalesinde **«Bu mesleğin**

sağdıcı» dediği Rıza Tevfik Bey'in mektubu, hakikaten bu yeni çığırın beyannâmesi gibi bir şeydir. O zamanlar pek Türkçü olan Doktor, «**Çocuk Bahçesi**»nde uzun uzun makaleleriyle ve karşısına çıkan Ömer Naci merhumun itirazlarına cevaplariyle Emin Bey Mesleğinin üşenmez ve yorulmaz bir propogandacısı olmuştur. Doktor'un «**Türkçe Şiirler**»de ve «**Çocuk Bahçesi**»nde yayınlanan makaleleri, genel olarak bu yeni mesleğin adetâ «manifest»ini meydana getirir.

İşte bu dokuz manzumeden oluşan küçük şiir mecmuasiyle Osmanlı Türklerinin edebiyatında **yeni bir çığır** açılmış ve edebiyat sahasında Türkçülüğün belirli bir meslek haline geçmiş olduğunu görüyoruz.

«**Türkçe Şiirler**», yayınlanmasından sonra gittikçe artan bir gürültü kopardı. O zamanlar Osmanlı edebiyatının sultanları sayılan Abdülhak Hâmid, Recaizâde, Tevfik Fikret gibi şair ve edibler, medhiyelerine bazı ihtirazî kayıtlar eklemeyi unutmuyorlar ve kendileri yazılarında aslâ bu yeni mesleğe yaklaşmak meyli göstermiyorlardı. İkinci, üçüncü derecede gelen Osmanlı şair ve yazarları ise, açıktan açığa olumsuz bir tavır takınmış bulunuyorlardı. Fakat Batı'nın Osmanlı ve Türk edebiyatını incelemek ve bu edebiyatla uğraşmak isteyen âlimleri, Emin Bey Mesleğini kayıtsız ve şartsız beğendiler ve övdüler. Osmanlı devletinin dışında yaşayan Türklerle, Osmanlılar arasında en Avrupaî kafa taşıyan kimseler de, bu hususta Avrupa müsteşriklerinin fikrine tamamen katılıyorlardı. «**Türkçe Şiirler**» üzerine kopan münakaşa ve kavgalar yeni mesleğin galebesi, hattâ zaferî gerçekleşmiş olan bugün de bile büsbütün sona ermemiştir: İsmail Habib Bey'in «**Teceddüt Edebiyâtı**»nda yürüttüğü zikzaklı görüşler, o münakaşaların uzaktan gelen yankılarıdır...

Şair Mehmed Emin Bey'in faaliyeti, kanaatimce birkaç açıdan incelenebilir:

A- Emin Bey'in Türkçülük akımında yeri; **B-** Osmanlı-Türk dil ve edebiyatında rolü; **C-** Bütün Türk dil ve edebiyatına etkisi; **D-** San'atca değeri; **E-** Fikrî, ahlâkî, sosyal ve siyasî temayülleri.

Emin Bey'den bahseden Türklerin çoğu, eserlerinin san'atca değeri noktasına takılmış kalmışlardır; bazıları Türkçülük fikriyâtında ahlâkî, sosyal ve siyasî belirli temayülleri yarattığına dair, Türkçe hemen hiç bir şey yazılmış değildir; yalnız müsteşriklerdir ki, bu noktayı da gözden kaçırmamışlardır.

Türkçülük akımından genel olarak bahseden bu eserimin kadrosu Emin Bey'in faaliyetini çeşitli açılardan geniş olarak incelemeye müsait değildir. Bundan başka bu satırları yazan, hâlis san'attan bahse hiç de yetkili olmadığını pek iyi müdriktir. Bu eser, ancak genel tarih açısından Türkçülük fikrinin tarihçesini tesbit maksadiyle yazılmaktadır. Bu fikrin çeşitli sahalarda ortaya çıkışını, zincirleme gidişini, gelişmesini; elimizden geldiği kadar tam ve objektif göstermeye çalışıyoruz. Bu yönden bizce asıl önemli olan mesele, Mehmed Emin Bey'in Türkçülük akımında tuttuğu yeri, oynadığı rolü tayin etmek meselesidir.

Türkçe Şiirler Şairi, bütün Osmanlı şairleri arasında ilk defa tam şuurlu bir şekilde dilinin Türkçe, milletinin Türk, milleti çoğunluğunun halk olduğunu anlamış ve bunu görmesiyle haykırmıştır.

Türkçe Şiirler'in ikinci manzumesi, Türk dilinin, Türk **şiirinin, Türk** milletinin Dömeke tepesinden bütün âleme savaş borulariyle ilânı gibidir:

«Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur!..»

Türk Şairi, mensup olduğu milletini, müslüman, Osmanlı gibi belirsiz ve karışık isimlerle anmıyor, milletine gerçek adını veriyor; «Türk» diyor. Emin Bey'in gözünde Türk milletinin fikirlerini, emellerini, elemlerini belirtmeye yetecek bir Türk dili, bir Türk vezni, bir Türk şiiri vardır.

İşte bu ilk dokuz manzumesinde, bu gerçeği fiilen isbata çalışıyor.

Türk Şairi'nin, bu ilk manzumelerinden itibaren, milletini, bütün milletlerden daha yüksek gördüğüne ve onu nihayetsiz bir sevgi ile sevdiğine şahit oluyoruz:

«En güzel yüz bize çirkin, biz severiz: Türk yüzü.
En iyi öz bize fena, biz isteriz: Türk özü.
Milletimiz alkışlarız, anıldıkça «Türk» sözü.
Biz Türkleriz, biz bu kanla, biz bu adla yaşarız!»

Emin Bey'den önce, Türk milletine evlâdından hangi şair, bu kadar mutlak, açık ve sade bir sevgi ve bağlılık gösterebilmişti, Allah'ı severseniz?...

Milliyet duygu ve düşüncesi, millî dil ve edebiyatın bağımsızlığına, yabancı etkilerden korunarak gelişmesine çok önem ve değer verir. Emin Bey'in, edebî çalışmasında Osmanlı-Türk dilinin bağımsızlığına son derece önem ve değer verdiğini görüyoruz: Türkçe Şiirler Şairi'nden önce, hiç bir nazım ve nesir yazarı, Mehmed Emin Bey kadar bağımsız bir Türkçe ile yazı yazmamıştır.

Türkçe Şiirler'de Arapça, Acemce kaideleriyle yazılmış cem'ler -çoğullar-, terkipler -tamlamalar- hiç yoktur. Şair, Arapça, Acemce kelimelerin de iyiden iyiye Türkçeleşmiş olanlarından başkasını, hiç kullanmıyor ve Arap ve Acem veznini şiirlerinden tamamen kovmuştur: Şiirlerini eski Türk vezni olan parmak hesabiyle düzenliyor. «**Türkçe Şiirler**»i ilk inceleyen müşteşrik Vladimir Minorsky, kapsadığı 9 manzumede 41 Arapça, 59 Acemce ve 6 Rumca kelime bulup sayabilmiştir. Fakat Minorsky'nin de dediği gibi, bu yabancı kelimeler, şey, gayet, akıl, ateş, bahçe, kulübe, sınır gibi büsbütün Türkçeleşmiş kelimelerdir.

Emin Bey'in izafetsiz -isim tamlaması-, vasf-ı terkibîsiz -birleşik sıfat-, yüzde yedibuçuktan fazla yabancı kelime kullanmaksızın, hamasî, dinî ve ahlâkî konular üzerine Batı edebiyatı tarzında, dil kaidelerine ve nazım kanunlarına tamamen uygun, akıcı, ahenkli ve heyecan verebilen dokuz, on manzume yazabilmesi, Osmanlı-Türk dil ve edebiyatının millîleştirilmesi yolunda bir değişikliğe başariyle başlamak demekti.

Milliyetçilik, halkçıdır. Her yerde milletin büyük çoğunluğunu halk tabakaları meydana getirir. Milliyet fikri kökünü halk tabakaları arasında yayar; ve onlardan ilham alarak gelişir ve olgunlaşır. Mehmed Emin Bey, bu gerçeği şuurlu bir şekilde anlamıştır: **Türkçe Şiirler**, halkçı şiirlerdir. Kitabın takdîmesi bile, şairin halkçılığını gösterir: **«Türk kardeşlerime, çoban armağanı, çam sakızı.»** 9 şiirden hiç birisinde hükümdâra aşırı bağlılık ve aristokrat temayül görülmez. Tam aksine birinci şiirden itibaren demokrasi sevgisini görmekteyiz:

«Biz o şiiri isteriz ki, çifte giden babalar,
Ekin biçen genç kızlarla, odun kesen analar
Yanık sesin dinlerken gözyaşını silsinler.»

Emin Bey'in dost ve düşmanlarınca beğenilen şaheseri olan **«Cenge Giderken»** türküsü, ne kadar halkçıdır! «Ben bir Türküm!» diye bağıran Türk, bir Anadolu köylüsüdür:

«Bu topraklar ecdâdımın ocağı;
Evim köyüm hep bu yerin bucağı»

Zaten bu şiirin bir adı da **«Anadolu'dan Bir Ses»** değil mi?

Bu şiirde Türk var, köy var, ocak var, yurt var, Tanrı var, vatan var, millet var; fakat sultan yok, saray yok, sarayı kuşatan dalkavuk tufeyliler yok. **«Cenge Giderken»**, cumhuriyetçi bir millet şarkısıdır; Profesör Horn'ün dediği gibi bir millet ilâhisi -Hymne-dir. Yunan Harbi sırasında şairin bağrından pek tabiî bir şekilde kopmuş bir millet sesidir. Ne kadar aransa, bundan daha tabiî, güzel, uygun, canlı, heyecanlı, bir millet ilâhisi bulunamaz. Yeter ki, bu ilâhiyi lâyık olduğu şekilde bestelemeyi bilen bir musikişinas çıksın.

Emin Bey'den önce, Namık Kemal, Abdülhak Hâmid, Tevfik Fikret gibi halkçılığa az çok temayül eden şairlerimiz yok değildir; fakat bunların halkçılıkları, nedense yapmacık gibi bir şey hissettiriyor: Fransız romantiklerinden ilham alan Namık Kemal ile Abdülhak Hâmid, birisi sipahi, diğeri ulemâ aristokrasisinden gelen bu iki asîl Osmanlı, balıkçı oğlu Mehmed Emin gibi halkın ruhuna girip, sesini işittirmeyi başarabilmişler midir?... Tevfik Fikret'in kalb ve vicdanı, İncilî bir şefkat ve insaniyet hissiyle doludur, buna şüphe etmiyorum; fakat rica ederim, bir İstanbul efendizâdesi olan Tevfik Fikret'in en demokratik düşüncelerle yazılmış şiirlerinde bile halka yüksekten bakıp acıma kokusunu duymuyor musunuz? Sanırım ki, Mehmed Emin Bey'den önce, hattâ sonra, onun kadar halkın, köylünün hayatını, ıstırap ve elemlerini, ümid ve heyecanlarını terennüm etmiş bir Türk şairi gelmemiştir.

Türk Şairinin bütün bu özellikleridir ki, **Türkçe Şiirler** çıkar çıkmaz, şiir ve edebiyatı yalnız süs ve eğlence saymayan, şiir ve edebiyatın sosyal ve siyasî değerini hakkiyle anlıyan Batılıların dikkatlerini çekti. Müsteşrikler Türkler arasında yeni bir dil ve edebiyat mektebi doğduğunu derhal sezdiler ve Türklerin çağdaş medeniyet yolunda önemli bir adımlarını meydana getiren bu olayı alkışlarla kayıt ve tesbit ettiler.

Türk ve Osmanlı edebiyatını ilmî bir şekilde inceleyerek bugün Avrupa müsteşrikleri arasında değerli kitaplardan sayılan **Ottoman Poems -Osmanlı Şiirleri-** ve **A History of the Ottoman Poetry -Osmanlı Şiirinin Tarihi-** isimli kitapların yazarı Mister Gibb -E. J. W. Gibb- **Türkçe Şiirler**'in yayınlanmasından sonra Mehmed Emin Bey'e yazdığı Türkçe mektupta aynen şöyle diyordu:

«...Akibet, sizin marifetinizle Türk milleti sedâsını buldu. Siz geldiniz ve ne Doğu'ya bakarak ne Batı'ya, kendi vatandaşlarınızın gönlünü okudunuz ve bunların duygularını kendi dilleriyle edibâne bir tarzda arzettiniz. Acizâne fikrimce, Türk şiirinin doğru mazmunu ile doğru tarz ifadesini siz buldunuz. Osmanlı devleti sizi altı asır beklemiştir efendim. Londra, 6 Haziran 1899, E. J. W. Gibb».

Mister Gibb, **Osmanlı Şiirinin Tarihi** isimli kitabında Mehmed Emin Bey'den ve **Türkçe Şiirler**'den kısaca bahsedilmişse de, bu kitap XV. yüzyıldan sonra gelen Osmanlı şairlerine ulaşmadan kendisi ölmüş olduğundan, Emin Bey'i ve şiirlerini geniş olarak incelemeye muvaffak olamamıştır. Gibb'in kitabında Emin Bey'e dair yazdığı kısa fakat kuvvetli not şudur:

«Bu yılın 1316 -1899- başında, Emin Bey'in Türkçe Şiirler isimli küçük bir şiir mecmuası çıktı. Bu küçük risalede, Türk halk kitlesinin hakiki dil ve duygusunu edebî tarzda arzetmek tecrübesi yapılmıştır. Anadolu köylüsünün ve asker neferlerinin ağzına konan bu küçük şiirlerle, Türk halkının sadâsı, ilk defa olarak edebiyatta işitilmiş oluyor». (1) (Gibb, A History of the Ottoman Poetry, London, 1900, pp. 134-5, note.)

O sıralarda, Strasburg Darülfünûnu müderrislerinden **P. Horn'ün Gesch. d. Turkischen Moderne -Türk Muâsır Şair ve Ediblerinin Tarihi»** isimli eseri yayınlandı. Bu yazar da Türk Şairi hakkında çok övgü yapmaktadır: **«Emin Bey ruhiyle Türk'tür. Hisleri yeni olmakla beraber milliyetinden asla ayrılmak istemiyor. Osmanlılığın vatanı olan -Anadolu'dan Bir Ses- isimli şiirinde büyük bir gurur ile «Ben bir Türküm!» diye haykırıyor. Emin, bu manzumesiyle gerçekten bir halk ilâhisi ortaya koymuştur. Bu ilâhide**

(1) Gibb metninden tercüme olunmadı. Vladimir Minorsky'nin «**Emin Bey'in Millî Şiirleri**» isimli makalesindeki Rusça tercümesinden aktarıldı. Minorsky'nin makalesi Moskova Âsâr-ı Âtika Cemiyetinin Şark Encümeni Âsârının II. cildinde, 1903 yılında yayınlanmıştır.

de «Deutschland, Deutschland über alles» de olduğu gibi, hükümdardan bahis yoktur. Emin Bey'in şiirlerinde daima tekrarlanan fikir: Türk'ün her şeyi güzeldir ve herkesten güzeldir.» (1) (p. 58-9)

Meşhur Müsteşrik Vambéry de, Emin Bey'e yazdığı bir mektupta, «Türkçe Şiirler Şairi gibi gayret gösteren zatlar meydana çıkacak olursa Türk dilinin saygı makamına yetineceğini» bildiriyordu.

Minorsky, **Emin Bey'in Şiirleri** adlı 1903'te yayınlanan risalesinde, **Türkçe Şiirler**'in dokuzunu da Rusçaya çevirdikten başka, önsöz olarak Emin Bey'in hal tercümesini, dilini, tekniğini, san'atını, açtığı çığırın yeniliğini hayli geniş bir şekilde inceliyor ve açıklıyordu. Sonra medhal kılıklı mektuplardan, özellikle Rıza Tevfik ve Sami Beylerin, mektuplarından bazı kısımlarını tercüme ediyor, nihayet Mister Gibb'in kitabındaki görüşlere tamamen katıldığını söyleyerek risalesini şu sözlerle bitiriyor: **«Emin Bey'in temiz dil kullanmak, Türkçe şiiri kendisine uygun olmayan aruz vezninden kurtarmak, halkı sevmek, samimi ve insaniyetperver konular seçmek gibi kendine has ve unutulmıyacak hizmetlerini hatırlıyarak, temenni ediyoruz ki, Türk edebiyatının bu sağlam ve taze şiir goncası tamamen açılsın ve sevimli şairin mesaisi uzun zamanlar sürsün».**

Derhal ve büyük sevinçle ekliyelim ki Rus müsteşrikin temennisi gerçekleşti: Emin Bey'in mektebi genişledi ve kendisi hamdolsun, hâlâ içimizde sıhhat ve afiyetle çalışıp duruyor.

Biraz önce, Emin Bey'in yeni çığırını, müsteşriklerle beraber en çok beğenenler, Osmanlı devleti dışında yaşayan Türklerle Osmanlı Türklerinin tam Avrupaî eğitim ve öğretim görenleridir, demiştim. Gerçekten, **Türkçe Şiirler**'in yayınından sonra, belki en hararetli bir mektup ile

(1) Minorsky tercümesinden alındı.

Emin Bey'i kutlayan İsmail Bey Gasprinski olmuştur. Türkçülüğün bu muhterem emektarı, **«Sevgili karındaş»** diye başladığı mektubunda diyor ki: **«Şiirlerinizin dilinden başka, fikirleri de İstanbul'un «mehtab»dan, «Kara saçlı maî göz»den ibaret şiirlerinin hepsinden üstündür. Cübbeleri kıyamet olan efendilerin, bastonları, jaketleri alâmet olan şu şık beylerin usulüne muhalif, sade ve «kaba» Türkçe kalem çekmek büyük cesarettir. Edebî eserlerin arasına böyle mesleki bir eser aralaştırmak, Türk âlemine büyük bir hizmettir ki, derûnen tebrik ederim.»**

«Türk âlemine, dediğim mübalağa sanılmasın. Mübalağayı ne severim, ne ederim; doğrusudur, çünkü şiirlerinizi Edirne, Bursa, Ankara, Konya, Erzurum Türkleri anlayıp lezzetlenip okuyacakları gibi, Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kaşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibirya, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacaklardır ki, bu şerefe Nef'î ve Nâbî ulaşamadılar. 40-50 milyonluk ve otuz asırlık bu âleme ilk defa bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki, size şeref, bize saadettir! Tekrar tebrik ediyorum.»

«İstanbul edebiyatının mesleksiz devamından ve tuti kuşu dilinden usanmış, kararmıştı; şiirleriniz pek büyük teselli oldu; bunun için de Allah sizden razı olsun!» (1)

İsmail Bey, bu mektubunda **Türkçe Şiirler**'in bütün Türklükçe önemini özellikle belirtmiştir.

Gasprinski'nin dediği çıktı: Mehmed Emin Bey'in şiirleri bugün değilse dün bütün Türk dünyasında, Türk dünyası okullarında okunuyor ve ezberleniyordu. Bugün de dünyanın her tarafında Emin Bey «Bütün Türkçü» şair olarak tanınıyor ve hürmet görüyor.

Osmanlı Türkleri arasında Emin Bey'in açtığı yeni çı-

(1) Bahçesaray'dan, Mart 1889 tarihiyle yazılmıştır.

ğırı en çok ve en samimi alkışlayan bir Batı eğitim ve öğretimiyle büyümüş Fraşerli Ş. Sami ve Raif Fuad Beylerle, düzensiz de olsa, yine Batı eserleriyle kafasını doldurmuş Doktor Rıza Tevfik Bey oldu. Mesihî ahlâkı, ihtilâlci fikirleri derin bir samimiyetle seven, âcizlere, zayıflara kuvvetli bir dost, zulme, yalana, zorbalığa bütün ruhu ile amansız bir düşman olan şair Tevfik Fikret, Mehmed Emin Bey'in zavallılara, mağlup ve mağdurlara acıyarak onların hiç olmazsa sözle olsun, yaralarını sarmaya çalışmasından pek duygulandı ve Türk Şairi'ni gayet samimi alkışladı.

Ş. Sami Bey **Türkçe Şiirler** münasebetiyle Emin Bey'e yazdığı mektupla kalmıştır:

1899 yılı Martın 1. günü yayınlanan **Sabah** gazetesine basılmış **«Edebiyat-ı Müstakbelemiz»** isimli önemli ve büyük makalesinde, **«Dilimizi sadeleştirelim, dilimizi Türkçeleştirelim!..»** diye özetlediği maksadının lüzum ve menfaatlerini uzun uzadıya anlattıktan sonra, makalenin sonlarında diyor ki: **«Ötedenberi ihtar ve tavsiyesinden geri durmadığımız ve kendimiz açamadığımız çığır açıldı. Farkında olmayanlara müjdeliyebiliriz. Türkçe Şiirler adiyle pek güzel, lâtif bir kisvede yayın sahasına sunulan bir kitapçık herkesin dikkatini çekecek derecede benzeri görülmeyen bir eserdir. Sahibi Mehmed Emin Beyefendi, bu kitaba aldığı dokuz parça şiiriyle bu arzu ve tavsiye ettiğimiz çığırı açtı. Bu kitapçığın yayınlanması edebiyat tarihimizde büyük bir olay sayılmaya değerdir. Evvelki yılın fikir ve çalışma ürünü olup işbu 1316 -1899- senesi yayın sahasına sunulan bu eser lafz ve şekil yönüyle ve dil itibariyle gelecek edebiyatımızın binasının ilk temel taşıdır...»**

«...Mehmed Emin Bey'in şiirlerinde tuttukları yolu herkes tamamiyle takibe muktedir olamazsa, yani okadar yazamazsa da, hele bir kere ona çalışmalı, her şeyin Türkçesini aramalı, bulunamazsa, o vakit çaresiz Arapça ve Farsçasını, yani en kullanılan veya bilinenini kabul etmeli ve kullanmalı. Fakat bu kabilden olan kelimeleri de dilimizin gramer kaidelerine uygulayarak kullanıp, farsça izafetlerden, vasfi terkiblerden vazgeçmeliyiz. Bugün kullanmaya mecbur olacağımız bir Arapça veya Farsça kelimenin de yarın Türkçesinin bulunması mümkündür. Çünkü Türkçemiz pek geniş olup yeryüzünün pek önemli bir kısmında söylenildiği halde, halen derli toplu değildir...»

Ş. Sami Bey'in bu makalesi, yalnız **Türkçe Şiirler**'in takdîm yazısı olarak değil, gelecek Türk edebiyatının, Türk üslûbunun, dilde Türkçülüğün programı olması dolayısiyle de çok önemli ve değerlidir. 1908 inkilâbından sonra Selânik'in **Genç Kalemler**'inde büyük bir velvele, ölçüsüz bir gurur ve iddia ile ortaya atılan **«Yeni Lisan»** dâvâsının bütün esasları, Ş. Sami Bey'in **Genç Kalemler**'den dokuz yıl evvel yazdığı bu makalede mevcut olduğunu görüyoruz. Ve bu emelin ilk tahakkukku da Emin Bey'in şiirleridir. **Türkçe Şiirler**'in yayınlanmasından biraz sonra Emin Bey'in bazı şiirleri **Servet-i Fünun**'da basılıp çıktı. **«Kibritçi Kız»**-la **«Kesildi mi Ellerin?»** ilk önce **Servet-i Fünûn**'da yayınlanmıştır. 1903'te Mehmed Emin Bey, Raif Fuad Bey ve Rıza Tevfik Beylerle, **Resimli Gazete**'yi aldılar. Fakat birinci nüshasını bile yayınlamayı başaramadılar. Çünkü sansür, kabındaki yıldız ve balık resimlerinden kuşkulanarak basılı nüshaları toplattı!.. Emin Bey, basılmış, fakat yayınlanmamış mecmuaya **«Köyde Fırtına»** şiirini koymuştu.

1904 yılında, Türk Şairi, bazı şiirlerini, İzmir'de çıkan **Muktebes** ve Selânik'te çıkan **Çocuk Bahçesi** mecmualarında yayınlattı. İstanbul'a oranla vilayetlerin sansürü daha az şiddetli olduğundan Emin Bey'in şiirlerinde daha serbest bulunabiliyordu. **Muktebes**'te **«Hayat Kavgası»**; **Çocuk Bahçesi**'nde ise **«Ölü Kafası»**, **«Zavallılar»**, **«Zavallı**

Kayıkçı», «Çiftçilik», «Ey Genç Çiftçi, «Çekiç Altında» şiirleri yayınlandı. (1)

8 Eylül 1904 tarihli **Çocuk Bahçesi** mecmuasında Filozof Rıza Tevfik Bey'e ithaf edilmiş **«Ölü Kafası»** ile Filozofun «Türklerin muhterem şairi Mehmed Emin Bey'e» hitaben yazılmış uzun bir mektubu bir arada çıkmıştı. Bu mektup mini mini **Çocuk Bahçesi'**ni tamamen dolduruyordu. Filozof Doktor, her zaman olduğu gibi, sağa sola saparak her şeyden bahsederek, Türk Şairi'nin eserlerini övüyordu. Bazen Millî Şairimizi Kutup kâşifi Nansen'e benzeterek onun gibi **«Kutb-ı emelin yolunu buldunuz.»** diyor; bazen eskiden Türkçe yazmaya uğraşan şairlerle karşılaştırarak, **«O himmetlerin tamamen kısır ve faydasız kaldığını»** söylüyor ve **«Anlamışsınız ki, yalnız aruz veznini veya Arapça kelimeleri yahut teşbihler ve eski hayaller ile beraber, onları edâya vasıta olan vasf-ı terkibîleri ve diğer terkipleri bırakmak ile iş bitmeyecek; anlamışsınız ki, Türkçe şiir yazmak bu yabancılıkların hepsinden kalemini kurtarmak, zihnini temizlemekle beraber Türklüğün fikrî hassaları ve vicdanî hasletlerini zevkine, keyfine, ihtiyacına ve itikâdına göre yazmaktır. Fazla olarak o gibi hususlardan mürekkep olan bu kavmî mizacı sevmek, hem samimi olarak sevmektir...»**

«İşte yaradılıştan gelen şairlik istidadınız, bütün güçlükleri yenen şahsî kudretiniz bir yana bırakılırsa, büyük başarınız bu kadar güç, bu kadar çeşitli sebeplere dayanmaktadır.» diye Türk Şairinin mesleğinde tamamen başarılı olduğunu açıklıyordu.

---

(1) Meşrutiyetten sonra bu şiirlerle «**Türkçe Şiirler**» bir araya toplanarak «**Türk Sazı**» adlı büyücek bir kitap olmuştur. Türk Yurdu Kitapları : **Türk Sazı, Mehmed Emin**, Nâşiri : İbrahim Hilmi, 268 sahife. Yayın tarihi gösterilmemiştir: 1913 olsa gerek. Yayın yeri : İstanbul.

Nihayet, bu yol çıkmaz sokaktır, niceler girdi, pişmanlıkla döndü; yahut bu üslûbla ancak adi şeyler, köy hayatına ait küçük şiirler yazılabilir, fakat ilmî bir konu ifade edilemez gibi, Emin Bey'e edilen itirazları sayarak reddediyordu: **«Öyle parlak, öyle büyük manzumelerle davânın aksini isbat ettiniz ki, altıyüz yıllık edebiyatımızda bir misal daha göstermek kolay değildir demekte pervâ etmem...»** diyordu. Ve bu dâvâsını isbat için, şairin **«Bize Diyorlar ki», «İlim», «San'at», «Para», «Bir Delikanlıya», «Yemek ve Yenmek», «Yavrumuzu Çoğaltalım»** ve nihayet **«Ölü Kafası»** şiirlerini gösteriyordu. Ve kendisine ithaf edilen bu felsefî şiirin

«Güya ki bir kasırga var; bunu ona, onu buna katıyor;
Bir el var ki çürük kefen parçasını çiçek yapıp atıyor»

parçasını Ömer Hayyam'ın bu konuda yazılmış rubaîlerine bile tercih ediyordu.

Doktor'un bu mektubuna, Servet-i Fünun edebiyatçılarının ikinci sınıfında gelen genç bir zabit, Ömer Naci Bey cevap verdi. **«Çocuk Bahçesi»**nin müteakip nüshasında -15 Eylül- **«Evzân-ı Şiiriyemize Dair»** başlıklı ve **«Ö. Naci»** imzalı bu kısa cevap, sevgili üstadlarına dokunulmuş olmasından üzgün, gayretli, heyecanlı ve istidatlı genç bir öğrencinin savunma taarruzudur.

Tıka basa doldurulmuş Arapça, Acemce kelimeler, terkiplerle yenilip yutulamıyacak kadar şekerlenmiş bu mektupta genç şairin iki davâsı var: Önce aruz vezni, parmak hesabına göre **«daha ruh okşayıcı ve tannân** -tınlıyan, çınlıyan-, **düşünce ve duyguları tebliğ ve hikâye etmede daha hassas ve kıvrak, daha nâlân, daha ahenkli»**dir; sonra **Türkçe Şiirler**, Doktor'un iddia ettiği gibi herkes tarafından okunup anlanamaz: **«Edebiyat bütün vücud ve eşkâline, bütün makasid ve mevzuâtına rağmen yine bunu anlayanların hisse-yi ihtisasına dahil kalacaktır».**

Bu şekilde Doktor Rıza Tevfik'le, Mülâzım Ömer Naci arasında başlayan edebî ve lisanî kavga **Çocuk Bahçesi'n**de iki ay kadar sürdü. Ve bütün bu çeşit kavgalar gibi, gitgide konudan uzaklaştı; dallanıp budaklandı; ilk olarak tatlı tatlı başlayan şahsî imâ ve telmihler, tehekküm ve istihzalar, söz uzadıkça kekrelendi, hattâ acılandı. Kavga kızışınca, Servet-i Fünûncuların meşhur münakadât pehlivanı Hüseyin Cahid Bey bile söze karıştı, Şair ve Doktor'la alaya kalkıştı; derken bir başka zabit yazar, Raif Necdet Bey Türkçülerin imdadına koştu.

Kısacası yeni meslek etrafında hayli cenkleşildi. Edebî savaşların hepsinde olduğu gibi bu savaşta da iki taraftan hiçbirisi ric'at etmedi; mevkilerini muhafaza ettiler.

Millî Şairimiz kendisi de kavgaya sözle değil, işle iştirak ediyordu. **Çocuk Bahçesi'**nin çoğu sahifeleri şiirlerine dair mektup ve cevaplarla dolarken, o da aynı mecmuada Türkçe şiirlerini yayınlamaya devam ediyordu; **«Ömür Yolunda yahut Yolcu», «Sokak Kapısı Önünde», «Çekiç Altında», «İmtihan», «Zavallı Kayıkçı», «Günahkâr», «Yavrumuzu Çoğaltalım»** manzumeleriyle **«İhtiyar Değirmenci»** mensûresi, o münakaşaların yapıldığı aylarda basılıp çıktı.

O zamanlar Türkçülük edebiyatının nazariyâtçılarına başkanlık eden Doktor Rıza Tevfik, iyi bir ta'biyeci (askeri yerli yerine koyup hazırlayan) olmamakla beraber, savaşta Servet-i Fünûncuların galebe çaldıkları iddia edilemez. Ömer Naci Bey aşırı bir gayretle mektuplarını gittikçe uzun yazmaya, yazdıkça mürekkebine daha çok zehir katmaya çalıştıysa da, Servet-i Fünûn edebiyatının hakiki ileri gelenleri; -Her yerde ve daima kavgalar arayan **«Kavgalarım»** yazarı müstesna- tarafsız kaldılar; zaten Tevfik Fikret merhum ötedenberi Mehmed Emin Bey'in açtığı yeni çığıra taraftardı; birkaç yıldır, Türk Şairi'ni teşvik ediyordu:

1900 ve 1901'de Emin Bey'e yazdığı iki mektup bu büyük kalbli ve büyük istidatlı Osmânlı şairinin **Türkçe Şiirler'e** bakışını çok açık ve kesin bir şekilde gösterir:

«...Servet-i Fünûn'un bu haftaki nüshası «Kesildi mi Ellerin?» şiiriyle süslü olarak çıktı. Bu nefis şiir için ellerini tekrar tekrar öperim. Şiirin bu eserde bence hayalin gayesi olan etkileyici bir dereceye çıkmış. Yayını Servet-i Fünûn'dan çekilmiş olduğum bir zamana rastlamasaydı, gazete adına da teşekkürlerimi arz ederdim... Şimdi yalnız edebiyat adına bu cidden nefis eserlerin birbirini takip etmesini temenni eylerim...» (1)

İkinci mektubunda, Emin Bey'in **«Zavallılar»** adlı şiirini okurken Fikret'in evinde meydana gelen manzarayı tasvir ediyor: **«Dinleyenlerin içinde hiç birisi sesinize yaban-**

---

(1) 25 Mart 1317 (1900) tarihli olan bu mektup, Tevfik Fikret'in o sırada ruhî hâletlerini, elîm hislerini ifade ve Mehmed Emin Bey'e çok emniyet ve itimat eden yakın ve samimi br dost olduğunu göstermek itibariyle de dikkate değerdir : «Sevgili kardeşim» samimi hitabı ile başlayan bu mektupta zavallı şair, «Hâl-şinâs bir vicdan karşısında daima müheyya-yı feverân olan teessürât-ı muzlîmesini iskât edememek zaafından» dolayı cevapta geciktiğini söyledikten sonra şöyle devam ediyor : «Bildiklerimin, görüştüklerimin yanında artık çekilmez olduğumu, bu ukûl-i zerrine önünde menfaatini bilmez, kâr ve zararını tanımaz bir çocuk, bir hasta, bir divâneden başka bir telâkki görmediğimi gördükçe vâkıa kendi hesabıma memnun, fakat onların hesabına müteellim oluyorum. Bunun için beni ayıplamayacak kalbleri bulunca derdimi dökmek, karşılarında bütün aczimle, bütün çocukluğumla, bütün hastalığımla, bütün divâneliğimle ağlamak, hıçkırmak istiyorum!.. Sen o kalblerden biri olduğun için... Ah Emin Bey kardeşim, böyle her dakika zehirlenerek yaşamak çok güç şey!» (Bu mektubun aslı Ruşen Eşref Bey'dedir; ben kopyesinden aldım.) **A. Y.**

cı kalmıyordu, hattâ küçük Halûk bile... Şiirinizin her cümlesini, her kelimesini zabtediyorlar, sözlerinizin hiç birisini kaçırmıyorlar, fikrinizle sanki elele yürüyorlardı...»

«Bitirdiğiniz zaman Halid Ziya Bey parmaklarının arasında tütüp küllenen sigarasını silkti, Hikmet Bey yerinde düzeldi, ben muvaffakiyetinizi tebrik için ne diyeceğimi şaşırarak, öyle sıralarda daima yaptığım gibi şaşkın bir «evet»le gülümsedim, demindenberi çenesi ellerinin içinde, saçları omuzlarında, gözleri dudaklarınızda, büyülenmiş ve şaşırmış, dinleyen Halûk, yalnız o vaziyetini değiştirmedi. Hepimiz bir güzel şiirin dinleyicisi olmak sıfatına iştirak ediyorduk...»

«...Çocuk yerinden kalkıp yanıma geldi, yavaşça fakat heyecanlı, dedi ki: -Bu ne güzel şiir, baba!»

«İşte muvaffakiyetinize ait en büyük tebrik azizim...»

«Ben kendi hesabıma, şimdiye kadar yazılarımdan hiç birini bu kadar açık, bu kadar kuvvetli bir nişane-i muvaffakiyete mazhar göremediğim için size gıbta ederim...»

«...Tamamiyle kaniim ki, ben şiirde bir maksad-ı hayat arayanlardanım; şiiri bir hayal oyuncağı sayanlara iştirak edemem.»

«...Bana kalırsa vasıta-yı muvaffakiyetiniz yalnız vezin değil, mevzû seçimi, duygu ve tasavvur tavrı, tebliğ-i efkâr, ifade saflığı, hulâsa bütün kuvvetiyle muvafakat-ı lafz ve mânâ.»

Tevfik Fikret Bey, bu çok değerli mektubunda Osmanlı şairlerinin son zamanlarda arûz veznine verdikleri hafiflik ve çevikliği açıkladıktan sonra, şöyle bir soru soruyor: **«Vezn-i hecaî, vezn-i millî denilen sade vezin ile arûz vezninden hangisini tercih etmeli?.. Bu bahiste en doğrusu Halid Ziya Bey'in dediğidir: -Tercihe mahal yok, arûz vezni, hece vezni, hangisi olursa olsun mademki bugün konuştuğumuz dile uyuyor, ikisini de kullanırız. Hüner onları faydalı ve etkili olarak kullanabilmektedir». (1)**

Rıza Tevfik - Ömer Naci Kavgası'ndan sonra tarafların sözlerinden çok şairin şiirleriyle bir nokta tamamen anlaşılmış oldu: Emin Bey yeni bir edebî meslek kuruyor; bu mesleğin en bariz sıfatı Türk dilinin, Türk kaidelerinin, Türk üslûbunun, Türk âhenginin, Türk vezninin, Türk hayatının Osmanlı lisanı denilen halitada istiklâl ve hâkimiyetini temine çalışmasıdır; denilebilir ki, Osmanlı imparatorluğunun dağılırken Türklüğün siyaset sahasında yarattığı büyük vâkıaya benzer bir hadise, o zamanlar, Yunanla savaş olurken Osmanlı lisanı sahasında meydana gelmiştir: **Emin Bey'in şiirleri, şuurlu veya şuursuz, Türk dilinin istiklâl ve hâkimiyet beyannameleridir.**

Türk dili, istiklâl ve hâkimiyetini, İstanbul'un asıl Türk milletinden ayrı, karışık, bencil, gayesiz, gündelik özel çıkarlarından, maddî ve kaba zevklerinden başka bir şey düşünmeyen ve kendilerini bir çeşit aristokrasi sayan tufeyli bir sosyal zümreye dayanarak kuramazdı. Millî Şair, peygamberâne bir içgüdü ile Türk dilinin istiklâl ve hâkimiyetinin Türk halkına dayanmakla mümkün olacağını anladı. Bütün konuları Türk halkının hayatından alınmıştır; elem, ıztırâb ve hamasetle dolu, Anadolu köylüsünün hayatından alınmıştır: Mehmed Emin Bey'in ilk şiirleri, yaşadığı günlerde Anadolu köylüsünün hayatından alınma ardı ardına gelen levhalardan meydana gelen bir millî destandır. Bu millî destan tamamen demokratiktir: Fukaranın, zavallıların, elem ve ıztırâb çekenlerin, yaralarını

(1) Buraya yalnız bazı kısımlarını aktarabildiğimiz bu uzun mektup : Hisar, 8 Kânun-ı sâni 1318 (1901) tarihlidir; Tevfik Fikret'in san'at ve üslûb telâkkilerini ifade etmek itibariyle çok önemli olan bu mektubun tamamı yayınlanmalıdır. Biz aktardığımız kısımları aslından kopye ettik. A. Y.

açıp gösterir. Emin Bey İstanbul ve saray şairleri gibi keyif ve eğlence şarkıları yazmak, söz oyuncakçılığı ile istidât ve zamanını harcamak istemiyor; onun şiirleri merhamet ve şefkat dolu, halk ve insaniyeti seven, zavallı Türklerin yaralarına merhem arayan birer feryat, birer yardım istemedir. O da Tevfik Fikret gibi şiirde bir maksad-ı hayat, bir maksad-ı ictimaî arıyor, «Şiiri bir hayal oyuncağı saymıyor». Sonradan yazdığı **«Benim Şiirlerim»** manzumesi bu gayesini ne iyi anlatır:

«Zavallı ben, elimdeki üç telli saz ile
«Milletimin felâketli hayatını söyliyeyim,
«Dertlilerin gözyaşını çevrem ile sileyim!..»

Böyle düşünen, böyle duyan bir adam, milletin felâketli hayatını hazırlamış ve sürdürmüş müesseselere tabiî sevgi ve saygı göstermez: Emin Bey Osmanlı sosyal hayatının zirvesini meydana getiren padişaha, onu çeviren türedi mahlûkâta, İstanbul'u dolduran saray ve hükûmet adamlarına, onlara çatıp keyif ve safâsına bakan sahte aydınlara ve genel olarak zulüm ve tahakküme kaynak ve âlet olanlara derin ve ısrarlı bir kin ve düşmanlıkla doludur. Her şiirinde bu kin ve düşmanlığı hissedilebilir. Emin Bey, yalnız demokrat değildir; köylülere muhtarın, mahallî beylerin, İstanbul efendilerinin revâ gördüğü mezâlimi tasvir eden şiirlerine bir ihtilâlci ruhu bile üfleyebilmiştir. **Türkçe Şiirler** karanlık ve elem verici manzara ve teessürlerle dolu olmakla beraber Türk Şairi, ümitsiz ve kötümser değildir. O bütün bu sosyal ve siyasî haksızlıkların önünü alabilecek bir kuvvete iman eder ki, o kuvvet de **«ilim»**dir. Mehmed Emin Bey reformasyondan, rönesanstan ve XVIII. yüzyıl felsefesinden aldığı belli belirsiz intibâlarla **ilim**'in ve bir dereceye kadar **hürriyetin** bütün yaralara sargı olabileceğine inanır. 1900 tarihlerinde beliren bu düşünce ve duygusu, gittikçe olgunlaşmıştır. İnkılâbı takip eden günlerde şiirlerini toplayıp bastığı kitabında **«Türk Sazı»**nda

«Yaralar» bölümünden sonra **«Sargılar»** kısmı gelir ve bu kısım Gutenberg, Luther, Colomb ile başlar ki, bunlara Şair **«Müjdeciler»** adını vermektedir.

«İlim»e, «hürriyet»e iman, Millî Şair'i, 1908 İnkılâbından önce «Genç Türkler»e, İttihad ve Terakkicilere yakınlaştırmıştı; hattâ bir aralık «İttihad ve Terakki» Fırkasiyle münasebet kurdu. Belki şiirlerinde seçtiği konuların mânâ ve gayeleri anlaşılmasından, belki ihtilâlci fikir ve hareketlere temayülünün sezilmesinden, her halde vazifesiyle ilgisi olmayan sebeplerden dolayı, 1907 yılında, yani İnkılâbdan bir yıl evvel Rüsûmât Evrak Müdürü Mehmed Emin Bey, Erzurum Rüsûmât Nazırlığı'na tayin olunarak başkentten uzaklaştırıldı. 1908 İnkılâbı meydana geldiği zaman, Millî Şairimiz Erzurum'da bulunuyordu.

Mehmed Emin Bey'in İnkılâbtan sonraki faaliyetinden ileride bahsedeceğiz. Şimdi bir noktanın daha açıklanmasını gerekli görüyoruz: Emin Bey **Türkçe Şiirler**'ini yazmaya başlamadan önce, Necib Âsım, Veled Çelebi ve Şemseddin Sami Beyler gibi Türkçülüğü özellikle dil, filoloji ve tarih sahalarında kurmaya ve yaymaya çalışan zatlar vardı. Bunların düşünceleri hemen hemen aynı olmakla beraber belki o zamanın siyasî şartlarından dolayı belirli bir teşkilât haline geçmemişlerdi. Mehmed Emin Bey ve Hikmet Beylerle Türkçülük edebiyat sahasına intikal etmiş oldu. Fakat bunlar da İnkılâba kadar edebiyatta Türkçülük mesleğini üyesi belli ve aralarında dayanışma bulunan bir mekteb haline getiremediler. Mehmed Emin Bey'in edebiyatta Türkçülük mesleği'nin, bu yeni mektebi meydana getirdiğine şüphe yoktur; hattâ Mehmed Emin Bey'le fikir arkadaşları Raif Fuad ve Rıza Tevfik Beylerin, yeni mesleği teşkilâtlandırmak için bir mecmua çıkarmaya teşebbüs ettikleri de bir emr-i vakidir. Fakat bu mecmuanın bir nüshasının bile yayınlanamadığını yukarıda anlatmıştık. Bundan dolayı İnkılâba kadar ne dil, ne tarih, ne

de edebiyat sahalarında bir Türkçülük teşkilâtının meydana gelmediğini görmüş ve tesbit etmiş oluyoruz.

VII — SİYASÎ TÜRKÇÜLER

Osmanlı imparatorluğu içinde Türkçülük akımının, Yunan Harbi öncesi ve sonrasında, ne kadar gelişmiş olduğunu gördük. Aynı zamanda, yine Osmanlı Türklüğü kültürüne mensup bir iki adamın İmparatorluk sınırı dışında, Türkçülük akımına faydalı çalışmalarını belirtmeliyiz. Bunlar, Türkçülükle özellikle siyaset sahasında uğraşmışlardır.

Söz konusu etmek istediğim kimseler, Tunalı Hilmi ile Akçuraoğlu Yusuf ve Hüseyinzâde Ali Bey'dir.

TUNALI HİLMİ

Hayatının son anlarında Büyük Millet Meclisi'nde Zonguldak Milletvekili bulunan Tunalı Hilmi Bey, Tıbbiye Mektebi'nden kaçıp Avrupa'da «Genç Türk» sıfatiyle yayına başlar başlamaz, kendisinin klasik Jön Türklerden biraz başka türlü düşünüp, başka türlü yazdığını gösterdi. Avrupa'daki Genç Türkler, İstanbul bey ve paşalarından veya bey ve paşazâdelerinden ibaretti. Hepsi, Osmanlı birliğini esas bir ilke sayan meşrutiyetçi liberallerdi. Hemen bir asırdanberi Avrupa'yı sarsan milliyetçilik ve halkçılık akımlarını adamakıllı anlayamamış, hele Osmanlı ülkesinde bu akımların meydana getirdiği etkileri hakkiyle kavrıyamamış kimselerdi. «Anâsır» tabiriyle reel kıymetlerini eksiltmek istedikleri «millet»lerin «ittihadına» ve bu «ittihad» sayesinde «Osmanlı milleti» adını verdikleri hayalî varlığın ilerliyeceğine, safça inanıyorlardı.

Tunalı Hilmi Bey de bu esasa ait düşüncelerde, başlangıçta arkadaşlarından ayrılmaz; o da siyaseten «Osmanlıcı»dır; o da Midhat Paşa Kanun-ı Esasîsi'nin uygulanmasını isteyen meşrutiyetçi ve hürriyetçidir; o da unsurların birleşmesi sayesinde «Osmanlı milleti»nin ilerliyeceğine iman edenlerdendir... Ancak, ilk yazılarından itibaren halka, Osmanlı ülkesinde halkın büyük çoğunluğunu meydana getiren «köylü»ye çok önem verir! ve yazılarının çoğunu halka, köylüye hitaben yazar; onların dertlerini az çok bilir ve o dertleri kurcalıyarak, halkı, köylüleri mevcut rejim, hükûmet ve hükümdâr aleyhine hareket ettirmek ister. Tunalı'nın ilk yazılarından, yalnız liberal ve meşrutiyetçi değil, liberal ve meşrutiyetçi olmakla beraber, halkçı, demokrat, Tuna havalisinde yaygın bir deyimle «parodonyak» olduğunu görüyoruz. Bu siyasî fikir, hattâ sosyal, kelimelerine, üslûbuna, edâsına ve risalelerinin isim ve şekline etkisini göstermiştir. Halka hitap ederken halkın anlamadığı Arapça ve Acemce kelimelerden, terkiplerden çekinir, halk tabirlerini, atasözlerini çok kullanır, üslûbu -kötü ve yanlış bir deyimle- «âmiyâne»dir, risalelerine çoğunlukla halkın camilerinde dinlemiye alıştığı **«hutbe»** tarzını ve ismini verir, hutbelerde olduğu gibi anlatmaktan çok, saygı ve korku duygusunu telkin için âyet ve hadisler zikreder.

Tunalı'nın siyasî halkçılığı, dilde «halkçılığını» ve -Türkçe yazdığı için- Türkçülüğünü doğurur. Yine o halkçılıktır ki, Tunalı'nın «milliyet» meselelerine, başka arkadaşlarından fazla önem ve değer vermesine yol açtı. Başta çeşitli Osmanlı unsurlarına, kendi dillerinde, yani Arnavutça, Arapça, Bulgarca, Rumca, Ermenice ilh. hitabelerde bulunmak isteyerek, bazı hutbelerini tercüme de ettirdi. Fakat kendisine kulak asıp dinleyenlerin hemen sadece Türkler olduğunu anlayınca «unsurların birleşmesi» hayalinden uzaklaşmaya başladı. Nihayet olayların uyar-

masiyle siyasî Türkçülüğe kadar ilerledi. Lakin Tunalı bu son gelişme çizgisine, Meşrutiyetin ilânından bir hayli zaman sonra ulaşabilmiştir. Bizce Hilmi Bey'in özelliği halkçılığıdır; bu halkçılıkta, Türkçülük normal olarak bulunuyordu; fakat Tunalı kendisi bile galiba bunun pek farkında değildi.

Tunalı'nın Türkçülüğü sonradan olayların etkisi ile ortaya çıktı ve gelişti (1)... Ve Ankara'da coşkun ve fazla heyecanlı bir hâl aldı (2).

---

(1) **«Memiş Çavuş, Ben Bu Meclise Girmeliyim»**, s. 13, Ankara, İkaz Matbaası, 1337 - 1923 -

(2) **Tunalı Hilmi Bey**, eski Tuna vilayetinin Eski Cuma kasabasında Ağustos 1871 tarihinde doğmuştur. Kantarcıoğullarından İsmail Ağa'nın oğlu Hilmi, altı yaşında göçmen oldu. Ailesiyle dolaştığı Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde ilk ve orta öğrenimi tamamladıktan sonra, Kuleli Askerî Lisesi'ne yazıldı. Gülhane Tıbbiyesi'nin IX. sınıfında iken Genç Türklük fikrî akımına kapılarak 1896'da İsviçre'ye kaçtı ve orada yayına, siyasî faaliyete başladı. Bir hayli maceradan sonra, 1902'de Kahire'ye yerleşti. Meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul'a döndü. Meşrutiyet hükûmeti, Tunalı Hilmi Bey'i kaymakamlıklarda ve Muhacirîn Müdüriyeti Sevkiyat-ı Hariciye Memurluğunda görevlendirdi. Mütareke devresinde İstanbul Meclis-i Mebusânı'na Ereğli'den mebus seçildi. Gazi'nin daveti üzerine Ankara'ya gelip Büyük Millet Meclisi'ne üye oldu. İkinci ve üçüncü Büyük Millet Meclislerine «Cumhuriyet Halk Fırkası» tarafından Zonguldak Milletvekili seçtirildi. Meclislerde Tunalı'nın coşkun sesi daima Türkçülük ve halkçılık uğrunda yükselmekte idi. 1928 yılı Temmuzun 24'ünde İstanbul'da öldü. Tunalı'nın başlıca eserleri; 11 adet hutbesiyle, **«Memiş Çavuş»** piyesidir. Birkaç parçaya bölünen bu piyes manzumdur. «Memiş Çavuş», Türk köylüsünü temsil eden bir kahramandır.

Tunalı Hilmi konusunda Yakup Kadri'nin **«Bir Koca Çocuğun Ölümüne Dair»** başlıklı, 6 Ağustos 1928'de Milliyet gazetesinde yayınlanan yazısına başvurulabilir.

AKÇURAOĞLU YUSUF

Akçuraoğlu Yusuf'un biraz şuurlu Türkçülüğü Harbiye Mektebi sıralarında başlar. O zamanlar, yani Yunan Harbi öncesinde, Necib Âsım Beylerin, Veled Çelebi Efendilerin, Bursalı Tahir Beylerin Türkçülüğe ait risale ve makaleleri yayınlanmakta idi. İsmail Bey Gasprinski'nin **«Tercüman»**ı da bir aralık İstanbul'a gelip dağılıyordu. Akçuraoğlu'nun bu yazılardan fikir aldığı muhakkaktır. Bu etkilere bir çeşit eski Türklük, Orta Asya Türklüğü dâüssılası da eklenmelidir. Akçura ailesinin menşe ve rabıtaları, Yusuf'un daha on, oniki yaşında iken Orta Asya Türklüğünün bir köşesini, Başkırdistan bozkırlarını görüp, orada biraz çadır hayatı yaşaması, biraz kımız içmesi, bu dâüssılayı belki açıklıyabilir.

Akçura ailesi; Kuzey Türklüğünün eski ailelerindendir Bütün aristokrat aileler gibi, Akçuraoğulları da baba ve dedelerini, dörtyüz yıl evveline kadar, bilmem kaç göbek sayar, dururlar. Yusuf'un babası, büyücek bir çuha fabrikası sahibi, oldukça zengin Hasan Bay adlı bir fabrikatördü. Anası, Kazan'ın eski ve tanınmış bir burjuva ailesi olan Yunusoğullarından Bibikamer Bânû Hanım'dır Yusuf, 1879 yılı Kânûn-ı evvelinin ikinci günü, Volga sahilindeki Simbir «Bugünkü Olyonovsk» şehrinde doğdu. Yusuf, henüz iki yaşında iken babasını kaybetti ve yedi yaşını tamamlamadan anasiyle beraber İstanbul'a geldi ve İstanbul'da, elifbâdan başlayarak bütün öğrenim kademelerini tamamladıktan sonra, 1897 yılında Harbiye Mektebinden erkân-ı harbiye sınıflarına ayrıldı.

Akçuraoğlu, daha Harbiye Mektebinde iken yazarlığa heves etmişti. İlk basılan makalesi Türklüğün iki kolunu birbirine tanıtmak yolunda yazdığı **Şehabeddin-i Mercanî** tercüme-i hâlidir. 1897'de İstanbul'un **Malûmât** mecmuasında yayınlanan bu makale, Kuzey Türklüğünün en âlim-

lerinden ve Kuzey'de dinî teceddüt ve millî uyanış hareketinin ilk önderlerinden yukarıda ismi geçen Şehabeddin Hazretin düşünce ve çalışmalarını ve bu şekilde Kuzey Türklüğünün, irfan seviyesini, fikrî hareketlerini, Güney'deki kardeşlerine anlatmak amaciyle yazılmıştı (1). Yusuf, **Şehabeddin Hazret** tercüme-i hâliyle beraber, Kuzey'de millî fikir kurucularından ve asrî medeniyete katılma taraftarlarından **Kayyumü'n-Nâsırî**'nin tercüme-i hâlini de yazıp aynı mecmuaya vermişse de, bu ikinci makale basılıp yayınlanmamıştır.

Bu sıralarda, Akçuraoğlu Yusuf, Tatil aylarını, akrabasının oturduğu Kazan, Simbir şehir ve köylerinde geçirerek, Kuzey Türklüğünün hayat ve düşüncelerini yakından takibe imkân buluyordu ve yol üzerinde bulunan Kırım'ın Bahçesaray'ına uğrayarak eniştesi İsmail Gasprinski'yi ziyaretle, ondan feyz alıyordu. Amcalarından Simbir'de oturan Akçuraoğlu İbrahim Bey, birçok batı dilleriyle eski ve yeni Türkçeye tam vâkıf, Uygurcayı okuyup yazabilen araştırmacı bir zattı. Yusuf, İbrahim Bey'i ve zengin kütüphanesini ziyaret ederek, amcasının Türk âlemine, Türkolojiye ait sohbetlerinden yararlanmada kusur etmiyordu. Bizzat Şehabeddin Hazret ile Kayyumü'n-Nâsırî'yi de ziyaret etmişti. İşte söz konusu iki tercüme-i hâl bu sıla seyahatlerinden ve bu ziyaretlerden sonra kaleme alınmıştır.

Yusuf, Harbiyenin ikinci sınıfında iken, Genç Türklük düşüncesine katılma ve hizmet etme töhmetiyle kırk

(1) **Musavver Malûmât** gazetesinin cilt: XIII, nr. 69; 20 Kânun-ı evvel 1312 «2 Kânun-ı sâni 1897» tarih ve numaralı nüshasında, Hazret'in bir resmiyle beraber yayınlanmıştır. Aynı makale Kazan'da Hazret'in 100. doğum yıldönümü dolayısiyle yazılan **«Mercani»** adlı büyük kitaba da alınmıştır. «Mercani», Kazan, Maarif Matbaası 1333 - 1915 -, s. 422.

beş gün prangaya mahkûm edildi. Hapisten çıkarıldığı zaman Mekâtib-i Harbiye Nazır-ı Sânisi Rıza Paşa, kendisine, ancak sınıfının en çalışkanlarından olduğunu -Sınıfının dördüncüsü idi- göz önünde bulundurarak lütufkâr davrandıklarını ve bu yolda ikinci bir hareketi sezilirse mutlaka tard olunacağını ihtar etmiştir.

Erkân-ı harbiye sınıfına ayrılmasından birkaç ay sonra, tekrar tevkif edilerek, o zamanlar İstanbul'un bütün aydın ve hürriyetsever gençliğini korkutan Taşkışla Divan-ı Harbi'ne gönderildi. Yusuf'un sınıf arkadaşlarından Ahmed Ferid -Tek- Bey de -Sınıfın birincisi idi- Divan-ı Harbe gönderilenler içinde bulunuyordu. Divan-ı Harb, hiç bir ciddi sebep olmadığı halde, her iki erkân-ı harbiye mülazım-ı sânisini askerlik mesleğinden tard ve Yusuf'un müebbeden kal'a-bendliğe -bir kale içinde yaşamıya- mahkûm etti!..

Taşkışla Divan-ı Harbi mahkûmları, II. Abdülhamid'in bir iradesiyle, mahkûmiyet derecelerine bakılmaksızın toptan Fizan'a gönderilmek üzere Trablusgarb'a gönderildiler. Ancak 84 kişinin gönderilmesine yetecek paranın Trablusgarb vilayeti hazinesinde bulunamaması sayesinde, bütün sürgünler Trablusgarb kalesinin eski kasrında hapsolundular; kısmen yerin üstünde bir asker koğuşunda, kısmen toprak altında bir çeşit zindanda geçen bu hapis hayatından, Avrupa'daki Genç Türklerin bir zümresiyle Osmanlı Sultanı arasında yapılan mütareke şartlarından birisinin uygulanması sonunda kurtulabildiler. Hiç olmazsa şehir içinde hareket serbestliğine kavuşan Akçuraoğlu, fırka erkân-ı harbiyesine katılarak erkân-ı harbiye mülazım-ı sânisi rütbe ve memuriyetiyle bir süre Erkân-ı Harbiye Kaleminde ve livalarda -sancaklarda- öğretmenlik görevinde çalıştıktan sonra, arkadaşı Ferid Bey'le beraber, ufak bir maltız kayığı içinde Trablus'tan kaçarak, Fransa'ya, Paris'e gitti.

Paris'te ilk görüştüğü **Türk milliyetçilerinden Doktor Şerafeddin-i Mağmumi merhum,** kendisine Osmanlıcılık siyasetinin çürüklüğünden, çeşitli unsurların anlaşmasının sağlanmasının imkânsızlığından, Türk milliyetçiliğinden başka hiç bir sâlim fikir bulunmadığından, Batılıların genellikle Doğu ve Türk düşmanlıklarından, medenîlerin dillerine doladıkları **adalet ve insaniyet** sözlerine inanmanın tam ahmaklık olacağından ve bütün bu gerçekleri ona Paris'teki hayatın ve gözlemlerinin telkin ettiğinden bahsetmişti. Doktor Şerafeddin-i Mağmumi'nin bu sözlerinin milliyetçiliğin izleri zaten dimağında biraz mevcut olan Akçuraoğlu'na çok derin bir etki gösterdiğini hâlâ hatırlarım.

Ahmed Ferid Bey'le Yusuf, vakit geçirmeksizin Serbest Siyasî İlimler Mektebi'ne öğrenci olarak kaydoldular. O zamanlar (1899) Botumy, Sorel, Renouvier gibi Fransa'nın ünlü âlimlerinden sayılan zatlar, Mektebde ders veriyorlardı ve bu zatların hepsi, bazı zaman farkı olmakla beraber, **ciddî milliyetperverlerdi.** Bu iki ilim talibinin fikir ve muhakemelerine artık değişmiyecek kadar kesin, belirli bir biçim verdiler. Albert Sorel, bütün çağdaş dünya tarihinde en gerçek âmil olarak «milletler»i buluyordu. Renouvier, tarihî hayatta «iktisadî âmilleri» aslî âmil tanıyordu ve şekil ve görünüşlere, mücerret düşünce ve emellere değil, realitelere değer vermeyi öğretiyordu. Boutmy, özellikle siyasî ve sosyal müesseselerin gelişmesinde milletlerin psikolojisine dikkati çekerek evolüsyon yoliyle gelişmelerin sağlam olduğunu göstermeye ve isbata çalışıyordu. Kısacası Guilleu Sokağının bu gösterişsiz, fakat pek ciddî mektebi, Doğu'ya ancak bazı kırıntıları gelebilen siyasî ve sosyal fikirlerin kaynaklarından biri idi. İlme susamış gençler bu kaynaklardan kana kana içebilirlerdi.

Akçuraoğlu'nun Güney ve Kuzey Türklüğü çevrelerindeki gözlemlerinden ve kendinden önce yetişen Türkçülerin eserlerinden, sohbetlerinden doğmuş intibalara dayalı siyasî ve sosyal fikir ve muhakemeleri, Siyasî İlimler Mektebi'nde hayli açıklık kazandı. Akçuraoğlu Siyasî İlimler Mektebi'nden aldığı derslerle milliyetçiliği ve Türkçülüğü **siyaset sahasında** düşünmeye başlamıştı.

Yusuf, bir taraftan mektebine devam ederken; diğer taraftan Genç Türk toplantılarına da gider gelirdi. Ahmed Rıza Bey tarafından yayınlanan Türkçe **Şûra-yı Ümmet** gazetesine birkaç makale, Fransızca **Meşveret** gazetesine de, Fransız tarihçilerinden Mâle ve Debidour'u tenkit ederek Midhat Paşa'nın meşrutiyetçiliğinde samimi olduğunu iddia ve isbata çalışan uzunca bir makale verip yayınlattırmıştır (1). **Şûra-yı Ümmet'**te çıkan makaleler, sonradan İstanbul'da küçük bir risale halinde yayınlanmıştır (2). Çoğu 1902 yılında yazılmış olan bu makalelerin, Siyasî İlimler Mektebi derslerinden etkilendiği, fakat İttihad ve Terakki akidelerinden de tamamen sıyrılamadığı görülür: Bu makalelerde milliyet meselesine temas olunmakla beraber, henüz siyaset sahasında milliyetçilik yoluna kesinlikle gidilmemiştir. Ancak bir iki noktada, Sorel'in etkisi altında, «milliyet»in kuvvet, kıymet ve önemi anlatılmak istenilmiştir ve hiç bir makalede «millet-i Osmanîye» deyimi yoktur. Onun yerinde «Osmanlı ülkesinde oturan muhtelif akvâm», «Hey'et-i müctemia-yı Osmanîye» gibi tabirler kullanılıyor. Osmanlı ülkesinde oturan halkların, kavimlerin kavimce menfaatleri müşahade ve ifade olunuyor. Osmanlı topluluğunun bu kavimler tarafından bozulduğu tesbit ediliyor. Fakat yazar henüz, Osmanlı topluluğunun, çok çetin şartların ortaya çıkması halinde korunmasının mümkün olduğunu sanıyor.

---

(1) **Extrait de «Mechveret» : Midhat Pacha, la Constitution Ottomane et lEurope, par Y. A. Paris, 1903.**

(2) **Eski Şûra-yı Ümmet'te çıkan Makalelerinden, İstanbul, Tanin Matbaası, 1320 - 1913 -.**

1903 Öğretim yılı sonunda, Akçuraoğlu Yusuf, Paris Serbest İlimler Yüksek Mektebi'nden üçüncü mükâfatla diploma aldı. Diploma alabilmek için hazırlanması gereken travail -iş-ın ünvanı: **«Essai sur l'histoire des Institutiones de l'Empire Ottomans»** -Osmanlı Saltanatı Müessesâtına Dair Bir Tecrübe-dir. Aslı olan Fransızcadan «Medhal» kısmı sonradan Türkçeye çevrilerek basıldı (1), asıl metni ve hâtimesi henüz basılmamıştır.

Yazar, eserin Medhalinde, Osmanlı saltanatı müesseselerinin esas kaynaklarından olan Türk ve İslâm hukuk ve teşkilâtına dair genel bilgiler verdikten sonra, asıl metinde, «Eski Rejim» ve «Yeni Rejim» diye ikiye ayırdığı Osmanlı Müesseseleri Tarihinin önemli olaylarını toplamaya ve bu müesseselerin görebildiği kadar mümeyyiz vasıflarını tesbit ve izaha çalışmıştır. Hâtimesinde ise, Osmanlı imparatorluğunun çözülüp dağılmasını önlemek için, mevcut müesseselerin ne yolda değiştirilmesi ve geliştirilmesinin uygun olacağına dair, şahsî görüş ve düşüncelerini ortaya koymuştur. Derslerden tasarruf olunabilen dar zamanda, ancak belirli kaynaklardan yararlanarak yazılan bu mekteb çalışmasının ciddî bir ilmî değeri olmamakla beraber, Akçuraoğlu'nun o zamanlar siyasette milliyet meselesine bakışını göstermek itibariyle bir önemi vardır. Eserin hâtimesi sonlarında yazar, Saltanat-ı Osmanîyede ıslahât meselesine birkaç noktadan bakılabileceğini ifade ediyor:

A — Bir unsurun menfaati,

B — Çeşitli unsurların menfaatleri,

C — Hükümdârın ve hükûmeti elinde bulunduranların menfaatleri,

(1) «Bilgi mecmuası»nın 1. 2. numarasında yayınlanmıştır. İstanbul, 1329 (1914)

D — «Devlet»in menfaati.

Mevcut bilgilerime göre, «Genç Türk» adını taşıyan ıslâhâtçılarla, Tanzimatçılar, meseleyi özel olarak «devlet» açısından halle çalışmışlardı; lakin bu hareketlerin fikriyâtında çeşitli bakış açılarının ayırımına ve tahliline girişilmemişti.

«İş»in yazarı da, henüz hayatının devamının imkân dışına çıkmamış olduğuna inandığı Osmanlı devletinin, yani «Devlet»in menfaati açısından, görüş ve muhakemesini yürütmüştür. Akçuraoğlu'na göre, bu açıdan Genç Türkler Programının esas ilkesinin uygulanması mümkün değildir: **«Fikr-i millînin bu kadar inkişafından ve muhtelif milliyetler arasında ve özellikle iki din arasında bu derece düşmanlığın ortaya çıkmasından sonra, İmparatorluğun muhtelif unsurlarını birleştirerek ve uzlaştırarak ondan bir millet meydana getirmek mümkün değildir».**

«Muhafazakârların istedikleri gibi kuvvet ve zorlamayla da İmparatorluğun birlik ve bütünlüğünü muhafaza kabil değildir. XX. Yüzyıl Avrupası buna müsaade etmez. Eğer I. Selim, IX. Şarl veya Katolik Ferdinand zamanında bulunsa idik, müslüman olmıyanların hepsini imhaya ve müslümanları bir millet halinde birleştirmeye kâdir olabilirdik...»

Biraz aşağıda:

«Bana öyle geliyor ki, müslüman olmıyan milliyetlerin «autonomie»leri mukadderdir. Eğer Osmanlı devleti bu milletler için kendiliğinden hemen hemen bağımsız «self gouvernement»ler meydana getirilmesine razı olmazsa, onlar kuvvet ve şiddetle «autonomie»lerini koparıp alacaklardır. İgnatiev, «Ya otonomi, ya anatomi» demekte haklı idi. İkinci imparatorluk, Osmanlı saltanatında «imtizac ve temâsül -kaynaşma ve benzeşme-» prensiplerinin uygulanmasını teşvikle hatalı hareket etmiştir.»

«Bundan dolayı, ya Osmanlı saltanatı eski tecrübeler-

den istifade ederek İmparatorluğun müslüman olmıyan unsurlarına millî otonomiler verecek ve bu suretle onların devlete olan zayıf bağlarını büsbütün kesmelerine engel olabilecek -Çünkü bu unsurların kuvvetli bir mecmua eczasından bulunmalarında daima menfaatleri vardır-; yahut bu unsurların demir ve ateşle otonomilerini kazanmalarını bekleyecektir.»

Hâtime şu sözlerle bitiyor:

«Kısacası Osmanlı imparatorluğu, varlığını koruyabilmek için, bir birleşik devlete «etat fédératif» şekline dönüşmelidir.»

Bu satırlar, 1903 tarihinde, yani II. Osmanlı Meşrutiyetinden beş, Arnavutluk, Makedonya ve Batı Trakya'nın ayrılmasından dokuz ve Osmanlı saltanatının büsbütün dağılışından onbeş yıl önce yazılmıştı; ve o zamanlar İttihad ve Terakki Fırkasında hâkim ve geçerli olan düşüncelere tamamen zıttı. Adem-i merkeziyet taraftarı Genç Türkler bile, idarî adem-i merkeziyetlere kadar gidiyor ve açıktan milliyetlere bir hak tanımak cesaretinde bulunmuyorlardı...

Gerçekten Akçuraoğlu'nun bu nazarî reçetesinin de noksan bilgilere ve safça muhakemelere dayalı olduğunu itiraf etmeliyim:

Osmanlı imparatorluğunda yaşıyan, meselâ Makedonya, Sırb, Bulgar ve Rumların millî otonomilerini kazanmakla, Osmanlı imparatorluğu birliğinde yaşamaya razı olacaklarını düşünmek, meselenin önemli verilerinden olan Sırb ve Yunan Krallıklariyle Bulgar Prensliğini ve büyük devletlerin Balkanlardaki etkilerini hiç de dikkate almamak demekti: Bundan başka bazı unsurlar arasında belki bir asırdanberi had safhada olan düşmanlık da unutulmuş gibi idi; keza bu unsurların bir arada yaşamaktan elde edebilecekleri menfaatleri de yeterli derecede incelenmiş değildi. Bu görüşlerin konumuza göre önemi, 1903'ten itibaren Akçuraoğlu Yusuf'un artık Osmanlı birliğinin şiddetle sarsıldığına ve Osmanlı ülkesinde oturan milletlerin, millî gayelerine ulaşmalarını önlemenin mümkün olmadığına dair kesin kanaatidir; yani milliyet meselesine verdiği değer ve önemdir.

Milliyet meselesine verdiği bu değer ve önem, Akçuraoğlu'nu gittikçe daha sâlim bir anlayışa götürecektir...

Akçuraoğlu Yusuf, Paris'te öğrenimini bitirdikten sonra Osmanlı devletinin sınırları kendisine kapalı bulunduğundan Rusya'ya, akrabasının yanına gitti ve Akçura ailesinin aslî kökleri olan «Züyebaşı» köyünde amcası Yusuf Bey'in yanında bir müddet kaldı. İşte bu köyde iken Kahire'de çıkan **Türk** gazetesine **«Üç Tarz-ı Siyaset»** başlıklı makalesini yazıp gönderdi.

Bu uzunca makaleye, gazetenin başyazarı Ali Kemal Bey -Ferid Paşa Hükûmetinde Dahiliye Nâzırı olan Ali Kemal-, **«Cevabımız»** başlıklı, tenkit eden ve hattâ alay eden bir makale ile karşılık verdi. O sıralarda Mısır'da bulunan Ahmed Ferid Bey -Büyük Millet Meclisi Hükûmetinde Maliye ve Dahiliye Vekili ve Türkiye Cumhuriyetinde Londra Elçisi olan zat-, **«Bir Mektub»** ile arkadaşı Yusuf'un düşünce ve görüşlerini açıklamak ve kısmen doğrulamak yolunda münakaşaya karıştı. Ve bu bir sıra makaleler **Türk** gazetesinin 24-34 numaralı nüshalarında (Mayıs, Haziran 1904) basılıp çıktı (1).

Akçuraoğlu Yusuf'un kendi açısından en önemli eseri olan bu birkaç sütunluk makale ile, ilk defa **siyasî sahada Türkçülük** meselesi, bütün açıklığiyle söz konusu edilmiş oluyordu. Bu makalede ilk defa, Osmanlı saltanatının takip

---

(1) Bu üç makale **Türk**'te yayınlandıktan sonra Mısır'da bir risale halinde basılmıştır. Risalenin nüshaları kalmadığından İstanbul'da tekrar basıldı. **Üç Tarz-ı Siyaset**, İstanbul, Kader Matbaası, 1327 - 1912 -.

ettiği veya takip edebileceği **«Üç Tarz-ı Siyaset»** yani **«Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük»** açık bir şekilde tesbit ve beyan olunuyordu.

Makale şu şekilde başlıyordu:

«Osmanlı ülkesinde, Batı'dan istifade ederek güçlenme ve ilerleme arzuları uyanalı, belli başlı üç siyasî meslek tasavvur ve takip -ebaucher- edildi sanıyorum: Birincisi Osmanlı hükûmetine tâbi çeşitli milletleri temsil ve tevhid ile bir **millet-î Osmanîye** meydana getirmek; ikincisi hilâfet hakkının Osmanlı devleti hükümdârında olmasından istifade ederek **bütün İslâmları zikrolunan hükûmet idaresinde siyaseten birleştirmek** -Frenklerin Panislamisme dedikleri-; üçüncü ırk üzerine dayalı **Türk milliyet-î siyasîyesi** teşkil etmek.»

Bu şekilde «üç tarz-ı siyaset» kısaca tarif edildikten sonra, her birinin ayrı ayrı geniş olarak açıklanmasına geçiliyordu. Türkçülük siyaseti hakkında şöyle deniliyordu:

«Irk üzerine dayalı bir Türk milliyet-i siyasîyesi meydana getirmek fikri pek yenidir. Gerek şimdiye kadar Osmanlı devletinde, gerekse gelip geçen diğer Türk devletlerinin hiç birisinde bu fikrin mevcut olduğunu sanmıyorum. Şu muhakkak ki, son zamanlarda İstanbul'da Türk **milliyeti** arzu eden bir siyasî kadro olmaktan çok ilmî bir kadro teşekkül etti. Şemseddin Sami, Türkçe Şiirler Müellif-i Muhteremi, Necib Âsım, Veled Çelebi ve Hasan Tahsin bu kadronun göze görünen üyesi olup, **İkdam** bir dereceye kadar fikirlerini propaganda eden yayın organıdır.»

«...En çok Türklerle meskûn Rusya'da, Türklerin birleşmesi fikrinin pek mübhem bir şekilde vücuduna kailim. Henüz doğmuş olan «İdil Edebiyatı» müslüman olmaktan çok Türktür, dış baskılar olmasa bu fikrin kolayca gelişip büyümesine Osmanlı ülkesinden fazla müsait muhit, Türklerin en kalabalık bulundukları Türkistan ile Yayık ve İdil

havzaları olurdu. Kafkasya Türklerinde bu fikir mevcut olsa gerek. Azerbaycan'a Kafkas'ın fikrî etkisi olmakla beraber, Kuzey İran Türklerinin ne dereceye kadar Türk birliği taraftarı olduklarını bilmiyorum.»

«Ne olursa olsun, ırka dayalı bir siyasî milliyet icadı fikri henüz pek turfandadır; pek az duyulmuştur.»

Makalenin ikinci kısmında «Bu üç siyasetten hangisinin daha faydalı ve kabil olduğu» araştırılıyor ve derhal «Faydalı dedik, fakat kime ve neye faydalı?» sorusu soruluyor.

«Bu soruya cevabı ancak meyl-i tabbîmiz, diğer bir deyimle aklımızın henüz tahlil edemediği, hak veremediği hissimiz verebilir: Ben Osmanlı ve müslüman bir Türküm; bundan dolayı Osmanlı devleti, İslâmiyet ve bütün Türkler menfaatine hizmet etmek istiyorum. Fakat siyasî, dinî ve soyla ilgili bu üç cemiyetin menfaatleri ortak mıdır? Yani birisinin kuvvetlenmesi, diğerlerinin de kuvvetlenmelerini gerektirir mi?» Bu soruya cevap verebilmek için üç cemiyetin menfaatlerini karşılaştırarak nihayet şu karara geliyor:

«Eğer üç cemiyete mensup bir şahıs Osmanlı devleti menfaatine çalışmalıdır. Fakat Osmanlı devletinin menfaati, yani kuvvet kazanması bahsimizin konusunu meydana getiren üç siyaset tarzından hangisini takiptedir ve bunlardan hangisi Osmanlı ülkesinde tatbik edilebilir?»

Makalenin üçüncü ve son kısmı, bu son sorulara cevap araştırıyor: «Osmanlı milleti teşkili» gayesiyle yapılan tecrübeleri, buna karşı çıkan iç ve dış engelleri, tafsilâtiyle anlattıktan sonra diyor ki: **«Bundan dolayı, zannımca artık Osmanlı milleti vücuda getirmekle uğraşmak, boşuna bir yorgunluktur...»**

Akçuraoğlu nazarî olarak ulaştığı bu neticeye, bundan sonra işlerinde, harekâtında daima sadık kalacak ve makalesinin yayınlamasından dört yıl sonra İttihat ve Te-

rakki Cemiyetinin Osmanlı ülkesinde Meşrutiyet ilân ettirmesinden sonra ortaya çıkabilir zannettiği unsurların birleşmesi siyasetine karşı müsbet bir vaziyet alamıyacaktır...

«Osmanlı milleti vücuda getirmek» siyasetini bu suretle attıktan sonra, makale «İslâm Birliği» ve «Türk Birliği» siyasetlerinin münakaşasına geçiyor ve yazarın bu iki siyasetten birincisini diğerine tercihte tereddüt ettiği görülüyor. Bununla beraber «İslâm Birliği»nden bahsederken, «İslâm Birliği siyasetinin uygulanmasında iç engeller, az zorlukla karşı durulabilecek şekildedir, fakat dış engeller pek kuvvetlidir. Osmanlı devletinin ciddî bir şekilde «İslâm Birliği» siyasetini uygulamaya kalkışmasına, -Hıristiyan devletleri-, belki de başariyle, engel olabilirler.» diyerek İslâm siyasetinin uygulanabilmesinin pek şüpheli olduğunu açıklıyor.

«Türk Birliği» siyasetine gelince, bunun uygulanması mümkün olduğu takdirde, yazarın görüşüne göre birçok faydalarından birisini «Osmanlı ülkesindeki Türklerin hem dinî, hem ırkî bağlar ile pek sıkı, yalnız dinî olmaktan sıkı» birleşmesine ve esasen Türk olmadığı halde bir derece Türkleşmiş diğer müslüman unsurların daha çok Türklüğe assimile olmasına -benzeşmesine- ve hattâ **«henüz hiç Türklüğe assimile olmamış ve fakat millî vicdanları bulunmayan unsurların da Türkleştirilebilmesine»** hizmet edeceği keyfiyetidir. Buna karşılık, Türkçülük siyasetinin «Osmanlı ülkesinde oturanlardan müslüman olup da Türk olmayan ve Türkleştirilmesi mümkün bulunmayan kavimlerin Osmanlı devleti elinden çıkması ve İslâmiyetin Türk ve Türk olmayan kısımlarına ayrılarak artık Osmanlı devletinin Türk olmayan müslümanlar ile ciddî bir münasebeti kalmaması mahzuru vardır.»

Yazar, «Batı'nın etkisiyle Türkler arasına millî fikirlerin girmeye başlamış» olduğunu tesbit etmekle beraber, siyaset sahasında Türkçülüğün «henüz yeni doğmuş bir çocuk» olduğunu söylüyor; bununla beraber «zamanımız tarihinde görülen genel akımın ırklarda» olduğunu ve «Türk Birliği» aleyhine dış engellerin bir dereceye kadar az bulunduğunu ve hattâ bazı Avrupa devletlerinin «Rusya'nın menfaatlerine zararlı olduğu için bu siyaseti destekliyebileceklerini» ekliyor.

«Osmanlı milliyeti» siyasetinin Osmanlı devletine faydalı ve uygulanmasının mümkün olmadığına kesinlikle hükmeden Akçuraoğlu Yusuf, İslâm ve Türk siyasetlerini tercihte bu kesinliği gösteremediğinden, **«Üç Tarz-ı Siyaset»** makalesi, **Türk** gazetesi yazarlarına yöneltilen şu soru ile bitiyor: «Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi, Osmanlı devleti için daha faydalı ve uygulanması mümkündür?»

Evet, Akçuraoğlu, bu makalesinde, «Türklük», yahut makalede çoğunlukla zikrettiği tabirle «Türk Birliği» siyasetini, «Müslümanlık» yahut «İslâm Birliği» siyasetine tercih ederek fikrî evolüsyonunu henüz tamamlamış değildir; fakat fikrî evolüsyonunun hangi yöne doğru gittiğini, bu makaleden öğrenmek mümkündür: Makalede Türkçülük siyasetinden bahsederken «İslâm dini; Türk milliyetinin teşekkülünde önemli bir unsur olabilir. İslâm Türklüğün birleşmesinde son zamanlarda Hıristiyanlıkta olduğu gibi içinde milliyetlerin ortaya çıkmasını kabul etmelidir. Zamanımız tarihinde görülen genel akım ırklardadır. Diğer, ancak ırklarla birleşerek **ırklara yardımcı** olarak siyasî ve sosyal önemlerini koruyabiliyor.» denilmektedir.

Bugünkü düşünceme göre, bu makalede önemli bir tahlil noksanı vardır: «Türklük siyaseti» ile «Türk Birliği», «İslâm siyaseti» ile «İslâm Birliği» birbirlerine karıştırılmıştır. Osmanlı devletinin içte «Türklük» veya «İslâm» siyaseti takip etmesi, dışta «Pan-Türkist» veya «Pan-İslâmist» olmasını mutlaka gerektirmez. Ve bu tahlil de yapı-

labilmiş olsaydı, 1908'den bugüne kadar olan olaylar, daha çok açık görülmüş ve açıklanmış olurdu.

Ne olursa olsun, gerçeklere dayanarak aksi açıklanıncaya ve isbat edilinceye kadar iddia olunabilir ki, bu makaleden önce Osmanlı saltanatının son devredeki siyaset tarzlarını sınıflandıran ve her tarza belirli bir isim vererek ana çizgilerini ortaya koyan bir eser yazılmış değildir. Bundan başka hemen bir asra yakın, dil, edebiyat ve filoloji ve hattâ siyaset sahasında Türkçülük fikri ve fikrî akımı mevcut olduğu halde, Türk milliyetçiliğinin siyasette haiz olabileceği değer ve öneme dair, **«Üç Tarz-ı Siyaset»**-ten önce bu derece açıklık ve kesinlikle görüşleri ortaya koyan bir eser yazılmış olduğunu da bilmiyorum.

«Üç Tarz-ı Siyaset»in asıl önemi de, işte bu tahlil ve tesbitlerindedir. 1908 Meşrutiyetinden sonra, «Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük» tasnifi ve bu tâbirlerin ifade ettiği siyasî ve sosyal mefhumlar, Osmanlı ülkesinin iç ve dışında, özellikle Türkler arasında çok işlendiği gibi, sosyal ve siyasî hayatın tatbikat sahasında dahi her üç siyaset tarzının daha çok açıklık ve şuurla tahakkuk ettirilmesine çalışıldığı bir emr-i vâkidir.

«Üç Tarz-ı Siyaset» batı yazarlarının dikkatini çekmekte de gecikmemiştir. Doğu'ya ait her türlü eserde Osmanlılık, İslâmcılık ve Türkçülük fikir ve siyasetlerinden, tâbirler aynen kullanılmak üzere, bahsedilmeye başlanmış ve **Üç Tarz-ı Siyaset** yazarı, Türkçülük hareketinin önder, kurucu ve yayıcılarından olarak gösterilmiştir.

Akçuraoğlu, **«Üç Tarz-ı Siyaset»** makalesini bir soruyla bitirmiş olmakla beraber, Rusya'dan geldiği zaman, bütün Türk âleminde, kültür ve siyaset sahalarında, milliyet fikrinin uygulanmasının mümkün ve faydalı olduğuna kanaat getirmiş bulunuyordu. Ve Rusya'da bulunduğu yıllar, bu fikrinin yayılmasına hayli elverişli idi. Yusuf, Rus - Japon Savaşı ve onu takip eden 1905 İhtilâli ve Rusya'da meşrutiyetin ilân ve tatbiki sıralarındadır ki, Rusya'da bulundu. Zaten Kuzey Türklüğü muhiti, yukarıda belirtilen Şehabeddin-i Mercanî, Gaspıralı İsmail Bey gibi milliyetçilerin ve onların öğrencilerinin yıllardanberi dil ve kültür sahasında devam eden uyarmalariyle, siyasî sahada dahi milliyetçi, Türkçü, hattâ Bütün Türkçü -Pan Türkist- fikirlerin yayılması ve telkinine hayli elverişli bir zemin haline gelmişti. Akçuraoğlu, bu durumdan derhal yararlanmaya çalıştı ve siyasî sahada Türk milliyetçiliği fikirlerini her vasıtayla yaymaya ve bu yolda mümkün olan teşkilâtların kurulmasına çalıştı. Önce, çoğunluğuna yakınlık ve akrabalık bağlariyle bağlı bulunduğu Kazan zengin ailelerinin gençlerini aydınlatmaya ve teşkilâtlandırmaya çalıştı ve Kazan gençliğini aydınlatmak maksadiyle o sırada Kazan'ın teceddüt (yenileşme) yoluna girmiş medreselerinden Medrese-yi Muhammedîye'de tarih, coğrafya ve Osmanlı - Türk edebiyatı öğretmenliği görevini üzerine aldı. (1) Sonra Kazan'da **«Kazan Muhribi»** adlı bir gazete çıkarttırmayı başardı ve Kuzey Türkçesiyle ilk çıkan bu gazetenin yazı kurulu başkanlığında bulundu. Nihayet Akçuraoğlu, bütün Kuzey Türklerini, millî bir siyasî teşkilât halinde toplamak maksadiyle, Gaspıralı İsmail Bey, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Abdürreşid Kadı İbrahimof gibi Türk topluluğunun emektâr hizmetçileriyle beraber çalışarak 1905 ihtilâli sıralarında **«Rusya Müslümanları İttifakı»** isimli büyük fırkanın kurulmasına hizmet etti ve fırkanın merkez idare üyeliğine ve umumî kâtibliğine seçildi. «Rusya Müslümanları İttifakı» Rusya'da oturup, Türklerin büyük çoğunluğunu meydana getiren, Kuzey, Türkistan

(1) Akçuraoğlu'nun **«Ulûm ve Tarih»** adlı risalesi, bu medresede okutulan tarih mukaddimesinden özetlenmiştir. Bu risale Kazan'da Haritonof Matbaasında, 1906 yılında basılarak Maarif Kütübhanesi tarafından yayınlanmıştır.

ve Azerbaycan Türklerinin aydınlarıyla yüksek ve orta şehir ahalisini ve köylülerin çoğunu özellikle, «vicdan hürriyeti», «bütün Rusya halkı arasında hukuk eşitliği» -Çünkü Çarlık rejiminde, Rus olmayan halkın hukuku, Ruslara oranla sınırlı ve noksan bulunuyordu- ve «kültür sahasında millî gelişmeye izin» gayeleri etrafında toplamış büyük bir siyasî teşkilât mahiyetindeydi. Bu teşkilât, «**Birinci Duma**» Rus Meclis-i Mebusânı-ya seçimler yapılırken, ciddî bir faaliyet göstererek, Kuzey Türklerinden azamî miktarda mebus seçtirmeyi başardı. Fakat tam seçimler kızıştığı sıralarda, Akçuraoğlu Yusuf'un seçilme hakkına haiz olmadığından habersiz bulunan Kazan jandarma idaresi, onu tevkif ettirerek, tâ seçimler son bulunca kadar Genel Hapishanede hapsedildi (1).

Akçuraoğlu, hapisten çıktıktan sonra da, Rusya'da bulunduğu müddetçe, yani 1908 tarihine kadar, devamlı Türk milliyeti gayesine yönelik siyaset ve kültür işleriyle meşgul oldu: «Rusya Müslümanları İttifakı»nın Petersburg'ta, mebuslar yanında kurulan bürosuna seçildi. «İttifak»ın kongrelerini tanzim ve idare işlerinde çalıştı. **Kazan Muhbiri, Vakit** ve **Tercüman** gazetelerinde yazarlık ve muhabirlik yaptı. Nijni Novgorod Panayırı sırasında (19 Ağustos 1906) toplanan İttifak'ın üçüncü kongresinde genel kâtiplik görevini ifâ ederek, bu kongrenin İttifak'ın arzusuna uygun bir sonuça ulaşmasına çalıştı (2). Bu kongrede bütün kararlar Türkçenin İstanbul şivesiyle kayıt olunduğu gibi, Gaspıralı İsmail'in Türk milliyetçiliği ve Türk birliği açısından çok önemli olan şu teklifi de kabul olundu:

«Genel olarak Türklerin aslı, nesli birdir. Zaman ve mekân ihtilâfiyle şive ve âdetlerimizde ihtilâf ortaya çıkmıştır. Bu ihtilâf, birbirimizi anlayamıyacak dereceye gelmiştir. Bundan sonra mekteblerimizi bir olan edebî dilimize hizmet edecek hale getirmek lâzımdır. Kongrelerin mekteb ve medrese komisyonu tarafından hazırlanmış tasarısında, ibtidaî (ilk) mekteblerimiz için dört öğretim yılı tayin olunmuştur. Bunun üç yılında sade, mahallî şive ile öğretim yapılıp, son yılında genel Türk dili ile yazılmış kitaplar okutulmalıdır; bu sayede yavaş yavaş çeşitli, şive ve lehçeler birleşmiş olur.»

İsmail Bey'in bu teklifi kongre tarafından şiddetli ve heyecanlı alkışlarla kabul olundu ve bütün Rusya'da oturan müslümanların hepsi için örnek olarak hazırlanan «Mekteb ve Medreseler Islâhı Programı»na eklendi.

1906 - 1907 yılları Kuzey Türkleri arasında milliyetçilik, Türkçülük hareketinin en canlı bir devresidir: Rusya imparatorluğunun Japonya önünde mağlup olarak geri çekilmesi, Rusya'nın hürriyetçi, meşrutiyetçi, müsavâtçı, ihtilâlci, iştirakçi muhalif unsurlarla Rusya'da oturan gayr-ı Rus milletlerin hepsini memnun ederek harekete ve faaliyete yöneltmişti. Bazı gayr-ı Rus milletler tam bir bağımsızlık, bazıları kültürel muhtariyet ve bağımsızlık kazanmak sevdasına düşmüşlerdi. Bu genel hareket ve heyecan Rusya'da oturan müslüman Türklerin de çeşitli kısımlarına irfan seviyeleri nisbetinde etkisini göstermişti. Japon darbesiyle gevşemiş olan idarenin istibdatı, ilerici unsurlara

(1) **Mevkufiyet Hâtıraları, A. Y.**, İkinci Baskı, İstanbul, Türk Yurdu Kütüphanesi, 1320 - 1914 -. - Birinci baskısı Rusya'da Orenburg'ta yapılmıştır. -

(2) Bugünkü Sovyetler Cumhuriyeti Birliği'nde dahil Tataristan Cumhuriyetinin kültür işlerinde çalışan önemli simâlarından Âlimcan İsrahimof tarafından yazılıp 1926 yılında Kazan'da Tataristan Devlet Neşriyâtı Matbaasında basılan **«1905 Senesi İhtilâlinde Tatarlar»** isimli Türkçe ve Rusça eserin, resmî kaynaklardan, hattâ gizli dosyalardan aldığı bilgilere dayanan muhteviyâtı arasında Akçuraoğlu'nun o devirlerdeki siyasî ve kültürel çalışmaları tesbit ve karakterize edilmektedir.

ve çeşitli milletlere karşı, hiç olmazsa bir müddet için, izin vermek mecburiyetini duymuştu. Japon darbesini, meşrutiyetçi ve ihtilâlci unsurlarla onlara katılan ileri milliyetlerin ve özellikle sendikalize olmuş nakliye vasıtaları ve muhabere memur ve amelesinin müthiş grevleri takip etti. Bunun üzerine, Çar hükûmeti yelkenleri indirerek, bir çeşit meşrutiyet ilânı zorunda kaldı. Bütün bu hareketleri takip ve kısmen bunlara iştirak eden Kuzey Türkleri, hazırlığı nisbetinde, milliyetinin ortaya çıkması ve çeşitli kısımlarının birleşmesi yolunda çalışmaya başlamıştır. İşte bu çalışma, 1906 - 1907 yıllarında yüksek bir dereceye ulaşmış bulunuyordu ve İttifak'ın üçüncü kongresiyle (1), ondan sonra yapılan İkinci Duma seçimleri (2) bu çalışmanın derecesini gösteren dış belirtilerdir.

1906 ve 1907 yıllarından itibaren denilebilir ki, Kuzey Türklerinin genel durumunda Azerî, Tatar, Başkırd, Kazak, Özbek ...ilh. gibi kabilevî farklar eksilerek, millî birlik fikrine dayanan ciddî bir millî şuur meydana gelmeye başlamıştır. 1905 - 1907 hareketleri, görünüşte Rusya müslümanları adı altında yürütülmüşse de, gerçekte bir millî hareketti. Rusya'da Türkleri mezhep açısından ikiye, sünnî ve şiî kısımlarına ayıran ihtilâfın da kaldırılmasına da bu sıralarda cidden çalışılmıştır. Bütün Rusya müslümanlarının üçüncü kongresinde kabul olunan kararın birisi de şu idi:

(1) Rusya Müslümanları İttifakı'nın üçüncü kongresinin müzakere ve karar zabıtları basılmış ve yayınlanmıştır: **Musa Bekiyef, «Umum Rusya Müslümanlarının III. Resmî Nedve Kongreleri Zabıt Ceridesi» - «Rusya Müslümanları Üçüncü Nedvesinin Kararları»**, Kazan, Kerimiye Matbaası, 1906.

(2) İkinci Duma seçimlerinde, «İttifak» Birinci Duma'ya seçilenlerden daha fazla üye seçtirmeye muvaffak olmuştur.

«Çeşitli mezhepler arasındaki farklar önemli değildir. Ve bu farklar Rusya müslümanlarının ruhanî işleri için genel bir müessesenin vücuduna dinî açıdan bir engel teşkil etmez.»

Bu kararı şiî mezhebinden olan Azerbaycanlı Ali Merdan Bey Topçubaşef teklif etmiş, üyeleri arasında birçok sünnî ve şiî ruhanîler bulunan kongre ise bu teklifi, **«Sünnilik, şiilik yoktur. Yetsin ihtilâf!»** sadâlariyle ve dakikalarca süren alkışlarla ve ittifakla kabul edildi.

1907 yılından sonra, Rusya'da tekrar irticâ başlıyor. 3 Haziran 1907'de İkinci Duma'yı dağıtan Çar Hükûmeti Seçim Kanunu'nu muhalifler ve gayr-ı Ruslar zararına değiştiriyor, muhalif ve gayr-ı Rus basının yayınını sınırlıyor ve genellikle muhalifler ve gayr-ı Ruslar aleyhine takibat yapıyor. 1907 İrticâi, siyasî hayata henüz yeni karışmaya başlayan Kuzey Türklerini biraz ürkütmekle beraber, harb, ihtilâl ve hürriyet devrelerinde atılan tohumlar boşa gitmiş değildir. Basın, hakiki şartlara az çok uyarak, yine Türk milliyetçiliği gayesine yönelik, meşrutiyet ve hürriyetin tekrar kuruluşuyla ilgili haberler yayınlamaya devam eder. Özellikle tamamen Türkçü olan Kuzey Türk Edebiyatı hızla gelişmektedir.

Bu irticâa karşı ilerici Rus uzviyetleri ile basını mukabeleye başladıkları gibi, Kuzey Türk basını da susmadı. Kısacası Akçuraoğlu Yusuf'un **«3 Haziran Vâkıa-yı Müessifesi»** isimli bir risalesi basılıp çıktı (1). Bu risalede yazar, «Hukuk açısından bu vâkıa nedir? Devlet faydası açısından ne gibi sonuçlar doğuracaktır? Bu vâkıa'dan en çok zarar gören müslümanlar bu cezaya hangi hareketleri ile müstahak oldular? Müslümanlar bu darbeye nasıl mukabele etmelidirler?» sorularını soruyor ve bunların ceva-

(1) **Y. Akçuraoğlu, «3 Haziran Vâkıa-yı Müessifesi»**, Orenburg, Kerimof Hüseyinof Matbaası, 1907.

bını veriyordu. Akçuraoğlu, vâkıayı Rusya'nın menfaatlerine zararlı bir «darbe-i devlet» olarak sıfatlandırdıktan sonra, irticâyla kalb kuvvetleri eksilmiş olması muhtemel Kuzey Türklerini, bazı görüşlerle desteklemeye ve gayretlendirmeye çalışıyor ve kısaca diyordu ki:

«XIX. Yüzyılda dünya medeniyet tarihine en çok etki eden fikir milliyet fikridir. Milliyet fikrine, bu azîm kuvvete hiç bir şey galip gelmedi. Yüzbinlerle muntazam ordular, bu fikir karşısında yenildi. Bugün milliyet fikrini yenebilecek kuvvet, şiddet, zulüm, top tüfek değildir; Belki milliyet fikrinin ana ve babası olan hürriyet ve eşitlik fikirleri onu yenebilir... Sosyal ve siyasî inkılâbların en kuvvetli sebebi, sosyal sınıflar, hâkim - mahkûm milletler arasındaki hakiki kuvvet dengesi olup, zahirî ve önemsiz olayların etkileri çok azdır. Müslümanlar, yahut genellikle gayr-ı Rus halklar, Ruslarla olan münasebetlerinde ne kadar kuvvet gösterebilirlerse, ancak o kadar hukuka sahip olabilirler. Bu yüzden gayr-ı Ruslar ve demokrasi aleyhine kanunun değiştirilmesi, bu iki çeşit sosyal kuvvetlerin zaafındandır; yani **Rusya müslümanlarının kusurları, cezayı gerektiren suçları, kuvvetsizlikleridir**... Müslümanlar evveldenberi alıştıkları boyun eğmek, yalvarma ve yüze gülme siyaseti ile darbelerden korunacaklarını tasavvur ediyorlarsa çok yanılıyorlar...»

Akçuraoğlu'nun bu risalesi, Bütün Türk ve müslüman hareketinin Rusya'da amansız ve insafsız düşmanı olan Müsteşrik ve Sansör Profesör Smirnov tarafından, Matbuât Kanunu'na muhalif görülerek savcılığa ihbar edilmiş ve yazarın takibine başlanılmıştır. Yazar, o sıralarda doktorların tavsiyesi üzerine, mutedil iklimli olan Kırım'a gelmişti. Ve Bahçesaray'da İsmail Bey'in Tercüman gazetesinde çalışıyordu. Sorgu hâkiminin celbnâmesi, kendini arayıp bulmadan evvel, Osmanlı saltanatında meşrutiyetin ilânı haberi kulağına gelip yetişti. Bu haber üzerine, Akçuraoğlu ufak tefek işlerini acele temizleyerek İstanbul'a koştu. «Teşrin-i evvel 1908»... (1)

HÜSEYİNZÂDE ALİBEY

Akçuraoğlu'nun **Üç Tarz-ı Siyaset'i**, **Türk** gazetesinde basılıp çıktıktan bir müddet sonra, aynı gazetenin 56. numarasında -24 Teşrin-i sâni 1904- **«Mektub-ı Mahsus»** başlıklı ve (A. Turanî) imzalı bir makale yayınlandı. Makale sahibi, açıkça belirtmemekle beraber, **Üç Tarz-ı Siyaset münakaşasına** karışıyor; ve **«Sunî olarak ayrıca (Pan-Türkizme), (Pan-İslâmizme) adlariyle meslek icadına ne lüzum vardır?»** demekle ve **Türk** gazetesi başyazarının bazı görüşlerine katılmış gibi görünmekle beraber, kendisinin «Pan-İslâmizm»e ve «Pan-Türkizm»e muhalif değil, tam aksine taraftar bulunduğunu anlatıyordu:

«Müslümanlar ve bilhassa Türkler her nerede olursa olsun, ister Osmanlı'da, ister Türkistan'da, ister Baykal Gölünün etrafında, ya Karakurum civarında olsun, birbirlerini tanıyacak, sevecek, sünnîlik, şiilik ve daha bilmem nemlik adlariyle mezheb taassubunu azaltıp Kur'ân-ı Kerîm-i anlatmaya gayret edecek, dinin esasının Kur'ân olduğunu bilecek olurlarsa elvermez mi?»

«Bir millet için her şeyden önce arzu edilecek şey, kuvvettir. Bir milletin kuvvet kazanması, mütecanis unsurları arasında manevî bağın artmasına bağlıdır. Özellikle karşılıklı sevginin artmasına çalışılmalıdır... Mesele birbirimizi tanımak, sevmek, medenileşme yolunda birbirimize yardımcı olmak meselesidir... İran'ın Kaânîlerine varıncaya kadar mekteb öğrencilerine şiirlerini ezberlet-

(1) Yusuf Akçuraoğlu'nun hayatı, fikirleri ve eserleri hakkında geniş bilgi, kitabın giriş bölümünde bulunmaktadır. (S. Ö.)

mek, fakat Mirza Şir Ali Nevaî'den iki satır olsun, düz okuyamamak... İşte utanılacak haller!...»

(A. Turanî), bu önemli **«Mektub-ı Mahsus»**unun başında, Tatar diye ayrıca bir kavmin bulunmadığını Kırımlıların, Kazanlıların, Orenburgluların hep Türkoğlu Türk olduklarını izah ve isbat ettikten sonra, «Bütün Türklüğün iftihar kaynağı olan Cengizler, Timurlar gibi harb dâhîlerine dair hakaretimiz sözler söylemek, kaş yapayım derken göz çıkarmak gibidir.» diyordu.

(A. Turanî), müsteâr adı ile bu **«Mektub-ı Mahsus»**u yazan zat, Azerbaycan Türklerinden Hüseyinzâde Ali Bey'di. Yalnız kültürel değil, kültürel ve siyasî Türkçülük hareketinin Azerbaycan'da ilk yayıcısı olan Hüseyinzâde'nin bu mektubu 24 Teşrin-i sâni 1904 tarihiyle yayınlanmışsa da, kendisinin Türkçülük idealini daha önceden kabul etmiş kimselerden olduğu, bu mektubun incelenmesinden rahatça anlaşılabilir.

Sulh ve sükûn, anlaşma ve ahenk taraftarı olan Ali Bey «Mektub-ı Mahsus» ile münakaşada bulunan tarafların tez ve antitezlerini yüksek bir sentez halinde birleştirmek istemişti. Bunun içindir ki, her iki tarafın bazı fikirlerini kabul etmiş görünüyordu. Fakat bu makalede ulaştığı sonuç, Müslüman Türklerin birleşmesine hizmet lüzumudur. Hüseyinzâde Ali Bey, «Mektub-ı Mahsus»unun en sonunda Vambéry'den bahsederek» Adı geçen âlimin mektubunu okurken hâtırıma vaktiyle Türklüğe dair yazmış olduğum kıt'alar geldi. Bunları mektubuma ilâve ederek zat-ı âlinize gönderiyorum» diyor. Fakat Türklüğe dair yazdığı kıt'alar, **Türk**'te yayınlanmamıştır. Ali Bey'in 1915 yılında bana söylediğine göre bu kıt'alar Mısır'a gönderilmelerinden birkaç yıl önce yazılmışlardı. Hiç bir yerde kayıtlı bulunmayan ve yayınlanmayan bu kıt'alardan Ali Bey'in o zaman hâtırında kalan parçalar şunlardı:

«Sizlersiniz, ey kavm-i Macar bizlere ihvan:
Ecdâdımızın müştereken menşei Turan...
Bir dindeyiz biz, hepimiz hak-perestân;
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'ân?
Cengizleri titretti şu âfâk-ı ser-â-ser,
Timurları hükmetti şehen-şahlara yek-ser,
Fatihlerine geçti bütün kişver-i kayser,

Bu manzumeye göre, Hüseyinzâde yalnız Pan-Türkizme taraftar değil, daha geniş olan «Pan-Turanizm» taraftarı olması gerekir. Ve zaten kullandığı müsteâr ad da (A. Ali Turanî) bunu gösteriyor: Hüseyinzâde Ali Bey, Müslüman Türkler arasında **«ilk Turanî»**, yani **«Pan Turanist»**tir, dersek, hata etmiş olmayız, zannındayım. Fakat şunu da eklemeliyiz ki, daima hayatta anlaşma ve sükûn arayan Ali Bey, Turanîliğini şiddet, kesinlik ve ısrarla savunmuş değildir. Bununla beraber onun şairâne Turancılığı, 1908'den sonra, İstanbul'da diğer Turancıları, kısacası Gökalp Ziya'yı yaratmıştır.

Ali Bey Hüseyinzâde, 1864 yılı, Bakû vilayetinin Salyan kasabasında doğmuştur. Annesinin babası, o zaman Kafkasya şeyhülislâmı idi. Kendi babası Tiflis Müslüman Mektebinde öğretmenlik yapıyordu. Önce babasının mektebinde. sonra Tiflis Rus Jimnazında, daha sonra Detersburg Tabiî İlimler Fakültesinde öğrenimini yaparak 1889'da Üniversite diplomasi almıştır. Diplomasını alır almaz, Rusya'yı terkedip Türkiye'ye gelmiş ve Askerî Tıbbiye'ye kayıt ve kabul olunmuştur.

Daha Tiflis'te iken büyükbabası Şeyh Ahmed-i Salyanî ile onun dostu Mirza Feth Ali Ahundof'un sohbetlerinden, münakaşalarından istifadeye başlamıştı. İran ve Rus medeniyetlerinin tesiri altında yetişmiş bu iki istidatlı şahsiyet, kendi milliyetlerini az çok bulmuş kimselerdi: Şeyh Salyanî Vâkıf'ın Türkçe şiirlerinden, Farsça şiirlerinden daha çok zevk aldığını söylemek cür'etini gösteriyordu.

Mirza Feth Ali ise, yukarıda bahsettiğimiz gibi Azerbaycan'ın dil milliyetçiliğinde hizmeti geçen değerli kişilerdendir. Ali Bey'in jimnaz öğrenciliğinden itibaren Türkçeye, Türkiye'ye, Türklüğe bağlılık duymaya başlamasında, bu iki büyük Azerînin etkileri muhakkaktır.

Ali Bey, Petersburg'ta diğer Türk illerinden gelmiş öğrencilerle tanıştı; sevişti. Asıl Tabiî İlimler Fakültesine kayıtlı olmakla beraber, Şark Dilleri Fakültesinin bazı derslerine de devam etti; müsteşriklerin ilmî metodlariyle Doğu düşünür ve şairlerini tanıdı.

Kafkasyalı Ali Hüseyin Efendi'nin İstanbul Askerî Tıbbiyesine girmesi, **Türk Yurdu'**na yazdığım tercüme-i hâlinde (1) dediğim gibi:

«Oraya taze ve hoş bir Avrupa medenî havasının esmesi gibi oldu... Talebesinin çoğu Anadolu ve Rumeli'nin uzak ve karanlık vilayetlerinden toplanmış bu mektebte, Ali Bey bir kuzey güneşi gibi parladı... Yunan ve Lâtin edebiyatına âşinâ olduktan başka Alman, Rus ve İngiliz ediblerini hayli gözden geçirmiş ve Doğu edebiyatını müsteşrikler açısından öğrenmiş bulunuyordu. Üstesine ressamdı ve keman çalıyordu. Arkadaşlarının hemen hepsi devr-i kadîm ediblerinin isim ve resimlerini ancak Küçük Larousse'dan biliyorlardı. Rus fikir ve edebiyatına tamamen yabancı idiler. Çoğunun Batı fikir ve edebiyatına vukufları da ancak Fransız gramer ve lektürlerinde hecelenen parçalara dayanıyordu. Ali Bey, İstanbul Tıbbiye Mektebine Batı fikirlerini, Batı edebiyatını, Batı irfan ve medeniyetini, kısacası Batı'yı tanıtmakta profesörlerinden çok hizmet etti.» Arkadaşlarından Doktor Abdullah Cevdet Bey, Ali Bey'in Tıbbiye Mektebindeki etkilerini şöyle hikâye ediyor:

(1) **Akçuraoğlu Yusuf, Hüseyinzâde Ali Bey, Türk Yurdu, c. VIII, s. 2555'ten itibaren.**

«Ali Bey sessiz, mütefekkir hâliyle, esrarengiz eğitici öğütleriyle üzerimizde bir peygamber etkisi bırakırdı. Evet o, bir Resulülhak idi.»

Ali Bey Tıbbiye Mektebinde iken Türk milliyetçiliği, Türkçülük yahut Turancılık fikrini taşıyor muydu ve yaydı mı?

Bu soruya cevap verebilmek için yukarıda belirtilen «Pan-Turanist» manzumeden başka elde hiç bir materyel yoktur. Ali Bey, o manzumeyi daha Tıbbiye Mektebinde iken yazmış olduğunu söylüyor. Hüseyinzâde'nin Tıbbiye Mektebinden tabib yüzbaşı rütbesiyle diploma alıp çıkması 1895 tarihinde olduğuna göre, manzumenin yayınından 10-11 yıl önce meydana getirilmiş olduğu anlaşılıyor.

Hüseyinzâde'nin asıl milliyetçilik faaliyeti Azerbaycan'a dönüşünden sonra ortaya çıkmıştır.

Ali Bey Tıbbiyeden çıkınca Osmanlı - Yunan Harbine askerî tabib yüzbaşı sıfatiyle katıldı. Sonra 1900'de müsabaka imtihanını kazandı ve Askerî Tıbbiye Mektebinde Cilt ve Frengi Hastalıkları Muallim Muavini seçildi. Fakat bu görevinde uzun süre kalamadı; Devr-i Hamidî polisi tarafından takip edildiğine kanaat getiren Hüseyinzâde **İstanbul'u terkederek Azerbaycan'a döndü.**

Hüseyinzâde'nin Azerbaycan'a dönüşü, Akçuraoğlu'nun Rusya'ya geldiği zamanlara rastlar: Rus-Japon Harbinin başlaması yakındı. Harb başlayıp, Rus mağlubiyetleri baş gösterince, Rusya'da her çeşit muhalif unsurların faaliyeti arttı ve Çar hükûmeti ahaliye karşı daha müsait davranmak mecburiyetini duydu. **Bu müsaitkârlıktan istifade eden Azerî Türkleri, Bakû'de Rusya'nın ilk günlük Türkçe gazetesi olan «Hayat»ı kurdular.** İlk nüshası 1905 yılı Haziranında yayınlanan bu gazetenin kurucuları, **Zeynülâbidîn Takiyef, Ali Bey Hüseyinzâde, Amed Bey Agayef ve Ali Merdan Topçubaşıyef idi.** Ali Bey iki yıl kadar bu gazetenin müdürlük ve başyazarlık görevini ifâ etti.

Ali Bey'in **Hayat**'ta çıkan ilk makalelerinin en önemlileri **«Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?»**, **«Bize Hangi İlimler Lâzımdır?»** ve **«Yazımız, Dilimiz, Birinci Yılımız!»** isimli makaleleridir. Birinci makalesiyle Türklerin ırk ve dillerine dair incelemelerde bulunur ki, gayesi Türk kavimlerinin bir bütün, bir birlik teşkil etmekte olduklarını göstermektedir. İkinci makalesinde, bize çağdaş ilimler lâzımdır, der, asrîlik telkin eder ve bu makalede, Müslüman Türk kavimleri için bir esas olarak **«Türkleşmek, İslâmlaşmak, Avrupalılaşmak»** gerektiğini iddia ederek isbata çalışır. Ali Bey'in bu üçlü düstûru, iyi bulunmuş mutlu ilkelerdendir. Bu ilke, Türk âleminin her tarafına yayılmış ve özellikle Meşrutiyetten sonra İstanbul'da çok işlenmiştir. Meselâ Gökalp Ziya Bey «Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak» konusu üzerine birçok yazı yazmıştır.

Hüseyinzâde Ali Bey'in yaradılışı ve meşrebi, istidat ve faaliyeti, gündelik gazetecilikten çok, dergi yazarlığına uygundu. **Hayat** kapandıktan sonra, yine Zeynelâbidîn Takiyef'in malî yardımiyle çıkan **Füyuzât** adlı bir derginin müdürlük ve başyazarlığını üstüne aldı. 1906 Teşrin-i sânisinden 1907 yılı sonuna kadar çıkan bu derginin kolleksiyonu, Hüseyinzâde'nin siyasî ve felsefî fikirlerini anlamak, ve yazı üslûbunu incelemek için en değerli bir belgedir.

Özellikle **Füyuzât**'ta yayınlanan makalelerinin esas ve eşkâlinden Hüseyinzâde Ali Bey'in **Türk, Türkçü, hattâ Osmanlıcı** olduğuna derhal karar verilir: Bütün Türkler arasında Osmanlı Türkçesinin yayılmasını, bütün Türklerin edebî dilinin Osmanlı Türkçesi olmasını ister ve kendisi yazılarını oldukça temiz Osmanlı edebî Türkçesiyle, o zamanlar İstanbul'da geçerli yeni edebiyat-ı cedîde üslûbiyle yazar. Siyaset olarak Osmanlı devletini, Osmanlı Türklüğünü, bağımsız Türklüğün nüvesi sayar. Bu yönden, «Bütün Türklük» meselesine bakışı, **«Üç Tarz-ı Siyaset»**'in Türkçülük fikrine yakın demektir.

Ali Bey'in **Füyuzât**'taki mücadelelerinde en çok dikkati çeken bir husus da, Azerî Türklerini, birkaç asırdanberi özellikle mezhebçilik vasıtasiyle cezbe çalışan **İranîlik «İranizm»** ve ona oranla az bir zaman 50-60 yıldanberi etkisini göstermiye başlıyan, fakat daha çok vasıta ve güce sahip olan **Ruslaştırma «Rusifikatsiya»**'ya karşı Türklüğü, Türklüğün temizlik ve birliğini savunmaya gayret göstermesidir. Ali Bey, Azerî Türklüğünün savunmasında yedek kuvvet ve dayanak noktası olmak üzere, mezheb tefrikasından yüksek duran İslâm birliği ile Osmanlı devletini buluyordu: **Füyuzât** şiî ve sünnî ihtilâfının kalkmasına, Osmanlı - Türk medeniyetinin tanınmasına, sevilmesine çok çalışmıştır.

Yeni Azerî edebiyatını Marksizm usulleriyle inceliyen bir Azerî genci, Yeni Azerî Edebiyatı'nda birkaç devre ayırarak, devirlerden birisine **«Füyuzât Edebiyatı»** adını veriyor ve bu edebî akımı karakterize etmek üzere diyor ki:

«1905 yılından sonra, Azerbaycan'da Ali Bey Hüseyinzâde baş olmak üzere, yeni bir edebî akım başlamıştı. Evvelce **Hayat** gazetesiyle kendisini gösteren bu akım, sonradan 1906 yılından itibaren **Füyuzât** dergisinde kendi hakiki simâsını bulmuştu. Bundan dolayı, Yeni Azerbaycan Edebiyatı'nın bir merhalesine **«Ali Bey»** veyahut **Füyuzât** devresi denilir.

«...Bu edebiyat Mirza Feth Ali'den itibaren devam eden halkçı edebiyatın karşısına, romantik güzideler edebiyatı sıfatiyle çıkmış ve hayata girmişti. Bu akım için ilham kaynağı, artık Ahundof'taki gibi halk hayatı, görenegi değil, belki her türlü halkçılık ve demokratizmden uzak bulunan Osmanlı Tanzimat ve Servet-i Fünûn edebiyatı idi.» (1)

(1) **A. Nazım, «Yeni Azerî Edebiyatı Hakkında», Türk Yurdu**, XII. yıl, c. VI, nr. 31 «Temmuz 1927»

O sıralarda, Azerî sosyal hayatında meydana gelen değişiklikleri Marksizm açısından tahlil ettikten sonra makale yazarı A. Nazım Bey şöyle devam ediyor:

«Ali Bey Hüseyinzâde'nin Azerî edebiyatındaki en büyük hizmeti, bu ihtiyaçları vaktinde anlıyarak hareket etmesiydi. Bu ihtiyaçlar, Azerî muhit ve aydınlarının artık Batı'ya, İran'dan ve Rusya'dan çok Türkiye'ye dönmesiyle doğmuştu. Bu ise, doğmakta bulunan «milliyetçilik» itici gücüyle idi.»

«...1905 yılına gelinceye kadar, galibiyet Rus medeniyetinin malı olmuş ve bu medeniyet cemiyetin hâkim ve rehber unsuru olmuştu. Fakat bu da uzun sürmedi. 1905 yılında üçüncü bir medeniyet sistemi buna eklendi. Bu da Tanzimat devrinden sonra Türkiye'de vücuda gelen «Osmanlı - Avrupa» medeniyetiydi.»

«...Bu suretle Rus medeniyeti mağlub olmaya ve yerini Osmanlıcılığa terketmeye başladı. İşte bu hareketi vaktinde kavrıyan Ali Bey Hüseyinzâde kurduğu **Füyuzât** dergisiyle aydınların şuurunu tanzim etmiş ve belirli bir istikamete yöneltmişti. Bu suretle, Osmanlı edebiyât-ı cedidesi, hem şekil, hem dil, hem de konu itibariyle, vücuda gelmiş Azerî edebiyatı için bir ideal olacaktı. **Füyuzât** edebiyatı, işte bu yeni hareketin ve yolun ürünü olarak ortaya çıktı.»

Biraz zorla, bacaklarından çekilerek Marksizm şeması içine sokulan bazı gerçeklere göz yumarsak, A. Nazım Bey'in Füyuzât ve Füyuzât devresini, Ali Bey'in bu devrede rolünü hayli isabetle teşhis ve tayin ettiğini kabul edebiliriz.

Kısacası Hüseyinzâde Ali Bey, Azerbaycan'da yalnız dil ve edebiyat sahasında değil, hattâ siyasetin nazariyâtında bile, merkez Osmanlı devleti olmak üzere, Türkçülük, hattâ Pan-Turanistlik fikrî akımına ilk açıklık veren adamdır. Böyle bir adam, Rusya'da irticâ başlayıp, faaliyet sahası darlaştığı bir zamanda, Osmanlı saltanatında hürriyet ve meşrutiyet ilân edilince, normal olarak, Bakû'de, yahut Tiflis'te oturup kalamazdı; 1910 yılında İstanbul'a geldi. İstanbul'daki çalışmalarını ileride göreceğiz.

VIII — AĞAOĞLU AHMED BEY

Ağaoğlu Ahmed Bey'e, Türkçülük akımında özel bir yer ayırmak gerekir, inancındayım. Ahmed Ağaoğlu, Türk milliyetçiliği fikrine, Şeyh Cemaleddin-i Afganî gibi bütün müslümanların, hattâ bütün Doğuluların hayat, saadet, istiklâl ve istikbâli kaygısiyle birkaç merhaleden geçerek ulaşmıştır.

Ahmed Bey, 1869 yılında Azerbaycan'ın Şîşe -Şuşa- şehrinde doğdu. Şuşa, milletimizin halk edebiyatında ve saz şairlerinin eserlerinde ismi çok geçen ve tabiatın güzellikleriyle «dünyanın en gönül okşayıcı yerlerinden birisi olan» «Karabağ» yaylasının merkezidir ve Ağaoğlu'nun basılmamış olan otobiyografisinde dediği gibi «Karabağ, Şirvan ile beraber, Azerbaycan Türk kültürünün, Türk musikisinin ve Türk edebiyatı ile Türk milliyetçiliğinin de beşiğidir.»

Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu memleketlerinden olan Karabağ ve Şirvan, Osmanlı devletinin Doğu eyaletleriyle sıkı münasebetlerde bulunduğu gibi, başkente gönderdiği güzideleriyle de Osmanlı - Türk medeniyetinin yükselmesinde etkili olabilmiştir. Osmanlı - Türk şairleri, âlimleri ve siyasîleri arasında Karabağlı ve Şirvanlılar pek az değildir. Ağaoğlu'nun baba tarafından ailesi galiba XVIII. yüzyılda Erzurum'dan bütün kabilesiyle Karabağ'a göç ederek Gence'ye, oradan Karabağ'a gelip yerleşmiş ve Karabağ beylerinden Hakverdioğulları ailesiyle akrabalık kurmuştur.

Ahmed Bey'in babası Mirza Hasan, hâlâ yarı göçebe bir hayat geçiren Sarıca Ali Adlı Türk kabilesinden Refii Bey'in kızı Taze Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten Ahmed Bey dünyaya gelmiştir.

İsmi önünde «Mirza» ünvanının bulunuşu da gösteriyor ki, Ahmed Bey'in babası ulemâ sınıfındandı. Hele Mirza Hasan'ın babası Mirza İbrahim Şuşa'nın en meşhur âlimlerinden sayılırdı, hattâttı ve Türkçe şiir yazardı. Kısacası, Hamdullah Subhi Bey'in büyükbabası Sami Paşa'nın meşhur manzumesini (1) hatırlatan aşağıdaki muhammes dikkate değerdir:

«Dilâ etme dünyaya zevk u hevez:
Cihandan tama', candan ümmid kes
Gelir gûşuma dem-be-dem böyle ses:
Cihan ey birader, nemâ-ned berkes
Dil ender, cihan âferin bendübes...»

Ahmed Bey'in amcaları Türkçeden başka Farsça, Arapça ve Rusça bilirlerdi. Kısacası bütün aile Şuşa'da ilim ve irfaniyle mümküntazdı. Özellikle Mirza Hasan'ın dayısının ailesi Karabağ'ın en meşhur ulemâ ocaklarındandı. Ahmed Bey, çocukluğundan itibaren böyle bir ailenin içinde yetişti:

«Gençlik günlerimin hemen hepsini ilmî ve irfanî mücadeleler arasında geçirmek mecburiyetinde kaldım. O zaman daha Azerbaycan Türk ailesi içinde patriyarkal gelenek ve alışkanlıklar hâkimdi. Gayet sert ve haşin olan büyük amcam Mirza Mehmed, bütün aile üzerinde mutlak hâkimdi. Onun her sözü, beraber yaşıyan ve en azından kırk kişiden ibaret olan bütün aile efrâdı için bir kanundu. Mirza Mehmed, çok mutaassıb ve dindardı...»

(1) Ey zair-i sahib nefes!
Hubb-ı sevadan meyli kes,
Dünyada kalmaz hiç kes
Allah bes, bâkî hevis...

«Gün geçmiyordu ki, evimizin geniş divanhanesine birçok ilim ve irfan erbâbı toplanıp, pilavla nargile arasında çeşitli dinî meseleler üzerinde, uzun uzadıya sohbetler yapılmasın.

O zaman Azerbaycan henüz dinî hayatın sıkı şebekeleri içinde mahsurdu; ortada dinî bahislerden başka hiç bir endişe ve düşünce yoktu... Halli imkânı bile olmıyan ve önemi itibariyle bir çekirdek içini doldurmayan incelikler etrafında günlerce, haftalarca, aylarca, yıllarca devam eden münakaşalarda bulunuyorlardı.»

«İşte ben uzun yıllar devam eden bu münakaşaların ve mücadelelerin içinde büyüdüm.» (1)

Evinde geceleri anlaşılmaz ve sonu gelmez metafizik münakaşaları dinleyen Ahmed Bey, gündüzleri mahallesinin mektebine gidiyordu. O zamanlar, yani XIX. yüzyıl son çeyreğinde Şuşa'nın sıbyan mektebi de, Ahmed Bey'in tasvirinden anlıyoruz ki, bütün İslâm âleminde bulunan sıbyan mekteblerinin aynıdır: Sıra filan yok, mahallenin altı yaşından onbeş yaşına kadar erkek çocukları, döşeme tahtasına diz çökerek bağıra çağıra sallanıyorlar, muallim efendiler, ellerinde uzun değnek «korku uyandıran bir tavırla» oturuyorlar, başuçlarında koca falaka asılı... Mektebde yalnız Farsça ve Türkçe dersler okutulur. Türkçe, Fuzuli'nin «Leyla ve Mecnun»u ile Molla Cami'nin «Ferişte»sini ezberlemekten ibaret. Diğer derslerin hepsi Farsça dersler içinde neler yok: Sadi'nin «Bostan ve Gülistan»ı, Hâfız'ın «Divân»ı, hattâ Mirza Mehdi Han'ın «İnşa» ve «Tarih-i Nadir Şah»ı!

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

Ahmed Bey mahalle mektebinde okurken hususî bir öğretmenden Arapça dersi aldı. Genellikle okumada gösterdiği istidat ve arzu, falakalı hocadan daha korkunç büyük amcanın bazen takdirini kazanıyordu: «Göreceksiniz: Bu oğlum müctehid olacak!..» diyordu. Arapçadan «Mutavvel»e kadar çıktığı zaman, şehrin vali muavini olan dayısının oğullarına öğrettirmeye başladığı Rusça derslerine, amcasının ve babasının izni ve hattâ haberi olmaksızın, yalnız anasının rıza ve yardımı ile dayısının teşvik ve himayesiyle devam etti. Baba ve amcanın haberi olunca, özellikle amca protestoya kalkıştı ise de, makam sahibi olan dayının işe müdahalesi, sert amcanın yumuşamasına kâfi geldi... Ve nihayet Ahmed Bey, şehrin yegâne asrî mektebi olan resmi Rus Talî Mektebi'ne girdi.

Şuşa ahalisinin yarısı Türk, yarısı Ermeni idi. Mekteb Ermenilerin oturduğu yukarı kısımda bulunuyordu. Mekteb de ancak dört Türk çocuğu vardı, beşinci olarak Ahmed Bey geldi. Ahmed Bey, ilk defa bu mektebte, Ermenilerin Türk düşmanlığını kendi nefsinde tecrübe etti:

«Bu beş kişinin yıllarca devam eden öğrenimi sırasında Ermeni çocuklarından çektiklerini tarif etmek imkân dışındadır. Teneffüslerde biz, beş Türk çocuğu, çabuk davranıp arkamızı duvara dayamayı büyük bir başarı sayıyorduk. Yüzlerce Ermeni çocuğu birden üzerimize hücum ediyorlar, birisi başımızdan kalpağı alıp atıyor. Diğerleri tekmelerle dört, beş altın kıymetinde olan Buhara derisini topraklar üzerinde yuvarlıyorlardı. Bazıları kıymetli ve çoğunlukla deve yününden yapılmış urbalarımızın eteklerine yapışıyorlar, öteye beriye çekiyorlar, parçalıyorlar, sırmalarını söküyorlar; direnmeye kalkışırsak, yumruk, tokat ve tekmeler altında bizi eziyorlardı. Bazen ittifak edip üzerimize bir iftira atarlar, birlikte şahit olurlar, bizi haksız yere cezalandırırlardı. Arkadaşlarımdan çoğu dayanamadılar, mektebi terk ettiler. Son sınıfa kadar Türklerden yalnız ben dayanabildim». (1)

Ahmed Bey 1884'te bu şehir mektebini tamamlıyarak iki yıl önce açılmış olan Realne Uçilişe'ye, yani klasik öğretimden çok reel ilimlere, riyaziyât ve tabiiyâta önem veren bir çeşit liseye kaydoldu. 1887'de bu liseyi mükâfatla tamamladı.

Ahmed Bey, lise hocalarının hâtırasını şükran ve minnetle anar. Otobiyografisinde lise hocalarına dair şu satırlar var:

«Bu mütevazi, vazifesini dikkatle yapan, meslek aşkı ile dolu insanları hatırlarken hâlâ derin bir şükran ve minnet hissi duymaktan kendimi alamıyorum. Bunlar, bende ve bütün arkadaşlarımda ilme, irfana, hakka ve hakikate karşı derin bir iman ve aşk doğurarak bizim için hayat yolunu ışıklandıran nurlu birer meş'ale oldular. O zaman Rus aydınları, özellikle Tolstoi, Dostoievsky, Tourgéniev gibi idealistlerden ilham alıyorlardı; Çarlığın, istibdatın, zulüm ve cebrin, taassub ve bilgisizliğin amansız düşmanı idiler. Üçüncü Aleksandır gibi cebbar bir çarın bütün şiddetlerine, bütün kontrollerine rağmen, bu muallimler talebeye ilim, irfan, güzellik ve hürriyet aşkını zevk etmek yolunu buluyorlardı; talebelerine kendi kendilerini terbiye etmek ve yetiştirmek çarelerini telkin edebiliyorlardı...»

Realni Mektebi'ni bitirince, yüksek tahsil için Petersburg'a gidip «Institue Politecnique»e, müsabaka imtihanını başararak kabul edildi ise de, sonradan gözleri ağrıdığından memleketine dönmeye mecbur oldu. Gözleri iyileşince, 1888 yılı başlarında, tahsilini tamamlamak için Paris'e gitti. Paris'e varınca, ilk işi, noksan olan Fransızcasını tamamlamak oldu.

Ahmed Bey, Azerbaycan Türkleri içinden tahsil için

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

Avrupa'ya giden ilk gençtir. Moskova'ya, Petersburg'a Kiev'e Ahmed Bey'den önce de dört, beş genç gitmişti; fakat Rusya sınırını aşamamışlardı. Hudutaşırı memleketlere gidip tahsil yapmak an'anesi, ancak Doğu ilimleri ve dinî ilimler için geçerliydi. Müctehid olmak isteyenler Kerbelâ'ya, Meşher'e, Medine'ye, Mısır'a gidiyorlardı. Ahmed Bey, bu an'anenin yönünü değiştirdi. Ağaoğlu'na Paris'te bulunmuş olan Kırımlı İsmail Bey Gasprinski'nin hareketi ilham etmiştir.

Paris'te altı ay devamlı ve ısrarlı bir çalışmadan sonra Ahmed Bey 1888 - 1889 öğretim yılında Hukuk Mektebine devam ile dersleri iyice anlayabilecek kadar Fransızcayı elde etmiş bulunuyordu. Ertesi yıl, bir taraftan Hukuk Mektebine devam etmekle beraber, diğer taraftan «Ecole des hautes Etudes pratiques»in ve «Ecole des langues Oriantales vivantes»in bazı derslerini takibe başladı. «Pratik Yüksek İncelemeler Mektebi»nde Profesör Ceymis Dermeşteter «James Darmesteter»in «Doğu Kavimleri Tarihi», «Doğu Dilleri Mektebi»nde ise, Şefer «Scheffer» ve Barbiye Dömanyer «Barbier de Meynard»ın Arapça, Acemce ve Türkçe dil derslerini takip ediyordu.

Ağaoğlu mekteblerde, kütüphanelerde incelemeler ve araştırmalar ile uğraştığı kadar, Avrupa hayatını hayattan anlamaya çalışıyor ve bu hayatı Doğu hayatiyle karşılaştırarak bazı sonuçlara ulaşıyordu. Ağaoğlu'nun Paris'e geldiğinin ertesi yıl, 1889 yılı, Büyük Fransız İhtilâlinin yıldönümü ve bu münasebetle kurulan dünya çapındaki serginin açıldığı yıldı. Bu sergide Batı medeniyetinin en yeni ve en mükemmel eserlerini görmek mümkündü. Ahmed Bey sergiyi inceleyen bir gözle seyir ve temaşada kusur etmedi. Sergiye dünyanın dört tarafından meşhur ve mechul adamlar toplanmıştı. Aralarında Doğulular da vardı. İran Şahı Nasrüddin Şah'la, Fransa Reisicumhuru Sadi Carnot bir araba içinde önünden geçerken, Ahmed Bey'in gözleri bu manzarayı, sembolik bir değer vererek ezberledi: «Şahın tacındaki pırlantalar, gözleri kamaştırıyordu. Göğsü mücevherlerle örtülü idi. İri gözleri, kalın çatık kaşları, dikbaşı, tasviri kabil olmıyan bir gurur ve büyüklenme ifade ediyordu... Carnot'nun sade siyah redingotu, dik beyaz fukolu, mütevazi tavrı, bu gurur ve büyüklenme ile tam bir tezat meydana getiriyordu. Ben ilk defa hür ve serbest bir milleti temsil eden bir reis ile azamet ve ceberûtu -aşırı büyüklenmeyi- temsil eden bir müstebidi yanyana görüyordum. Fakat Paris halkı bu azamet ve ceberût ile de alay etmek yolunu çabuk buldu...» (1)

Ağaoğlu, Şah'ı bir defa daha görüyor; bu sefer daha çok düşündürücü bir manzara karşısındadır: «Gece idi, yine halkın iki safı arasından geçiyordu. Yolda üzerindeki mantoyu, her nedense, omuzunun bir hareketi ile yere attı ve arkasından gelen sadrazama dönerek: «Berdârl» emrini verdi. Zavallı sadrazam, derhal bütün o kalabalığın gözü önünde yerlere kadar eğildi, mantoyu kaldırdı ve bir uşak gibi kolu üzerine alarak taşıdı, durdu. Şah'ın bu edâsı ve sadrazamın bu mezelleti, Doğu istibdatının mahiyetini gösteren açık örneklerdendi!» (1)

Ağaoğlu Ahmed Bey, 1890 yılında Ahmed Rıza Bey'le tanıştı. Daha önce, Elçilik Müsteşarı Şair Ferruh Bey'le görüşmüştü. Uzun yıllar Abdülhamid istibdadiyle mücadele eden Rıza Bey'i, Ahmed Bey'e tavsiye eden sultan sefirinin müsteşarı Ferruh Bey olmuştur. Ferruh Bey kalben hürriyetçiydi ve Ahmed Rıza Bey'e karşı, derin bir hürmet duygusiyle dolu idi. Ağaoğlu Ahmed, Ahmed Rıza Bey'e karşı o zamanlar derin bir hürmet duyar. Abdülhamid, sefiri vasıtasiyle kendisine 100 bin frank teklif ettiği halde, fakir Ahmed Rıza'nın bunu kabul etmemesi, genç ve idea-

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

list Ahmed Bey'in sevgi ve hürmetini coşturan sebeplerdendir.

Bu sıralarda Ahmed Bey Paris'in âlimleriyle, edibleriyle de tanışır. Âlimler ve ediblerin toplandığı salonlara kabul olunur. Paris hayatını bilenlere, bunun o kadar kolay olmadığı bilinmektedir. Bir iki yıl içinde âlim ve ediblerin toplandıkları salonlara girmek ve devam edebilmek için, Ahmed Bey'in kendisini hocalarına cidden takdir ettirebilmiş olması gerekmektedir:

«Profesör James Darmesteter'in sevgisini kazandım. Adı geçen hakkımda unutulmaz lütuflar ve inayetler ibraz etmeye başladı. Beni evine davet etti. Paris'te önemli bir edebî salon sahibi olan ve Paris edibleri arasında seçkin bir mevki kazanmış bulunan Marie Robinsone'a takdim etti. Ben de Robinsone'nun salonuna muntazam olarak devam etmeye başladım. Bu salonun ziyaretçileri arasında, o zaman Fransa'nın meşhur âlim ve ediblerinden Ernest Rönan «Ernest Renan», Hipolit Ten «Hippolit Taine», Gaston Paris «Gaston Paris», Opert «Oppert», Madam ve Mösyö Diyolafua «Dieulafoi» gibi zatlar vardı. Ev sahibesi beni bunlara takdim etti.» (1)

Ahmed Bey, Paris'te iken Doğu ve Batı âlemlerini karşılaştırmaya yarayan tuhaf bir hadisenin daha şahidi olur. Önce Doğunun şahlarından birisiyle, Batının bir hükûmet başkanını yanyana görmüştü. Bu sefer de Doğunun dervişlerinden birisi ile Batının müdekkikleri -inceleme yapanları- arasında bulunur. Ve bu garip hadise kendisinin de dediği gibi, müstakbel mukadderâtının tayinine vesile oldu. İran Şahı Paris'te bulunduktan bir müddet sonra, bu büyük şehire Afganlı bir derviş gelir. «Gayet güzel, uzun boylu, esmer ve dolgun yüzlü, göğsüne kadar uzayan kalın kara sakallı, üzeri tesbihlerle örtülü bu acaib adam», çoğu

(1) Basılmamış otobiyografisinden.

seyyah dervişler gibi diyar diyar dolaşarak İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'da iken İran Şahı'nın Paris'e gitmiş olduğunu işitmiş ve bunun üzerine, kendi kendisine:

-Madâm ki Şah-ı İran be Paris mîreved, men ki şah-ı cihanem çerâ nirevem (1)

demiş ve Paris yolunu tutup oraya kadar gelmiş». «Şah-ı cihan», Paris sokaklarında garip derviş kıyafetiyle, elinde keşkül ve asâsiyle dolaşırken, polis yakalamış, yersiz yurtsuz bir serseri diye derhal tevkifhaneye tıkmış. Bir gazeteden, Doğulu bir dervişin tevkif olunduğunu haber alan Ahmed Bey, tevkifhaneye gidip adamcağızı kendi ikâmetgâhında oturtmak taahhüdüyle kurtarır. Paris basını, dervişe, dervişin serbest ve orijinal sözleriyle ilgilenir ve sonunda Ahmed Bey'in sevgili üstâdı, İran din ve medeniyeti mütehassıslarından «Darmesteter»le diğer müsteşriklerden bazıları da Ahmed Bey'in aracılığıyle dervişi görür ve konuşurlar. Darmesteter, dervişle yaptığı sohbetin özetini yazıp kendisine vermesini Ahmed Bey'den ister. Bu özet üstâdın önsözüyle **«jurnal de Deba -journal des Debats-»**-da aynen yayınlanır. Bu hikâyeyi daha da genişleterek anlattıktan sonra Ahmed Bey şöyle diyor: «İşte benim ilk defa, matbuât sahasına atılmam bu şekilde başladı ve o günden bugüne kadar devam etti... (2)»

Demek oluyor ki, Ağaoğlu Ahmed Bey, henüz **yirmi yaşında iken yazarlığa fransızca bir makale yazarak, 1890 tarihinde Paris'te başlamış oluyor.** Kendisini basına bir önsöz ile takdim eden zat o zamanın meşhur Fransız âlimlerinden üstâdı James Darmesteter'dir. Makalede Afganlı derviş münasebetiyle Doğu'nun felsefe ve tasavvufundan, hayat ve edebiyatından bahsedilmektedir.

(1) Madem ki İran Şahı Paris'e gidebiliyor, ben ki cihan şahıyım, niçin gitmiyeyim?!..

(2) Basılmamış otobiyografisinden.

Artık yazarlık hayatına atılmış olan Ağaoğlu, yine üstâdı Darmesteter'in tavsiyesiyle Madam Adam'ın aylık «**Nuvel Rövü -Nou- velle Revue**»siyle haftalık «**Rövü Blö -Revue Bleue-**» mecmuasına, Doğu kavimleri ve hayatına dair yazılar yazmaya devam etti. 1892 yılında Londra'da toplanan Müsteşrikler Kongresi'ne katılarak kongreye «Şiî Mezhebinin Kaynakları» isimli bir inceleme sundu. Bu inceleme, kongrenin kararıyle basılmıştır.

Görülüyor ki Ahmed Bey, Paris'te tahsil ile meşgul iken, şahsî ve ailevî istidat ve temayülüne katılan üstâdlarının teşvik ve aracılığıyle ilim ve yazı hayatına girmişti. En çok meşgul olduğu konular, Doğu'nun tarihi ve dinleri idi. **Aynı zamanda gazetecilik de yapıyordu.** Tiflis'te çıkan Rusça **Kafkas** isimli gazetede haftada bir kere Paris'ten yazılıp gönderilmiş bir tefrikası yayınlanıyordu. Rus gazetelerinin tefrikalarını daima iyi üslûb ile yazılmış, biraz da ilim çeşnisi bulunan makaleler teşkil eder. Ahmed Bey bu makalelerinde İslâm âlemi ve İslâm âleminin Türk hayatı ile meşgul oluyordu.

Ağaoğlu Paris'te iken, Şeyh Cemaleddin-i Afganî ile tanıştı. Şeyh, o sıralarda Paris'e gelmişti. Ahmed Bey otobiyografisinde diyor ki: «İslâm âlemi düşünürlerinden Cemaleddin-i Afganî Hazretleri, Paris'te bulunduğu sırada benim mütevazi evimi, başkalarına tercih etmek lütfunda bulunmuşlardı ve haftalarca beraber kalmıştık...» Evvelce mechul bir Afganlı derbeder dervişi hapisten kurtarıp kendi ikâmetgâhında alıkoyan Ahmed Bey, sonra meşhur bir Afganlı seyyah şeyhi de -belki aynı odada- misafir etmiş demektir!..

Ağaoğlu Paris'te altı yıl kadar kaldı. Hukuk Mektebi'nden lisansiye oldu. «Collége de France»dan bir diploma aldı. Ve 1894 yılı Mayısında Paris'i terk ederek, İstanbul yoluyla Kafkasya'ya döndü.

İstanbul'da dört ay kadar ikâmet etti ve o zaman

Maarif Nâzırı olan Münif Paşa ve Kafkasyalı Tarihçi Murat Bey'le sık sık görüştü, fikir alışverişinde bulundu. İstanbul'a ilk defa geldiği zaman, Ağaoğlu Ahmed Bey'in sahip bulunduğu fikirleri ve emelleri belirten yazılı eserler, maalesef, elimizde mevcud değildir.

Kafkasya'ya dönüşünden sonra, Ahmed Bey Paris'ten makaleler gönderdiği Tiflis'in **Kafkas** gazetesinde yazarlık yaptığı gibi, Tiflis'in jimnazına da Fransızca öğretmeni oldu.

O sıralarda Bakü'de Rusça **Kaspy** adlı bir gazete çıkıyordu. Bakü'nün Türk zenginlerinden **meşhur neftçi Hacı Zeynelabidin Takiyef, Kaspy'yi** satın alarak, Azerbaycan Türklerin hukukunu savunur ve menfaatlerine hizmet eder, Rusça bir Türk organı haline getirdi ve bu gazetenin başyazarlığına Ağaoğlu Ahmed Bey'i getirdi. Ahmed Bey bu vazifeye devam etmekle beraber Bakü Jimnazında ve Bakü Yüksek Ticaret Mektebinde Fransızca öğretmenliğini de üstlendi. 1902'de Ağaoğlu'nun telkini ile Hacı Zeynelabidin, Rus hükûmetinden Türkçe bir gazetenin yayınlanmasına izin koparmaya çalıştıysa da başaramadı.

Rusya'nın o devirdeki siyaseti, Rusya'da oturan müslümanların kendi dillerinde yayın yapmalarına, her şekilde engel olmayı hedef güdüyordu. Bin müşkilâtla çarpışmaya mecbur olan **Ekinci, Ziya, Keşkül** çok devam edememişlerdi. Nasılsa evvelce Garpıralı İsmail Bey'e yarısı Türkçe, yarısı Rusça yazılmak üzere bir gazete yayını için verilen imtiyazın da bir siyasî hata olduğunu, Rusya'nın müslüman ve Türk tebaası nazarında ihtisas sahibi sayılan Misyoner İlminsky ve Profesör Smirnov gibi nüfuzlu müsteşrikleri iddia edip duruyorlardı. **Tercüman'**ın kapatılması için bir çok teşebbüsler olduysa da, İsmail Bey'in zekâ, maharet ve enerjisi, bütün Türk ve İslâm düşmanlarının entrikalarına mukabele ile, yirmi, otuz milyonluk **Türk** kitlesinin kendi dilinde çıkan bu ufacık haftalık yegâne

gazetesinin yayınının devamını sağlıyabilmiştir. Fakat bir ikinci **Tercüman**'ın daha meydana çıkmasına Rus bürokrasisi, başariyle engel olabiliyorlardı. Ve bu durum Rus-Japon Seferine, yani 1904 yıllarına kadar devam etti.

Rus - Japon Savaşında çarlığın yediği mağlubiyet darbesi, yıllardanberi hazırlanan Rus İnkılâb hareketine kuvvet ve cesaret vermişti. Hükûmetin zaafından istifade ederek Zeynelabidin Takiyef de önceki teşebbüsünü tekrarladı ve bu sefer başardı. Bakü'de ve genellikle bütün Kafkasya'da ilk kere olmak üzere Türkçe günlük bir gazete, **Hayat** çıkmaya başladı. O sıralarda İstanbul'dan Kafkasya'ya dönmüş olan Hüseyinzâde Ali Bey'le Ağaoğlu Ahmed Bey Azerbaycan Türk gazetesinin başına geçtiler.

Evvelce, Ahundzâdeler, Melekzâdeler, Ünsîzâdeler, Kafkasya'da Türk millî duygu ve şuurunun uyanmasına az çok etki etmiş olmakla beraber, bu şuurun kuvvetli ve belirli bir hale gelmesi, iddia edilebilir ki, Azerbaycan'da gündelik matbuâtın kurulmasından itibaren başlar. **Ve bu büyük işin ilk kurucuları Hüseyinzâde ile Ağaoğlu'dur.**

Ahmed Bey **Hayat**'ta bir yıl kadar çalıştıktan sonra ayrılarak bağımsız olarak **İrşâd** adlı gündelik bir gazete çıkarmaya başladı. Bu Azerbaycan Türklerinin ikinci günlük gazeteleridir. **İrşâd**'ın mesleğini bizzat Ağaoğlu şöyle tarif ediyor:

«Bir taraftan Rus hükûmetine karşı mücadele ederek her çeşit umumî ve siyasî hukuktan mahrum olan Türk unsuruna bu hukuku dahi sağlamaktan, diğer taraftan Türk unsurunun kendisinde birlik fikrini sağlama maksadiyle mezhep çatışmasını ve özellikle sünnî-şiî düşmanlığını kaldırmaya çalışmaktan ibaretti. Bununla beraber halkı ilim ve irfana ısındırmak, Türkçe mekteb ve diğer irfan müessеselerini vücuda getirmek için uğraşmak lâzımdı.»

Gerçekten Azerbaycan Türklüğünün önemli meselelerinden birisini de sünnî-şiî çatışması ve düşmanlığı meydana getiriyordu. Bir zamanlar bu çatışmadan yararlanan İranlılar, bütün Azerbaycan'ı Farslaştırmaya uğraşmıştı. Ruslar Azerbaycan'a hâkim olunca bu çatışma ve düşmanlığı körükleyerek, devamlı birbiri aleyhine düşmanlık eden bu iki İslâm fırkasının arasını azamî açarak Türk milletini zayıflaştırmaya ve bu sayede kendi hâkimiyetlerini kurmaya ve takviyeye çalışmışlardı.

Bu esassız ve mânâsız mezheb çatışmasının zararlarını, bundan düşmanların istifade derecesini göstererek ve isbatlıyarak **Kafkasya Türklüğünde birliğin meydana gelmesine en çok çalışan millet hâdimleri Gaspıralı İsmail Bey ile Ağaoğlu Ahmed, Hüseyinzâde Ali ve Topçubaşı Ali Merdan Beylerdir.**

Azerbaycan ve İran Türklüğünün mezheb yarası, Ahmed Bey'i eskiden beri meşgul etmektedir. Kafkasya'ya döndüğü sıralarda yazılmış, konuşma tarzında, basılmamış bir risalesinin konusu, mezheb çatışmasının İslâma verdiği zararlardır (1). Bu risalede Ağaoğlu, İslâmla bir şiî ahundunu konuşturur. Fakir ve zayıf İslâm, özellikle mezheb çatışması yüzünden başına gelen felâketleri, zengin ve şişman ahundun kan fışkıran besili yüzüne haykırır. Heyecan ve hararetle yazılan bu risaleden Ahmed Bey'in dinî ve mezhebî meselelerdeki geniş ve derin bilgisi ortaya çıktığı gibi, o sıralarda, yani 1900 yıllarına doğru, kavminin gelişme ve ilerlemesine İslâmın hatalı anlaşılışını ve özellikle bundan dolayı mezhebler çatışmasını en önemli bir engel saydığı da çıkarılır.

Ahmed Bey Türkçe gazeteciliğe başlamadan önce **«İslâma Göre ve İslâm Âleminde Kadın»** isimli Rusça bir

(1) Bu risalenin ismi **«İslâm ve Ahund»dur.** Basılmadığı halde Azerbaycan ruhanileri ve mutaassıb halk arasında bir hayli dedikoduya ve yazarına karşı düşmanlığa yol açtı.

risale yazıp yayınlamıştır. (1) Bu risale dahi, basılmamış Türkçe «diyalog» gibi, İslâmın nazariyatında ilerici olduğunu, Abbasilerin orta devrelerine kadar bu ilerici hareket devam ettiği halde, daha sonra âlimler ve şeyhlerin menfaatçilikleri yüzünden İslâmın gerilediğini ve çöktüğünü iddia etmektedir. Ahmed Bey bu risalesinde İslâmın ilerlemesi ve gerilemesine ölçü olarak «kadın»ı almıştır. Ahmed Bey'in incelenmesine göre Hazreti Peygamber, kadını, eski İran medeniyetine İslâmdan önceki Arap âdetlerine oranla çok yükseltmiştir. Kur'ân'ın ruhuna göre, birkaç kadınla evlenme «taaddüd-i zevcât» uygun değildir. İslâm âleminde Kur'ân-ın emirlerine, Peygamberin sözlerine, İranî ve Süryanî medeniyetlerin galebesinden itibarendir ki kadın, kültürel ve sosyal mevkiinden düşmeye başlamıştır. Türk - Tatar kavimlerinin İslâmı kabulüyle İslâm âlemine hâkim olmasından sonra, kadının mevkii tekrar yükselmişse de bu kuvvetli unsurun âdet, kanunları bile Doğu'nun en eski medeniyetlerinden olan İran ve Süryan medeniyetlerine galip gelemiyerek, kadın yine kültürel ve sosyal yönden düşmüş ve nihayet bugünkü -yani 1901 yılında Azerbaycan'daki- derekesine inmiştir.

İslâm kavimlerinin kurtuluş ve ilerlemesini sağlamak için, Ağaoğlu'nun fikrince özellikle iki önemli meselenin çözülmesi gerekir: Kadın meselesi ve elifbâ meselesi.

Fikir ve görüşlerini dikkat çekici gördüğüm bu risalenin son sahifelerini aynen tercüme ediyorum:

«Müslümanların kurtarılması, onların manevî, maddî, hattâ siyasî kalkınmaları, yalnız iki meselenin çözümüne bağlıdır: Kadın meselesi ve elifbânın ıslâhı.»

«Zamanımız müslüman kadını, ancak serbest ve şuurlu bir ana ve eş oluncadır ki, sosyal görevini yerine getirebilecektir. Yalnız bu şartlar dahilinde çocuklarının seciye ve iradesini terbiye ve onlara yüksek duygular ve asil fikirler telkin edebilir. Bugünkü şartlar dairesinde müslüman kadınının çocukları birtakım mânâsız mevcudiyetlerden ibarettir.»

(1) Bu eser Tiflis'te, 1901 yılında, Martirosyans Matbaasında basılmıştır.

«Boğucu harem havası içinde geçirilen tembel ve sırf hayvanî bir hayat, kadının bedenî gelişmesine de izin vermediğinden ırkın bedenî çöküşüne de yol açmaktadır. Elifbânın güçlüğü ise okuyup yazmaya çok zorlaştırdığından müslümanların akıl ve kalblerinin aydınlatılması yolunu kapamaktadır. Kadın ve elifbâ işte İslâm âleminin iki en hakiki düşmanı, onu tedavi olunamıyan iki hastalığı ki, onların etkisi altında bu âlem yavaş yavaş mahvolmaktadır. Yalnız son zamanlarda müslümanlar bu iki meseleyi ciddiyetle gözönüne almaya başladılar. Fakat bu hususlarda İstanbul'da, Kahire, Bombay ve Kalküta'da gösterilen himmet ve gayretler, ki erkeklere olduğu gibi kızlara da mekteb açmak ve elifbâ ıslâhı teşebbüsünde bulunmakla ortaya çıkmaktadır, kâfi sayılamaz. Bütün bu gayretler, mutlaka ölümle sonuçlanacak müzmin ve öldürücü hastalığa karşı zayıf ve geçici ilâçlar derecesindedir. Müslüman âleminin uyanması, ve o âlemin medenî milletler muhitine girebilmesi için, **çok şiddetli bir sarsıntıya ihtiyaç vardır. Müslümanların kendi reformasyon devrini geçirmeleri ve içlerinden gayet kuvvetli bir irade sahibi ve nefsini iş için tamamen fedâya hazır bir adamın gelip çıkması lâzımdır.** Böyle bir reformatör (Müceddit) yukarıda gördüğümüz gibi bizzat İslâmda, İslâm'ın tarih ve geleneklerinde emellerine uygun bir zemin bulabilir. Tekrar ediyoruz: Ne Kur'ân, ne şeriat kendiliğinden gelişmeye muhalif değildir. Yalnız onların taşıyıcısı durumunda olan Şeyhler ve âlimler, şahsî menfaatleri uğrunda, Kur'ân ve şeriate medeniyetle uyuşmayan bir şekil vermeye uğraşmışlardır. Bunu pekalâ bilen Mısırlı müceddit Mehmed Ali, Mısır'ın

şeyhlerini ve âlimlerini sarayında toplayarak, etraflarına kendisine tamamen sâdık üç sıra askerle kuşattıktan sonra, yaptığı yenilikler ve ıslâhâtı, ölüm tehdidi altında onlara tasvib ve imza ettirdi.»

«Müslüman dini, aslında insanı iyiliğe yönelten ve uydurma bir kuvvetin insan hayatına dehşet verici ve gaddar bir baskısı tarzında anlamaz. İslâm nazarında kader, insanları takviye eder ve gayretlendirir. Müslümanların Peygamberi bizzat birkaç kere tekrar etmiştir: «Deveni Allah'a emanet et, ama daha evvelce dizini iyice bağla!»

1901'de yayınlanan 59 sahifelik bu küçük risalenin muhteviyatı, o devirde müslüman düşünürlerinin düşünce tarzına uygundur. İslâmı ıslâh ile, İslâm'da bir çeşit reformasyon yaparak, müslüman kavimleri çöküşten kurtarmak, ilerleme ve gelişmeye yöneltmek. Ağaoğlu Ahmed Bey, bu risalesinde bütün müslümanlarla meşguldür. Onun Türkçülük duygusunu, ancak Türklerin, kendi deyimiyle «Türk - Tatarların» kadına verdikleri değeri açıklayan satırlardan çıkarabiliriz: «Türk - Tatar» kadınını idealize etmektedir. Ahmed Bey'in «İslâma Göre ve İslâm Âleminde Kadın» risalesinde düşmanlık hedefi, eski İran medeniyetidir: Arapların, İran medeniyetinin galibiyetinin etkisinden uzak bulundukları zamanlar, İslâm kadınının yeri ve dolayısiyle müslümanların medenî seviyesi yüksekti. Türk kadınını aşağılayarak Türk hayatiyet ve medeniyetinin gelişmesi ve ilerlemesine engel olan kuvvet de o köhne ve çürük İran medeniyetidir.

Elimize geçen bu iki eserinden Ağaoğlu Ahmed Bey'in de birçok Türkçüler gibi, önce İslâmın ıslâhı, İslâmın aslî mahiyetine döndürülmesi meselesiyle meşgul olduğu anlaşılıyor. Zaten Paris'te iken Doğu'nun tarihine, özellikle edebiyat tarihine ait dersleri takip ve bu yolda şahsî araştırmalar yapmış olduğundan, ilk araştırma yazısı faaliyetinin de bu konular üzerinde olması tabiidir. Bununla beraber memleketine dönünce Azerbayçan'ın reel hayatı, Ahmed Bey'in fikrî ve fiilî faaliyetinin dinî meselelerden millî ve sosyal meselelere geçmesi gerektirmiştir.

Ağaoğlu bir taraftan **İrşad'**ı çıkarırken, diğer taraftan tıpkı Gaspıralı İsmail Bey gibi yaydığı esaslı fikirlerin hayata geçmesine, tahakkuk etmesine bizzat çalışıyordu. Kafkasya'da şehir şehir dolaşarak, birçok şehir ve kasabada mekteblerin, eğitimi yayan cemiyetlerin kurulmasını başarıyordu.

Türkler arasında beliren bu uyanış eserlerini çekemiyen komşuları **Ermeniler,** 1904 yılı sonlarına doğru, Türkler aleyhine açık bir düşmanlık göstermiye başladılar. Ermenilerle Türkler arasında fiilî mücadele başladı. Ermeniler muntazam millî teşkilâta sahip oldukları gibi, siyasî sebeplerden, din birliğinden ve Rus idare mekanizmasında birçok Ermeni yerleşmiş olduğundan dolayı, Çar hükûmetinin yardımına da mazhar bulunuyorlardı. Türklerin Ermenilerle çarpışabilmeleri için, teşkilâta ihtiyaçları açıktı. Bu ihtiyacı sağlamak için, Ağaoğlu Ahmed Bey 1905 yılında Bakü'de **«Fedai»** adiyle gibi bir cemiyet kurmayı başarmıştır. Fedai Cemiyetinin faaliyeti, Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları mezâlimi, fiilî direnişlerle bir derece durdurabilmiştir. Şuşa mektebinde iken Ermenilerle çarpışmaya başlıyan Ahmed Bey'in «Fedai» teşkilâtiyle hayat sahasında ve büyük ölçüde kavgaya devam ettiğini görüyoruz...

1905 yılında çar hükûmetinin meşrutî idare tarzına temâyül mecburiyeti, Petersburg'da bir nâzırlar komitesinin kurulmasına yol açtı. Bu komitenin başında bulunan Kont Vasite, memleketin her tarafından gelen delege heyetlerini kabul ederek şikayet ve isteklerini dinlemek gereğini duymuştu. 1906 Yılında Rusya'nın Türk ahalisi de Kuzey'den, Doğu'dan, Güneyden delege heyetleri gönderdiler.

Kazan'dan giden heyette yukarıda ismi geçen Akçuraoğlu Yusuf bulunduğu gibi, Kafkasya ahalisini temsilen giden heyete de aydınlardan Ağaoğlu Ahmed Bey, Hüseyinzâde Ali Bey, Topçubaşı Ali Merdan Bey seçilmişlerdi. Ağaoğlu bu heyetin en faal uzvu olmuştur.

1907'de Bakü civarında, yani petrollü topraklar üstünde oturan Türk ahalisini göç ettirmek gayesine yönelmiş bir projenin görüşülmesi için Petersburg'ta toplanan bir özel komisyona, yine Azerbaycan Türk ahalisinin temsilcisi sıfatiyle Ağaoğlu Ahmed Bey'le üç arkadaşı gönderilmişlerdi. Bu komisyonun üyelerinden Ermenilerle bir kısım Rusların projeyi kabul ettirmek için pek çok mesai ve gayret sarfetmelerine rağmen, 35 gün devam eden görüşmeler sonucunda Türklerin göç ettirilmesi meselesinin gündemden kaldırılması sağlanmıştır.

Ahmed Bey bir taraftan millî ihtiyaç ve menfaatlerin gerektirdiği gibi pratik hizmetlerle uğraşırken, diğer taraftan da yazarlığını sürdürüyordu. Gerek Nâzırlar Komitesine istekler listesi götüren temsilciler heyeti üyeliği sırasında, nâzırlara dert anlatıp yorulurken, gerekse Kont Kokoftsef Komisyonunda Ermenilerle saatlerce çekişirken Petersburg gazetelerinde de, Azerbaycan Türklerinin hak ve ihtiyaçlarını müdafaa, Rus bürokrasisiyle Ermenilerin Türklere isnat ettikleri iftiraları yalanlar ve bunların Türkler aleyhine çevirdikleri çeşitli entrikaları ortadan kaldırır nitelikte yazılmış makaleleri basılıp çıkıyordu. Ahmed Bey aynı zamanda Bakü'deki gazetesine, yeni **İrşad**'a uzun mektuplar yazmaya vakit buluyordu. Zaten Ahmed Bey'in çok ve kolay yazabilmek istidadı fevkalâdedir. Türkçe, Rusça, Fransızca makalelerini aynı kolaylık ve hızla yazar. Galiba Farsça makaleler de yazmıştır. Kendisi bazen alay ederek, «Hayatımda yazdığım makaleler, hepsi bir araya getirilse Bakü'den İstanbul'a kadar bir geniş yol meydana getirebilir» der.

Gerek yazarak, gerekse pratik olarak sürdürdüğü faaliyetler, Ağaoğlu Ahmed Bey'i, Rus hükûmeti gözünde şüpheli ve tehlikeli insanlar arasına soktu. Gerçi Ahmed Bey'in yazılarında hedef tuttuğu genel gaye, Azerbaycan Türk milletinin uyanmasını, Rusya'da oturan bütün milletlerle, -dolayısiyle Ruslarla da- eşit hukuka sahip ve bu yönden millî hukukuna sahip olmasını sağlamaktı. Bu gayeye ulaşılması halinde, zaten çeşitli yollarla aynı amaca yürüyen diğer Kafkas milletleriyle beraber, Azerbaycan'ın da Rus imparatorluğundan ayrılması sonucu kendiliğinden doğacaktı. Azerbaycan Türklerinin muhtariyeti, onların komşu büyük Türk kitlesine katılmaları sonucu pek tabiî idi... İşte bu görüş, Azerbaycan Türklüğünü uyanmaya, şuurlulaşmaya, millî ve insanî hukukunu savunmaya davet eden Ahmed Bey'in Rus hükûmeti tarafından tehlikeli ve zararlı sayılmasının sebeplerini açıklar. Özellikle Ağaoğlu, yalnız yazıyla yetinmeyip «Fedaî» Cemiyetini kurarak faaliyette bulunmak gibi pratik sahalarda da tek durmayan enerjik insanlardandır...

Bu şekilde Çar hükûmetinin şüphe ve düşmanlığını üzerine çeken Ağaoğlu Ahmed Bey'le gazetesi **İrşad**, ikide bir hükûmetin sataşmasına maruz kalıyorlardı. Bazen Ahmed Bey'in evi araştırılır, bazen matbaası basılır, bazen de gazetesi kapatılırdı. Fakat evvelce alınmış olan sayısız ruhsatnâmelerden istifade ederek, kapanmış gazetenin yerine derhal bir diğeri çıkarılırdı... Birçok zahmeti ve masrafı gerektiren bu mücadelede, Azerbaycan Türk zenginleri Ahmed Bey'e cidden yardım etmişlerdir. Bu da gösteriyor ki, **Azerbaycan'da 1907 tarihlerine doğru Türk millî şuuru hayli gelişmiş bulunuyordu.**

Ahmed Bey'in Paris'te iken tanıştığı Jön Türklerden bazılarıda arasıra **İrşad**'da makalelerini yayınlamış olduklarından, bu gazetenin Osmanlı memleketlerine girmesi yasaktı. Fakat bu yasaklama, uzun müddet devam edeme-

di. Çünkü İstanbul'da ihtilâl meydana gelerek idare şekli değişti.

Osmanlı inkılâbının arefesinde, Rus inkılâbı bir irtica devresi geçiriyordu. Başbakanlık makamına geçen Stolipin, 1905'te karışan ve dağılmaya yüz tutan Rusya'nın idare dizginlerini sağlam ve şiddetli ellerine alarak tekrar mutlakiyete doğru çevirmiş ve yukarıda bahsi geçen «3 Temmuz Hükûmet Darbesi» ile özellikle demokrasinin ve milliyetlerin hukukunu sınırlamıştı. Bu istikameti alan iç politika, Rusya'nın sosyal ilerlemesine ve Rusya'da milliyetlerin gelişmesine çalışan aydınların baskısını gerektirecekti. Gerçekten Stolipin devrinde özellikle inkılâbçılarla milliyetçiler takip edildi ve baskı altında tutuldu. Ağaoğlu Ahmed Bey de takibe maruz kalanlardandır:

«Şiddetli takip edilenler arasında idim. İş bir dereceye geldi ki, artık yalnız nefsimin değil, ailemin dahi huzur ve sükûnu kaybolmaya başladı. 1908 yılında Türkiye'de inkılâb olmuştu. İş başına tanıdığım bazı zevat gelmişti. Aynı zamanda Kafkasya genel valisi tayin olunan Kont Varantsof - Taşkov mutlaka beni tutuklamaya ve sürmeye karar vermiş görünüyordu. Bunu öğrenir öğrenmez derhal ben de kaçmaya karar verdim ve 1908 yılının sonlarına doğru İstanbul'a kaçtım».

Osmanlı inkılâbı, Türklük için çalışmak isteyenleri bütün Türk âleminden İstanbul'a çekiyordu. Ağaoğlu Ahmed Bey'i de çekti, getirdi. 1908 yılından sonra Ağaoğlu'nun İstanbul'da çok dolu ve bereketli olan faaliyet devresi başlar.

IX - TÜRKÇÜLÜĞÜN TEŞKİLÂTLANMA DEVRESİ

1908 Osmanlı İnkılâbından sonra Türk milliyetçiliği hareketi çok genişlemiş, derinleşmiş ve dalbudak salmıştır. 1909'dan 1928'e kadar geçen çeyrek asırlık devre,

şimdiye kadar bahsettiğimiz yarım asırlık devreden daha çok karışık ve önemli olayları ihtiva etmektedir.

Osmanlı devletinin Meşrutiyet devri, Türkçülüğün teşkilâtlanmasına ve Türkçü cemiyetlerin kurulmasına imkân sağlamıştır. Mutlakiyet devrinde her çeşit cemiyet kurmak fevkalâde zordu, hele milliyet esası üzerine cemiyet kurulmasına hükûmet asla izin vermezdi. Bununla beraber **müslüman ve Türk olmayan tebaanın milliyet esasına dayalı, hayrî ve edebî maskelerle örtülü bir hayli cemiyetleri de vardı.**

TÜRK DERNEĞİ

Türkiye'de Türk milliyetçiliğini esas alarak kurulan ilk cemiyet **Türk Derneği**'dir. 1908 yılı Teşrin-i sânisinde (Kasımında) İstanbul'a gelen Akçuraoğlu Yusuf, daha mekteb hayatından hatırladığı bazı Türkçüleri, yani Necib Âsım Bey ile Veled Çelebi Efendi'yi ziyaret ederek gayr-ı siyasî, sırf kültürel mahiyette bir Türk cemiyeti kurulmasını teklif ve kendilerinin bu yolda rehber olmalarını rica etti. Bu şekilde başlayan ilk teşebbüs, yılın sonlarına doğru Mülkiye Mektebi Müdürü Celâl Bey merhumun odasında yapılan bir toplantıda «Türk Derneği» adlı bir ilmî cemiyet halinde teşkilâtlanmıştır.

Bu cemiyetin nizamnâmesi 12 Kânun-ı evvel 1324 (25 Aralık 1908) tarihiyle ve «Türk Derneği Nizamnâmesi» adiyle İstanbul'da Karabet Matbaasında basılmıştır.

Cemiyetin amacını açıklayan Nizamnâmenin 2. maddesinde şöyle deniliyor:

«Cemiyetin amacı, Türk diye anılan bütün Türk kavimlerinin mazi ve haldeki eserlerini, işlerini, durumlarını ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin eski eserlerini, tarihini, dillerini, avam ve havas (halk ve aydın) edebiyatını, etnografya ve etnolojisini, sosyal

durumlarını ve mevcut medeniyetlerini, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin açık, sade, güzel, ilim dili olabilecek şekilde geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre incelemektir.»

Mülkiye Mektebindeki toplantıdan sonra gazetelere verilen bir ilânda, toplanan adamların isimleri açıklanmıştır: **Ahmed Midhat Efendi, Emrullah Efendi, Necib Âsım Bey, Bursalı Tahir Bey, Korkmazoğlu Celâl Bey, Veled Çelebi, Akçuraoğlu Yusuf, Boyacıyan Agop Efendi, Tarihçi Arif Bey, Akyiğitoğlu Musa Bey (Merhum, Yüksek Askerî Baytar Mektebi İktisat Muallimi idi), Fuad Raif Bey, Rıza Tevfik Bey, Ahmed Ferid Bey.**

Sırf ilim ile uğraşacak bu cemiyete gayr-ı Türk Türkiyâtçılar da dahil olabiliyorlardı (1). 15 Ekim 1328 (1912) ye kadar üyelik aidatlarını ödeyen zatların hepsi, cemiyetin kasa defterine göre, 63 kişi görünmektedir. Bunların içinde Profesör Gordlevsky, Doktor Karaçon, Profesör Martin Hartmann gibi müsteşrikler, Boyacıyan Agop ve Antuan Tangır Efendiler gibi gayr-ı Türk Osmanlılar da vardır. Prens Sait Halim Paşa, merhum Köse Raif Paşa, Halid Ziya Bey gibi zamanın bazı devlet büyükleri, üye olmaksızın nakdî yardımda bulunmuşlardır. Şair Mehmed Emin Bey, Gaspıralı İsmail Bey, Hüseyin Cahit Bey, Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanlarından Yusufbeyzâde Nasip Bey, Ağaoğlu Ahmed Bey Hüseyinzâde Ali

(1) «Cemiyetin maksadına hizmet etmek etmek isteyen herkes, hangi din, cins ve tâbiiyyetten olursa olsun, merkezdeki idare heyetine sözlü ve yazılı başvurduğu takdirde onun girişine cemiyetin iki üyesinin delâletiyle ve idare heyetinin tasdikiyle kabul olunur» **Türk Derneği Nizamnâmesi, madde 4.**

Bey (1), Köprülüzâde Fuad Bey, Türk Ocağı kurucularından Doktor Fuad Sabit Bey ve merhum Ispartalı Hakkı Bey ilk yıllarda yazılan üyelerdendir.

Türk Derneği, maksadını telkin etmek ve yaymak için, gazeteler, risaleler, kitaplar yayınlıyacak ve genel derslerle müzakereler düzenliyecekti. Önce, Necib Âsım Bey'in **Türklerin Pek Eski Yazısı** ile Bursalı Tahir Bey'in **Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri** adlı risalelerini yayınladı. Sonra **Türk Derneği** adlı, «Türklüğe dair tetebbuâtı havi», «Ayda bir çıkar» bir mecmua çıkardı. **Türk Derneği'**nin birinci yılının 1. sayısı 1327 -1911- yılında «Matbaa-yı Hayrîye ve Şürekâsı»nda basılarak yayınlanmıştır. Bu mecmuanın ancak 7 sayısı yayınlanabilmiştir. Nüshalarda yayınlandıkları ay gösterilmemişse de, 1911 yılında ancak 6 nüshanın basılmış olmasından, her ay bir mecmua yayınlanamadığı anlaşılıyor. Türk Derneği adına Akçuraoğlu Yusuf tarafından Cengiz Han'a dair bir genel ders verildiği gibi, o sıralarda birkaç mitingte Türk Derneği'ne mensup hatipler, amaçlarına uygun konuşmalar yapmışlardır.

Türk Derneği'nin hayatı uzun zaman devam edemediyse de, attığı tohum çorak bir toprağa rast gelmedi. Derneğin bir aralık hayli muntazam devam eden idare heyeti toplantılarına devlet idaresinin başında bulunmaya hazırlanan bazı kimseler de misafir sıfatiyle gelip gidiyorlardı. Enver Bey'in dayısı Halil Bey'in, Baha Şakir Bey'in misafirliklerini hatırlıyorum.

Bir müddet sonra, derneğin en faal üyelerinden Miralay Raif Fuad, Necib Âsım Beylerin kıtalarının başına git-

(1) Şair Mehmed Emin Bey, Ağaoğlu Ahmed Bey, Hüseyinzâde Ali Bey, Mülkiye Mektebindeki toplantı sırasında İstanbul'da bulunmuyorlardı.

meleri, Veled Çelebi Efendi'nin Konya Büyükçelebiliğine tayin olunması, Akçuraoğlu Yusuf'un İstanbul'dan ayrılması, dernek toplantılarını seyrekleştirdikten başka, mecmuanın da kapanmasına sebep olmuştur.

Fakat **Türk Derneği** mecmuasının son nüshasının yayınlanmasından pek az zaman sonra **Türk Yurdu** adlı ve daha geniş programlı bir Türkçülük mecmuası yayınlanmıştır.

TÜRK YURDU

Türk Yurdu mecmuasını yayınlayan Türk Yurdu Cemiyeti idi. Hükûmet, Türk Yurdu Cemiyeti'nin kuruluşundan 18 Ağustos 1327 (1911) tarihli ilmühaberle haberdar olduğunu tasdik etmiştir. 1911 yılı sonlarında **Türk Yurdu** mecmuasının ilk nüshası yayınlanmıştır.

Türk Yurdu Nizamnâmesi'ne göre Cemiyet, Türk çocuklarına mahsus bir pansiyon açacak ve «Türklerin zekâ ve irfanca seviyelerinin yükselmesine, gelir ve teşebbüs sahibi olmalarına hizmet etmek üzere bir gazete çıkaracaktır.» -Madde: 4-. Türk Yurdu Cemiyetinin kurucuları şunlardır: **Mehmet Emin Bey -Türk Şairi-, Ağaoğlu Ahmed Bey, Hüseyinzâde Ali Bey, Doktor Âkil Muhtar Bey, Akçuraoğlu Yusuf. «Türk Yurdu» fikrini şair Mehmed Emin Bey ortaya attı.** İttihat ve Terakki Cemiyeti bu teşebbüse ilgi gösterdi. Türk Yurdu Cemiyeti murahhaslığına Akçuraoğlu Yusuf Bey seçildi. 1912 yılı Eylülünde Ahmed Hikmet Bey Peşte Başşehbenderliğine tayin edilmiş olduğuna yerine Gökalp Ziya Bey seçildi. Türk Yurdu'nun kurulması sıralarında Ziya Bey henüz Selânik'te idi. **Türk Yurdu** mecmuasının imtiyazı şair Mehmed Emin Bey adına alınmıştı. Mehmed Emin, 1911 yılı Ağustosunda Erzurum valisi olduğundan, mecmuanın imtiyazı ve

müdürlüğü Akçuraoğlu Yusuf'a nakledildi. İlk nüshasından itibaren **Türk Yurdu**'nu Akçuraoğlu Yusuf çıkardı.

1911'de **Türk Yurdu** yazı ve tertip tarzına dair Müdürü Akçuraoğlu tarafından ileri sürülüp, yazı ve idare heyeti tarafından bazı değişiklikler ile kabul olunan programın muhteviyâtından önemli hususlar şunlardır:

«1 — Risale Türk ırkının mümkün olduğu kadar çoğunluğu tarafından okunup anlanarak istifade olunacak bir tarzda yazılacaktır.

Bundan dolayı, b- Dili sade olacaktır; c- Kavmin çoğunluğuna faydalı konular seçilecektir; e- Çetin konular bile kolay ifade olunmaya çalışılacaktır. Bununla beraber aydın düşünce sahiplerinin zevki, çıkarı gözden kaçırılmayacaktır.

2 — Risale, bütün Türklerce makbul olabilecek bir ideal icadına çalışacaktır.

3 — Risalede Türklerin tanışmalarına, iktisat ve ahlâkça yükselmelerine ve fennî bilgilerce zenginleşmelerine hizmet eden konular en ziyade yer alacak, siyaset bunlardan sonra gelecektir.

4 — Türklerin birbirleriyle tanışmaları için Türk dünyasının her tarafında olup geçen ve özellikle kardeşler arasında sevinç veya kederi gerektirecek olaylar ile Türk dünyasının ötesinde berisinde ortaya çıkan fikir akımları kaydolunacak ve Türk ırkının çeşitli kavmiyetlerinde doğan edebiyatı ırkın bütün fertlerine bildirmek için çalışılacaktır.

5 — Risale, Osmanlı devletinin iç politikasından bahsederken, hiç bir siyasî fırkaya taraftarlık etmeyecek, ancak Türklüğün, Türk unsurunun siyasî ve iktisadî menfaatlerini savunacaktır. Türk unsurunun menfaatlerini savunurken, muhtelif unsurlar arasında anlaşmazlıklar doğmasından kaçınılacaktır.

6 — Risale, Osmanlı Türkleri arasında Türk millî ru-

hunun gelişmesi ve takviyesine, idealsizlikten doğan tenbellik ve kötümserliğin kaldırılmasına çok çalışılacak ve çoğunlukla hiç bir şeye dayanmaksızın ortaya çıkan mübalağalı Batı korkusundan da bu milleti kurtarmaya elinden geldiği kadar uğraşacaktır.

7 — Risalenin devletlerarası siyasette esas fikri, Türk âleminin menfaatlerini savunmaktır.»

Türk Yurdu mecmuası, Akçuraoğlu'nun bazı ufak aralarla idare ettiği 6 yıl zarfında, bu programa sadık kalarak, programdaki hususları mümkün olduğu kadar uygulamaya çalışmıştır.

Türk Yurdu'nun Türk çocuklarına mahsus pansiyonunun inşasına Evkaf Nâzırı Hayri Bey «Allah rahmet etsin!» zamanında başlanmış ve inşaat çatıyı alacak kadar ilerlemiş olduğu halde, adı geçenin ölümü üzerine bu güzel teşebbüs yüzüstü kalmıştır.

TÜRK OCAĞI

Türk Ocağı'nın resmen doğuşu **Türk Yurdu**'nun yayınlanmaya başlamasından birkaç ay sonradır. Türk Ocağı'nın resmen kuruluş tarihi, Türk Ocağı'nın Esasî Nizamının birinci maddesinde gösterildiğine göre, 12 Mart 1328 (1912) dir. Fakat ileride görüleceği gibi kurulması için teşebbüsler daha önceden başlar. «Türk Ocağı'nın Esasî ve Dahilî Nizamları» adlı ilk nizamnâmesi, İstanbul'da 1913'te «Matbaa-yı Hayrîye ve Şürekâsı» isimli matbaada basılmıştır. Bu nizâmnâmenin ikinci maddesinde Cemiyetin amacı şöyle açıklanmaktadır:

«İkinci madde. Cemiyetin amacı: İslâm kavimlerinin başlıca mühimi olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, sosyal, iktisadî seviyelerinin ilerleme ve yükselmesiyle Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır.»

Cemiyetin çalışma tarzı üçüncü ve dördüncü maddelerde belirlenmiştir:

«Üçüncü madde: Cemiyet amacını elde etmek için Türk Ocağı adlı kulüpler açarak dersler, konferanslar, müsamereler düzenlemek, kitap ve risaleler yayınlamak ve mektebler açmaya çalışacaktır.

Millî serveti korumak ve çoğaltmak için her türlü meslek ve san'at erbâbiyle görüşerek iktisadî ve ziraî teşvik ve uyarmalarda bulunacak ve bu gibi müesseselerin doğup yaşamasına elden geldiği kadar yardım edecektir.»

«Dördüncü madde: Ocak, amacını elde etmeye çalışırken sırf millî ve sosyal bir vaziyette kalacak, **asla siyaset ile uğraşmayacak ve hiç bir vakit siyasî fırkalara hizmet etmiyecektir.»**

Resmen 1912 yılı başlarında kurulan Türk Ocağı'nın daha evvel başlanmış uzunca bir doğuş devresi vardır:

Daha 1911 yılı ilkbaharında, Askerî Tıbbiye Mektebi öğrencilerinden bir grup, Türk milletinin milletçe gelişmesine çalışmak arzu ve emeliyle kendi aralarında toplanarak fikir alışverişinde bulunurlar ve nihayet düşüncelerini hayli belirledikten sonra 11 Mayıs 1911 tarihli mektuplarla, bu işte fikirlerinden istifade edilebileceğine kanaat getirdikleri bazı kimselere başvururlar. Bu mektuplardan birisi de bana gönderilmişti. Mektup şöyle başlıyor:

Çarşamba, 11 Mayıs 1327

«Efendimiz,

Türk ırkının maarif ve mekteplerine hizmet ederek, ictimaî geleceğini temin emeliyle toplanmış 190 tıbbiyeli nâmına zât-ı âlilerine müracaat eyliyoruz. Maksadımız arzedeceğimiz şeylere dair hakimâne ve edibâne fikirlerini öğrenmektir.»

Bu şekilde başlayan mektup **«Türk kavminin hayat-ı**

inkıraz yaşadığını» söyliyerek buna **«Seleflerimiz gibi lâkayd kalamıyacağımızı»** belirttikten sonra, **«Hayatın ebedî bir mücadele olduğuna ve bu mücadele muvaffakiyetin en büyük şartı, maarif ve mekteblerin galebesi»** olduğuna hükmediyordu. Daha sonra bu tıbbiyeli gençler kendilerinin **«Tekâmül kanununa riayet fikrinde ısrarlı»** olacaklarını da ifade ederek, **«Ziraat, ticaret, ve sanayi ile kazanılmış bir ictimaî hâkimiyeti, kuru bir siyasî hâkimiyete tercih ettiklerini»** açıklıyor ve bu fikirlerini şöyle bir temenni ile tamamlıyorlardı: **«Nesl-i müstakbelemiz, miskinliği günah, faaliyeti ibâdet bilsin! Müteşebbis, kuvvetli** ve **servet sahibi olsun!»**

Bu emellerinin gerçekleşmesi için, **«Her türlü fırka ihtilâflarının fevkinde, her türlü siyaset dağdağalarının haricinde yeni bir ceryan doğması»**na lüzum görüyorlar ve bu ceryanı doğurmak için de **Donanma Cemiyeti kadar geniş** sırf millî ve sosyal bir cemiyet meydana getirmek gereğini de duyuyorlardı.

Bu cemiyet gelecekte Anadolu'da, Rumeli'de ve hattâ Türk bulunan diğer memleketlerde şubeler açacak, ziraat, ticaret ve sanayi mektebleri kuracaktı.

Bu cemiyet tanınmış ve muktedir zatların nezareti altında idare edilecekti.

Mektup şöyle bitiyordu :

«Böyle bir cemiyetin temel taşlarını yüksek mekteblere devam eden Türk gencinin maddî manevî fedakârlıklariyle atacağız.

Bu babtaki hakimâne ve edibâne görüşlerinizi öğrenmek istediğimizi bildirir ve ilmî ve fiilî işbirliğinde bulunmalarını ısrarla temenni eyleriz, efendimiz.

190 Tıbbiyeli Türk evlâdı.»

Mütareke esnasında **Türk Ocağı ve Türk Yurdu** evrakı İngiliz işgal kuvvetinin baskısiyle evden eve taşınırken kurtarabildiğim vesikalar arasında, bu mektuplara bazı tanınmış kimselerin verdikleri sözlü cevapların notları da vardır; fakat noksandır.

Mevcut vesikalardan anlaşılıyor ki, Fransız diliyle yayınlanan **Jön Türk** adlı gazete Nisan sonlarında ve Mayıs başlarında (1911), «Parlak muvaffakiyetleri ile gözleri kamaştırmakta olan Millî Donanma Cemiyeti gibi **kavmî bir Türk maarif cemiyeti** meydana getirmek» fikrini ortaya sürmüş ve **Tanin** gazetesi de bu fikre katılmıştır.

Bu gazeteleri dikkatle takip eden tıbbiyeli gençlerden bazıları, kendi aralarında şöyle düşünmüşler: «Böyle büyük emelleri fiilen gerçekleştirmek için kavmin gençleri birleşmeli, o artık doğmuş olan emeli **fikren ve nakden** beslemeli, yaşatmalıdır.»

Tıbbiyeli idealist gençler bu işi kendi vazifeleri dahilinde görüyorlar: «Bu tıb müessesesinde bugün insanların acılarını kaldırmak için çalışmakta olan bizler, bir vakitler kavim ve din farkı düşünmeksizin bu Osmanlı vatanını siyaseten uçurumlara düşmekten korumak maksadiyle temel döşeyen seleflerimiz gibi (1), bugün de Türk kavminin ictimaî sükûtunun önünü almak için ilk adımı atmalıyız.»

Bu satırları, tıbbiyeliler tarafından yazılıp bazı kimselerin fikirlerini öğrenmek için gönderilen ve bir kısmı yukarıda belirtilen beyannâmenin 4 Mayıs 1327 (1911) tarihli ilk taslağından çıkardım. Elde mevcut belgeler arasında bu taslaktan daha evvel yazılmış hiç bir yazı yoktur.

Bu taslaktan şunu da anlıyoruz ki tıbbiyeli gençler,

---

(1) Buradaki telmih, ittihat ve Terakki Cemiyeti'nedir. Gerçi bu cemiyetin kuruluşuna da ilk teşebbüs edenler, Tıbbiye Mektebi talebeleri idi.

kendilerinin **Jön Türk**'te yazı yazan Celâl Nuri Bey'den en çok ilham aldıkları inancındadırlar.

«Cehle karşı mücadele» düsturiyle özetledikleri bu harekete müteşebbis olmak üzere tıbbiyeliler başlangıçta aralarından şu efendileri seçiyorlar: **Dördüncü sınıftan Mahmut, Refet, Haşim, Celâl, Behçet, üçüncü sınıftan Hüseyin Fikret, Hüseyin Cahit «Baydur», Muhsin, Neşet, Lütfi, Süleyman, ikinci sınıftan Habib Efendiler.**

20 Haziran 1911'de, Tıbbiyeden 231 öğrenci adına gelmiş delegeler (Hüseyin Fikret ve Remzi Osman Beyler) ile öğrencinin müracaatını kabul ederek toplantıya gelmiş olan Mehmed Emin «Şair», Ahmed Ferid, Yusuf «Akçuraoğlu», Mehmed Ali Tevfik «Yazar», Emin Bülend «Şair», Fuad Sabit «Doktor», Ağaoğlu Ahmed Beyle toplanarak, kurulacak cemiyetin ismini **Türk Ocağı** şeklinde kabulletmişler ve **Türk Ocağı**'nın kurucularıyle ve geçici idare heyetini seçmişlerdir:

Kurucuları :
Şair Mehmed Emin Bey
Ahmed Ferid Bey
Ağaoğlu Ahmed Bey
Doktor Fuad Sabit Bey

Geçici İdare Heyeti:
Başkan: Mehmed Emin Bey
İkinci Başkan : Yusuf Bey «Akçuraoğlu»
Kâtib : Mehmed Ali Tevfik Bey
Veznedâr : Fuad Bey «Doktor Fuad Sabit»

Aynı toplantıda Ocağın ilk nizamnâme müsveddesi müzakeresine başlanmış olduğu gibi idare merkezi ve toplantı yeri olmak üzere de, Şeref Sokağında 5 numaralı ev (Akçuraoğlu Yusuf Bey'in oturduğu pansiyon) «Türk Derneği Odası» seçilmiştir. Tıbbiyelilerin kuruculuğa ve idare heyeti üyeliğine aday gösterdikleri 20 kişilik listenin içinde Türkçülük hareketiyle sonradan hiç bir ilgisi bulunmayacak bazı kimseler bulunduğu gibi, Türk Ocağı'nın yaşamasında, gelişmesinde pek büyük hizmeti geçen **Hamdullah Subhi Bey** de vardı.

Türk Ocağı'na ilk önemli maddî yardımı, 50 Osmanlı altını vermek suretiyle, **Hüseyin Cahit Bey** «Tanin yazarı» yapmıştır.

Yukarıda belirtilen olaylara göre, **Türk Ocağı'nın fiilen kuruluşunu 20 Haziran 1327 (1911) e rastlıyan pazartesi günü olarak kabul edebiliriz (1).** Resmen kuruluşu ise, evvelce gösterdiğimiz gibi, 12 Mart 1328 (1912), yani fiilen kuruluşundan 9 ay sonradır.

Bu müddet zarfında idare merkezinin yeri bir, iki defa değişmiş, bir çok toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılardan ancak 5 Ağustosa kadar yapılan beş toplantının zabıtları bendedir. Müzakere genellikle nizamnâme üzerinde ceryan etmiştir. Söz konusu meselelerden en çok münakaşaya yol açan mesele şu olmuştur: Cemiyet, maksadını elde etmek için «Türk Ocağı» adlı kulüpler açsın mı? Yoksa risale, mecmua yayınlamak ve mektebler açmakla yetinsin mi? **Tıbbiyeli öğrenciler, kulüpler açılırsa, işe siyaset karışacağından korkuyorlar ve bundan dolayı kulüp açmanın şiddetle aleyhinde bulunuyorlardı.**

Türk Yurdu Cemiyeti'nin resmen kuruluşu 18 Ağustos 1911 olduğuna göre, Ocağın fiilen kuruluşu olan 20 Haziran 1911'den sonradır, demektir. Bununla beraber **Türk Yurdu**'nun kurulmasına çalışılırken 20 Hazirandan daha evvel meseleye dair bazı yazışmalar yapıldığıda «Yurda» ait belgelerden anlaşılmaktadır.

Bu yönden Türk Yurdu ile Türk Ocağı'nın, her ikisinin

---

(1) Bu 20 Haziran toplantısından önce, birkaç toplantı daha olduğu, kısacası 29 Mayıs pazar günü Ağaoğlu Ahmed Bey'in evinde toplanıldığı ve bu toplantıda bir nizamnâme kaleme alınması kararlaştırıldığı, yine mevcut belgelerden anlaşılmaktadır.

1911 yılı ilkbaharından itibaren kurulması çalışmasına başlanılarak, o yılın yazında kurulması başarılmıştır, diyebiliriz.

GENÇ KALEMLER

İstanbul'da **Türk Derneği, Türk Yurdu** ve **Türk Ocağı** adlı müesseselerle Türkçülük teşkilâtlanmasına çalışılırken, **Selânik'te** İttihat ve Terakki Merkez Heyeti üyelerinden kendine «Gökalp» ünvanını veren Ziya Bey'in telkin ve ilhamlariyle merkezde bir Türkçülük ceryanı başlamış olduğu gibi, o sıralarda Selânik'te çıkmakta olan **Genç Kalemler** mecmuası da Gökalp'in etkisi ile dilde Türkçülük yapmaya teşebbüs etmiştir. **Genç Kalemler'in** bazı kurallar koyarak dili sadeleştirmek hakkında ilk yazılarının hangi tarihte yayınlanmış olduğunu tesbit edemedim. Bu mecmua **«Yeni Lisan ve Bir İstimzac»** adlı bir risale çıkararak, savunduğu görüş hakkında bir çeşit «Anket» de yaptı. Fakat elimizde mevcud olan bu risalenin de hiç bir yerine tarih konmamıştır! Bununla beraber **Türk Yurdu'n**da **Genç Kalemler'i** tenkid eder mahiyette çıkan bir yazıdan, Selânikli mecmuanın İstanbul'lu arkadaşı çıkmaya başladıktan sonra, Türkçülük yoluna girdiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Hattâ bu iki mecmuanın aynı zamanda Türkçülüğe başladıkları düşünülse bile, her ikisinin **Türk Derneği** ile yayınlanan dilde Türk milliyetçiliği umdesini esas aldıkları gerçeği örtülemez ve inkâr olunamaz... Kısacası, ne denilirse denilsin, -Meselâ İttihat ve Terakki gayretkeşleri, bir zamanlar bütün fikrî hareketlerin de kaynağını kendi cemiyetlerinde göstermek isteyerek, propogandalarda bulunmuşlardı- Osmanlı devletinde kültürel Türkçülüğün ilk teşkilâtı Türk Derneği Cemiyeti ve ilk Türkçü mecmua da Türk Derneği mecmuasıdır...

Selânik'te oturan esrarengiz İttihat ve Terakki Komitesi, meydana çıkmakta bulunan bütün fikrî, sosyal ve siyasî hareketleri kendine maletmek emelinde idi. Türk Derneği kurulunca, üyelerinden bazılarının oraya gelip gittiği göründü. Tıbbiye öğrencileri arasından İttihat ve Terakki'ye pek de bağlı ve dost olmayan bazı gençler tarafından Türk Ocağı'nın temelleri atılmaya başlayınca, Türk Ocağı'nın kurulmasına ve **Genç Kalemler'in** Türkçülük yapmasına İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşvik ettiğini ve yardımcı olduğunu görüyoruz. Gitgide İttihat ve Terakki üyelerinden bir kısmı, açıktan açığa Türkçülüklerini ifade ve ilânda sakınca görmüyorlar. Bu şekilde Türk Yurdu ve Türk Ocağı'nı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlıymış gibi göstermek bile istiyorlar. Ve bu maksada ulaşmak için Cemiyet her iki müesseseye para yardımında dahi bulunuyor; fakat Türkçülük müesseseleri, Cemiyetin çeşitli vasıtalariyle yaptığı etkilere karşılık verebilmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çözülüp dağılmasına kadar hususiyet, asliyet ve muhtariyetini korumuştur.

Türk Ocağı'nın hususiyet ve şahsiyetini koruduğu halde, devamlı gelişme ve ilerlemesinde en çok hizmeti görülen Ocaklı, Hamdullah Subhi Bey'dir.

HAMDULLAH SUBHİ BEY

Yukarıda söylemiştik ki, Hamdullah Subhi Bey Ocak kurulduğu sıralarda Tıbbiyeli öğrencilerin geçici idare heyeti üyeliğine aday gösterdiği yirmi kişilik listede dahildi. Fakat o zamanlar -1911- Hamdullah Bey'i hakkiyle tanıyanlar az olduğundan geçici idare heyeti üyeliğine seçilememişti. Ocak kurulup, Divanyolu'nun Mercan Ağa Camiine yakın kısmında kendine mahsus birkaç oda dahi tedarik ettikten sonra Hamdullah Subhi Bey, kendi ifadesine

göre, Akçuraoğlu Yusuf'un delâletiyle 25 Aralık 1912'de, 776 numara ile Ocağa üye yazıldıktan sonra, pek çabuk hakiki yerine yükseldi; yani idare heyeti başkanı oldu. Hamdullah Bey'in Ocağa alındığı zaman idare heyetinde Başkan Ahmed Ferid Bey, İkinci Başkan Akçuraoğlu idi. Umumî Kâtib Hüseyin Ragıp Bey'di.

Hamdullah Bey'in Ocağa girmesini müteakip toplanan kurultayın seçiminde Başkanlığa Hamdullah Subhi Bey geçti, İkinci başkanlıkta yine Akçuraoğlu kaldı.

Hamdullah Bey, Ankara'da merkez heyeti binasının temel taşı konulurken -21 Mart 1927- söylediği kuvvetli ve güzel nutkunda, ilk dahil olduğu zaman Türk Ocağı binasının halini şöyle tasvir etmişti:

«Bundan onaltı yıl önceydi. İstanbul'un tarihî bir caddesinin kenarında, mütevazi bir evin üst katında, iki çıplak ve fakir oda... Orada toplananlar, bir toplantı düzenledikleri vakit dinleyicileri oturtmak için yeterli iskemle bulamazlardı. Aşağı, sokağa inerler, civar kahvelerden, kendi cephelerinden verdikleri ufak paralarla iskemle alırlar, bunları sırtlarında Ocağa getirirler ve toplantıdan sonra yine iade ederlerdi. Türk Ocağı, kendini red ve inkâr eden bir hava içinde doğdu. Ona herkes karşıydı. Hattâ bir çok Türk aydını bile... (1)»

Maddî ve manevî vaziyetini üstâdâne birkaç cümle ile canlandırdığı Türk Ocağı'nı, Hamdullah Bey, iki üç yıl içinde, İstanbul'un en canlı, hayli zengin, bütün Türk gençliği tarafından sevilen, çok önemli bir sosyal müessese haline getirdi. Birkaç ay içinde, o iki, üç oda, beş, altı oda oldu. Galiba bir yıl sonra, Türk Ocağı Beyazıt'ta büyük bir

(1) Hamdullah Subhi, Dağ Yolu, Birinci kitap, s. 30. Bu kitab, Hamdullah Subhi Bey'in 27 nutkunu içine alıyor. Türk Ocakları Hars Heyeti yayınının 6. sayısıdır. Ankara'da Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaasında 1928 yılında basılmıştır.

konağı tamamen işgal etmiş durumdaydı. Ocağın kurultayları, yani kongreleri, Darülfünûnun büyük konferans salonunu dolduracak kadar kalabalık ve gençliğin samimi düşünce ve duygularını kuvvetle ifade ettiğinden çok canlı ve gürültülü olurdu. Türk illerinin her tarafında yeni yeni Ocaklar açıldığı haberleri de devamlı merkeze gelirdi.

GÖKALP ZİYA BEY

Türk gençliğinin ruhuna etkiye ve Ocakların teşkilâtlanmasına Hamdullah Bey çalışırken Türk milliyetçiliği fikrinin fikriyât sahasında tanzimine, sistem haline getirilmesine de Türk Ocağı'ndaki konferans ve sohbetleriyle, **Türk Yurdu**'ndaki makaleleriyle bilhassa Gökalp Ziya Bey uğraşıyordu (1).

İttihat ve Terakki Merkez Komitesi Selânik'i terke mecbur olup İstanbul'a geldikten sonra, Ziya Bey ve öğrencileri, **Genç Kalemler**'i burada da çıkarmayı düşünmemişler ve hepsi **Türk Yurdu**'nun yazı kadrosuna katılarak Yurd ve Ocakta beraberce çalışmayı tercih etmişlerdi. Bu şekilde bütün Türkçülük kuvvetleri bir araya toplanmıştı. Ve Türkçülük akımının gençler arasında en canlı devresi Balkan Savaşiyle I. Cihan Savaşı arasında geçen iki, üç yıllık bu devredir, denilebilir.

(1) Osmanlı Meşrutiyet Devresi Türkçülüğünde Gökalp Ziya Bey'in yeri çok önemlidir. Denilebilir ki, bu devrede Türkçülüğün nazariyâtı sahasında merkezî sima Gökalp'tir. İttihat ve Terakki Cemiyetinde mevki ve nüfuziyle, ictimaî nâmını verdiği makaleleriyle, siyasî nazariyatına verdiği sistematik şekil ve ifadeleriyle, fakat bunlardan daha ziyade çok tabii ve sade yazılmış şiirleriyle, özellikle çocuklara mahsus şiirleriyle, Türkçülüğe pek büyük hizmetleri dokundu.

Bu sıralarda Hamdullah Bey'in Ocaktaki faaliyeti çok başarılı oldu: Türkçülük fikri gençler ve münevverler arasında tamamen yayıldı ve yerleşti. Kendini red ve inkâr eden hava, Ocağın etrafından dağıldı. Türk aydınları arasında, merhum Gökalp'in tasnifine göre Doğu ve Batı beynelmileliyetine takılmakta ısrar eden softalarla züppelerden başka herkes Ocağa üye yazılmış ve dost kesilmişlerdi.

Ocak başkanlığında bu kadar başarı gösteren Hamdullah Subhi Bey, bilgi ve irfanı ile ve özellikle zekâ ve soy temizliği, fevkalâde hitabet kudreti ve etrafındakilere sevgi telkin ederek, hizmet göstererek hâkim ve etkileyici olmak gibi ırsî istidatlariyle kendini göstermiştir.

Hamdullah Bey Osmanlı imparatorluğunun siyaset ve idare, ilim ve edebiyat sahalarında önemli mevkiler tutmuş eski, asil ve entelliktüel bir aileye, Sami Paşa ailesine mensuptur. Hamdullah Bey'in büyük babasının babası, Şeyh Necib Efendi, Yunan İhtilâli sırasında, Mora'nın en önemli şehri olan Tripoliçe kasabasının idarî ve ruhî hâkimi idi. Yunan ihtilâlcilerine karşı, bu havalinin Türk hâkimiyetini savunmaya çalıştı. Bu havalinin müslüman ve Türkleriyle müdafaayı tanzim etti. Şeyh Necib Efendi mutasavvıf, âlim ve şairdi. Hamdullah Bey'in büyük babası, yani Şeyh Necib Efendi'nin oğlu Abdurrahman Sami Paşa, Osmanlı saltanatının ilk maarif nâzırı olan zattır ve Osmanlı edebiyatında tanınmış bir simadır. Keçecizâde Fuad Paşa ağzından yazılmış mansumesi pek meşhurdur. Abdurrahman Sami Paşa'nın oğlu ve Hamdullah Bey'in öz babası Abdüllâtif Subhi Paşa, muktedir bir idareci, ciddi bir tarihçi, eski eserler ve madenî paralar, silkeler mütehassısı, Arapça, Acemce ve Fransızcaya hakkiyle vâkıf, Homeros'u kendi dilinde okuyup anlayabilen, Türkçede üstâd sayılan kimselerdi. Subhi Paşa, Maliye, Nafia, ülkesinde Kız Sanayi Mekteblerini açtı ve karışık sübyan mekteblerinden sonra Türk kızlarına ilk orta tahsil bu mektebierde verildi. Memleketimizde ilk Ziraat Mektebi ile ilk müzeyi de Subhi Paşa kurmuştur.

Hamdullah Subhi Bey'in amcası Sezai Bey'le, en büyük ağabeysi Âyetullah Bey, Sami Paşa ailesinin tanınmış entellektüel simalarındandır. Genç yaşında vefat eden Âyetullah Bey, Namık Kemal'in arkadaşlarından ve yukarıda bahsettiğimiz gibi «Yeni Osmanlılık» hareketinin ilk müteşibbislerindendir. Sezai Bey, Namık Kemal Edebiyatı Mektebinin erkânından olduğu gibi (1). Yeni Osmanlılık'ın İttihat ve Terakki devresinde sürgün hayatını seçmiş ve Avrupa'da çıkan Jön Türk gazetelerine değerli yazılar yazarak, Türk gençliğine hürriyet, meşrutiyet, millî hâkimiyet fikirlerini telkine çalışmış hürriyetseverlerdendir.

Abdüllâtif Subhi Paşa, ilmî ve idarî bir çok eserler bıraktığı gibi, çok kalabalık ailesinden memlekete Hamdullah Bey gibi hayırlı bir halef de terk etmiştir.

Subhi Paşa'nın yaşça en küçük oğlu Hamdullah Bey 1884'te İstanbul'da, Horhor'da babasının bir saray kadar kocaman konağında doğdu. Çocukluğunu, Sami Paşa ailesinin Çamlıca'daki köşk ve bahçelerinde geçirdi. Bununla beraber arasıra Horhor'daki konağa da iniyordu. **Türk Yurdu**'nda çıkan **«Horoz Döğüşü»** -Ki Murat Paşa, Camii avlusunda yapılır- konakta geçirdiği zamana ait hâtıralarındandır.

Hamdullah Bey, Kısıklı İbtidaiye Mektebinde okumaya başladı. Altunîzâde ve «Numune-i Terakki» Mekteblerinde ilk öğrenimini bitirdi. Tâli öğrenimini Galatasaray Sultanîsinde bitirdi.

Ben kendisini ilk defa, İttihat ve Terakki tarafından

---

(1) Samipaşazâde Sezai Bey, Osmanlı - Türk yazarları arasında insan alım satımını şiddetle dile getiren ilk yazardır. Bu konudaki eserinin adı **Sergüzeşt**'tir.

yayınlanan **Şûrâ-yı Ümmet** gazetesinin yazı kurulu arasında, Şeref Sokağındaki gazete idarehanesinde gördümdü, yazı kurulu müdürlüğünü arkadaşım Ferid Bey yapıyordu. Hamdullah Bey'in zekâsını, yazarlık istidadını Ferid Bey bana övmüştü. Zaten tavrındaki asalet ve gözlerindeki hususiyet, kendisini diğer yazı kurulundaki arkadaşlarından ayıracak kadar barizdi. O zamanlar kurulan «Fecr-i Âti» edebî zümresine Hamdullah Bey de dahil olmuştur; ve **«Servet-i Fünûn»**da mensur ve manzum hayli edebî parçaları basılıp çıkmıştır.

«Fecr-i Âti» gençlerini, **«Servet-i Fünûn«**un 1000. nüshasını hazırlamaya uğraştıkları zaman ziyaret etmiştim. Sonradan Türkçülük hareketinin önemli uzuvları olacak Celâl Sahir, Köprülüzâde Fuad gibi gençler arasında Hamdullah Subhi de çalışıyordu. Hocasız bir mekteb dershanesi gibi gürültülü olan yazı odasında, özellikle iki genç, Hamdullah Subhi Bey'le Refik Halid Bey dikkatimi çekmişti. Oturduğu yerden, kalemi elinde bana dikkatle bakan Hamdullah Bey'in gözleri adetâ yerinden çıkıp ruhuma kadar nüfuz ederek beni, benliğimi teftiş ediyor gibi geldiydi. Gözleri o derece içe işliyordu. Refik Halid Bey'in ne vücudu, ne dili hiç tek durmuyordu, devamlı bir iskemleden öbürüne sıçrıyor ve bütün bu gençlerin arasında reisimsi dolaşan Celâl Sahir Bey'in hiç bir sözünü bitirmeye bırakmadan mütemadiyen kesiyordu.

Hamdullah Bey, yazarlıkla beraber öğretmenliğe de başlamış ve sırasiyle Ayasofya Rüşdiyesinde, Darülmuallimînde, Bahriye Mektebinde, nihayet Darülfünûnda hocalık etmiştir. Son üç yüksek mektebde bedâyi -estetik- okutmuş ve Doğu'nun nefis eserlerini anlatmaya, duyurmaya çalışmıştır. Darülfünûnda çok genel bir mahiyette olan «Hikmet-i Bedâyi» dersi yerine İslâm ve özellikle Türk Sanayi-i Nefise Tarihi'ni okutmuştur.

Türk Ocağı'na girip, başkanlığına seçildiği zaman Darülmuallimînde öğretmen bulunuyordu. Ocaktaki hizmetleri özetle şöyle ifade ve tesbit olunabilir: Hamdullah Bey Türk Ocağı'na başkan olduğu zaman Divanyolu'nda bir evin üst katında iki üç odadan ibaret tek bir Ocak mahalli vardı. Bu Ocağın üyeleri nihayet 826'ya ulaşıyordu. Yıllık bütçesi yaklaşık olarak birkaç yüz liradan ibaretti. Bugün Ocak merkezi olmak üzere Ankara'da bir milyon liradan fazlaya malolacak bir bina inşa olunup bitmek üzeredir. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde 250 kadar Ocak mevcuttur. Ocaklıların miktarı 30 bini aşmıştır. 1921 yılı merkez bütçesi 754, 121 lira, bütün Ocakların bütçesi ise 1, 300, 000 lira olarak tesbit edilmiştir. Bu büyük farkın, yani Ocağın 10-15 yıl zarfında bu kadar genişleme ve büyümesinin en önemli sebeplerinden birisi, ben hiç şüphe etmiyorum ki, Hamdullah Subhi Bey'in iş başında bulunmasıdır. (1)

Türk Ocağı, imparatorluk devrinde, siyasetle meşgul olmadı. Kuruluşu sırasındaki prensiplerine sâdık kaldı. İmparatorluk parçalanıp dağıldığı sıralarda ise, Türk milliyet fikri, olayların etkisiyle siyasî bir fikir olmuştu. Ocağın faaliyeti kendiliğinden siyasî bir faaliyet haline dönüşmüştü.

Osmanlı imparatorluğunda artık fırkalar değil, milletler bir siyasî teşkilât, organizasyon halini alıyordu. Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında başlıyan Türk millî hareketi, millî bir Türk devleti meydana getirmeyi hedef alıyordu. Türk Ocakları, gayet tabii ve mantıkî olarak bu harekete iltihak ve iştirak ettiler. İstanbul'da yapılan millî mitinglere öncü oldular. Batı Anadoludaki müdafaa teşkilâtlariyle münasebetlerde bulundular. Ve millî hareketin başı Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılık ve itaatlerini arzettiler, İmparatorluğun son Meclis-i Mebusân'ı seçilirken Ocağın belli başlı adamları «Millî Türk Fırkası» adlı bir fır-

(1) **Burada verilen bilgiler 1928 yılına aittir. (S. Ö.)**

ka nâmına seçime katılarak birkaç mebus seçtirdiler ki, bunlardan birisi, iki seçim bölgesinden, yani Antalya ve Saruhan'dan seçilen Hamdullah Subhi Bey'dir (1).

Ocağın faaliyetlerini dikkatle takip eden İngiliz işgal kuvvetleri, 1920 yılında Türk Ocağı'nı iki defa basarak eşya ve evraklarından bir kısmının ziyanına sebep olduğu gibi, faaliyetini de zahirî bir kesintiye uğratmıştır.

9 Mart 1920'de Beyazıt'taki Ocak merkezi işgal olunmuştu. Sonra Ocak merkezi olarak Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti binası tutulmuştu. Bu bina da İngilizler tarafından işgal edildi. Bunun üzerine Merkez Heyeti Başkanı Hamdullah Subhi Bey kendi imzasiyle Mustafa Kemal Paşa'ya işgal kuvvetlerinin millî müesseseler aleyhine yöneltikleri bu darbeden şikayet ve Ocaklılara nasıl bir hareket tavsiye edeceklerini sordu. Alınan cevapta elçilikler nezdinde protesto edilmesi ve gerektiğinde mitingler yapılarak üzüntümüzün gösterilmesi tavsiye edildi.

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanırken Hamdullah Subhi Bey, Antalya Mebusu sıfatiyle Ankara'ya gitti ve Meclise katıldı. **Ve geçici hükûmetin ilk Maarif Vekili tayin olundu.** Hamdullah Bey bu şekilde siyasete, fakat millî siyasete girmiş oluyordu. İkinci ve üçüncü Büyük Millet Meclisi hükûmetiyle Türkiye Cumhuriyeti hükûmetinde Maarif Vekilliği etti. Hariciye ve Maarif Komisyonlarının bir çok defa başkanlıklarında bulundu.

Bu siyasî vazifeleri yerine getirmekle beraber **Hamdullah Subhi Bey Türk Ocağı'ndaki faaliyetlerini asla eksiltmemiş, Merkez Heyeti Başkanlığını ilk seçildiği günden bugüne kadar rakipsiz korumuş ve bu şekilde Ocağın gelişmesine en önemli bir âmil olmuştur.**

(1) Diğeri Künahya'dan seçilen Ahmed Ferid Bey'dir ki, o da Büyük Millet Meclisine iltihak ederek Büyük Millet Meclisi hükûmetinin Maliye ve Dahiliye Vekilliklerini yapmış, sonra Paris ve müteakiben Londra elçiliklerine tayin olunmuştur.

Osmanlı saltanatının geçirdiği son buhran devrinde Meşrutiyet öncesinden beri kurulmuş Türkçülük müesseselerinden en ziyade hayatiyet gösteren Türk Ocağı oldu. Türk Derneği, evvelce tesbit edildiği üzere, iki üç yıl kadar devam edip dağılmıştı. **Türk Yurdu,** 1917 yılından itibaren, Türk Ocağı ile büsbütün kaynaşmıştı. **Türk Yurdu** Müdürü Akçuraoğlu Yusuf, Hilâl-i Ahmer «Kızılay» temsilcisi olarak, Rusya'da bulunan Osmanlı esirlerinin, Osmanlılara esir düşen Ruslarla değiştirilmesine memur olarak İsveç, Danimarka ve Rusya'ya gönderildiği zaman, **Türk Yurdu**'nun idare ve yayınını Türk Ocağı Merkez Heyetine bırakmıştı. Gerçi Türk Ocağı da mütareke devrinde işgal kuvvetlerinin, özellikle İngilizlerin birkaç darbesine uğradı. Ocağın merkezi, ikâmetgâhtan mahrum edildi. Evrek ve belgeleri, kütüphane ve kolleksiyonları dağıtıldı. Bereket versin ki, Ocağın bu değerli hazinelerinden büyük kısmı fedakâr Ocaklıların evlerinde saklanarak kurtarılabildi. Bütün bu takip ve baskılara rağmen, Türk Ocağı kendini tuttu ve dağılmadı.

Ocağın tarihinde fasıla yoktur.

Türk Ocağı, bu fasılasız hayatını, en çok Başkanı Hamdullah Subhi Bey'e borçludur. Kendi hayat ve istikbalini Ocakla kaynaştırmış olan Hamdullah Bey, enerjisi, fikir takibi, ruh âşinalığı ve benzeri az bulunan yaradılışı sayesinde, Türk Ocağı'nı millî Türk devletinin kuruluşuna kadar alıp getirebildi.

Ankara'da, millî Türk devleti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti nâmiyle kurulduğu sıralarda, Türk Ocağı'nın merkezi de Ankara'ya yerleşti. **Ve bundan sonra Türk Ocağı'nın maddî gelişmesi daha hızlı oldu.** Çünkü yeni Türkiye devleti Türk milliyeti prensiplerini kabul ediyordu. Bu devleti kuran Gazi Mustafa Kemal milliyet

esaslarına verdiği kıymeti daima ifade etmiştir. Türkiye devletinin kuruluşunda Gazi'den sonra en mühim işleri gören İsmet Paşa, 17 Temmuz 1917'de Üçüncü Kolordu Kumandanı İsmet İnal Bey adresiyle ve 2320 numara ile Türk Ocağı'na dahil olmuş bir Ocaklı arkadaştır. (*) Nihayet Ocağı temsil eden zat, Hamdullah Subhi Bey de millî Türk devletinin erkânında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin vekillerinden olmuştu.

X — TÜRKİYE CUMHURİYETİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin başta Büyük Millet Meclisi Hükûmeti nâmiyle, sonra hakiki adiyle kurulması, Türk milliyetçiliği açısından Türkçülük idealinin gerçekleşmesi demektir. Çoğu Türkçülerin belki hayatlarında gerçekleşeceğini ümit bile edemedikleri ideal, bir Türk dehasının kudretiyle bir gerçek olmuştu, millî Türk devleti kurulmuştu.

Türk milliyetçileri dilin Türkleşmesini, hukukun Türk hukuku olmasını ve bundan dolayı kadının asil Türk kanunlarına uygun bir hürriyet kazanmasını, bedayiin Türkçeleşmesini, yani şiirin, musikinin, resmin ...ilh. millî ve aslî olmasını, kısacası Türk kültürünün yabancı etkilerden kurtulup kendi asliyetini bularak gelişmesini temenni ediyor ve buna ellerinden geldiği kadar çalışıyorlardı.

Fakat bütün bu kültürel hürriyet ve istiklâlin, siyasî sahada tam hürriyet ve istiklâl kazanılmadıkça elde edilemiyeceği Meşrutiyet tecrübesiyle anlaşılmıştı. Osmanlı devletinin siyaseti, sayısız sebeplerden dolayı, serbest olmadığı gibi, **Türk'ün kültürü de Gökalp Ziya Bey'in dediği gibi bir çok kapitülasyonlarla bağlıydı.** Bu kapitülasyonların bazılarını Doğu, bazılarını Güney, bazılarını da Batı Türk'ün boynuna takmıştı. Bütün bu ağır ağır halkaları atıp istediği gibi yürüyebilmek için Türk, hayat kudretini belirten ve gösteren bir iktidar ve hâkimiyet fiilini yapmak, başarmak zorundaydı. Burada siyaseten tam hürriyet ve istiklâl kazandı. Artık kültürel saldırıları birer birer söküp atmak yolu açılmıştı. Türk milleti, açtığı bu yolda enerji ve başarıyla devamlı ilerledi. Kültürel hürriyet ve istiklâlini sınırlayan engelleri ara vermeden kaldırdı ve hâlâ kaldırmakta devam ediyor.

Türk milliyetçiliğinin nasıl başladığını ve nasıl yayıldığını, elimizden geldiği kadar tarafsızca göstermeye çalıştığımız bu kitaptan anlaşılmıştır ki, yaşamakta olduğumuz zamandan bazıları 70-80 yıl, bazıları 50-60 yıl evvel geldikleri halde, Türklüğün nereye doğru gittiğini ve gitmesi gerektiğini gören ve ona göre çalışan keskin gözlü, doğru düşünceli Türkler vardır. Görüşlerinin ve düşüncelerinin doğruluğu sabit olan bugünkü günde, o zatlar saygıyla anılmaya lâyıktırlar.

Türkçülük fikri, yarım asır evvel nihayet birkaç kişinin dimağ ve kalblerinde düşünceler, duygular ve emeller uyandıran, arasıra dil ve kalemlerinden mübhem ve çekingen bir şekilde çıkan bir nazariyeden ibaretti. Bu nazariye, o zamanlar muhite o kadar gayr-ı munis idi ki, taraftarı olanlar, onu pek açık süsleyip yazmaktan çekiniyorlardı. Halbuki Türkçülük fikri bugün tahakkuk etmiştir. Realiteler halinde tecelli ediyor.

Selâmiçeşme, 6 Eylül 1928
Akçuraoğlu YUSUF

(*) Yayınevinin Notu :
İsmet İnönü'nün Türk Ocağı'na siyasi güç kazanmak için girdiği sonraki davranışlarıyle belli olmuştur. Zaten pek çok siyasi de bu gaye içinde idiler.

NOTLAR

Burada, metni biraz daha aydınlatmak amacı ile, açıklanmaya muhtaç şahsiyet, eser ve kavramlar hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Özel isimler metinde karşılaşıldığı şekilde alfabetik bir sıraya konulmuştur.

ABDULLAH CEVDET (1869 - 1932) Doktor. **İçtihad** adlı mecmuası ve bir çok tercüme ve şiirleri ile tanındı. Lâtin harflerinin kabulü lüzumunu ilk ileri sürenlerdendir.

ABDURRAHMAN SAMİ PAŞA (1795 - 1878) Devlet adamı. Abdülmecid ve Abdülaziz'in saltanatları zamanında nazırlıklarda, valiliklerde bulunmuş, edib ve hâkim olarak şöhret kazanmış değerli vezirlerdendi. Zamanında en kudretli münşilerden sayılırdı. Münşeât ve şiirleri basıldı.

ABDÜLLÂTİF SUBHİ PAŞA (1818 - 1886) Abdülaziz ve Abdülhamid II zamanlarında Evkaf, Maarif, Maliye ve Ticaret nazırlıklarında bulunmuş ve eserler yazmış değerli devlet adamı. **İbni Haldun Tarihi**'nin bir kısmını **«Miftahü'l-İber»** adiyle tercüme etti. **«Hakayikü'l-kelâm fi tarih-i ehl-i İslâm»** adlı bir telif eseri vardır.

ABDÜRREŞİD KADI İBRAHİMOF (Doğ. 1853-?) İslâm âlemini uyandırmaya çalışan bir Türk seyyahı ve fikir adamı. Aslı Hokand'lıdır. 1908 İnkılâbından sonra Türkiye'ye

gelerek İslâmları ve Türkleri birleştirmek için çalıştı. Bütün Rusya ve Çin'i gezen Abdürreşid Efendi'nin **«Âlem-i İslâm»** adlı iki ciltlik seyahatnâmesi İstanbul'da basıldı. Başta **Basiret** olmak üzere Türkiye ve Rusya'da çıkan bir çok gazetede yazılar yayınladı.

ABUŞKA. XVI. Yüzyıl başlarında eski Osmanlıca üzerine, bugünkü Anadolu sınırları içinde yazılan lûgat kitabı. Yazarı bilinmemektedir. En eski nüshası 1560 yılında yazıldı.

ADAM (Mme. Juliette Lamber) (1836 - ?) Fransız kadın edebiyatçısı. Nouvelle Revue dergisini kurdu. Ayrıca roman ve hikâyeler yazdı. Eserleri arasında **«Paienne»**, **«Jean ve Pascal»** ve **«Çirkin -Laide-»** en tanınmışlarıdır.

AHMED CEVDET BEY (1861 - 1935) Gazeteci. Mülkiye ve Hukuk Fakültelerini bitirdi. 1894'de **İkdam** gazetesini çıkardı. Yazılarını sade bir dille kaleme alırdı. Türkçülük akımını benimsemişti. Bir İkdam kütüphanesi kurarak millî kültürümüzle ilgili bir çok kitap bastırdı.

AHMED CEVDET PAŞA (1822 - 1895) Büyük devlet adamı, tarihçi, hukukçu ve edebiyatçı. Çeşitli devlet hizmetlerinde bulundu. Meydana getirdiği çok değerli eserler arasında **«Kavâid-i Osmanîye»**, **«Mecelle»**, **«Kısas-ı Enbiyâ»** ve **«Tarih-i Cevdet»** en önemlileridir.

AHMED FARİS (? - 1884) Arap muharrir ve gazetecisi. Birçok eseri vardır. Bunlardan bazısı Almanca, İngilizce ve Fransızcaya çevrildi. En ünlü eseri Arap dili ile ilgili olan **«Al-Câsûs 'ala'l-Kâmus»**dur.

AHMED FERİD (TEK) (Doğ. 1877) Gazeteci ve siyaset adamı. 1908'e kadar Paris ve Mısır'da gazetecilik yaptı. Ahmed Rıza ile **Şûrâ-yı Ümmet** gazetesini çıkardı. Millî Meşrutiyet Fırkasını kurdu. Milletvekilliği, bakanlık ve elçilik yaptı.

AHMED HİKMET (MÜFTÜOĞLU) (1870 - 1927) Büyük Türk milliyetçisi. Önce Servet-i Fünuncular tarzında yazarken, sonra sade Türkçe hikâyeleri ile Türkçülük hareketine katıldı. Dil, edebiyat ve milliyetçilik konularında çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yayınladı. En önemli eserleri **«Hâristan ve Gülistan»**, **«Çağlayanlar»** ve **«Gönül Hanım»**dır.

AHMED MİDHAT EFENDİ (1844 - 1912) Halka ilk okuma zevkini veren Türk gazetecisi ve romancısı. Yazılarında halk tabakasını düşünerek sade dil kullandı. Tarih, felsefe, din ve sosyal konularda birçok hikâye, roman ve yazılar yazdı. **Tercüman-ı Hakikat** gazetesini çıkardı.

AHMED RÂSİM (1864 - 1932) Büyük muharrir ve gazeteci. Çok kuvvetli bir kültüre sahip olan Ahmed Rasim, halkın ruhunu, âdet ve an'anelerini, sosyal durumunu ele alan birçok yazılar yazdı ve eserler vücuda getirdi. **«Şehir Mektupları»** adlı eseri mizah edebiyatımızın bir şaheseridir.

AHMED RIZA (1859 - 1930) Türk siyaset ve devlet adamı. Meşrutiyet inkılâbı yüzünden Abdülhamid II aleyhinde çalıştı. İttihat ve Terakki'nin faal üyelerindendi. Paris'te Türkçe - Fransızca **«Meşrutiyet»** isimli bir siyasî gazete çıkardı.

AHMED VEFİK PAŞA (1823 - 1891) Türk devlet adamı ve edebiyatçısı. Elçilik, Darülfünûn hocalığı, Maarif Nazırlığı ve sadrazamlık yaptı. Geniş bir kültüre sahipti. Moliêre'in komedilerini Türkçeye tercüme ve adapte etti. **Şecere-i Türkî**'yi Çağataycadan Türkiye Türkçesine çevirdi. Ayrıca **«Lehçe-i Osmanî»**yi yazdı.

ÂKİL MUHTAR (ÖZDEN) (Doğ. 1877) Dersleri ve eserleriyle meşhur doktorlarımızdan. Paris'te ve İstanbul Tıp Fakültesinde öğretim üyeliği yaptı. Çeşitli ilmî çalışmaları vardır.

AKYİĞİTOĞLU MUSA BEY (1865 - 1923) Kazan'lı büyük Türk hikâyecisi. Kazan edebiyatının milliyetçi ve fikirci devresinde yeni hikâye yolunu açtı.

ALİ KEMAL (1867 - 1922) Gazeteci. Paris'ten İkdam gazetesine yazdığı makalelerle tanındı. **Peyam** adlı günlük bir gazete çıkardı. Avrupa ve Türk edebiyatına ait tetkikler, hikâye ve romanlar yazdı. İstiklâl Savaşı aleyhinde bulunduğu için İzmit'te halk tarafından linç edildi.

ÂLİ PAŞA (MEHMET EMİN) (1815 - 1871) Tanzimat devrinin büyük siyaset adamı. Çeşitli devlet hizmetlerinde bulunduktan sonra sadrazam oldu. İç politikada ihtiyatlı bir ıslâhât hareketine taraftardı. 1856 yılında Islâhât Hattını neşrederek; idare, maarif ve adliye teşkilâtlarında ıslâhât yaptı.

ALİ ŞİR NEVÂİ (1441 - 1501) XV. Yüzyıl büyük Çağatay şairi. Devlet hizmetlerinde de bulundu. Eserlerinin bazısı Türk milliyetçiliği yönünden de değer taşır. En önemli eserleri **«Mecâlisü'n-Nefâis»**, **«Mizânü'l-Evzân»** ve **«Muhakemetü'l-Lûgateyn»** dir. Türkçe şiirlerini dört divanda topladı.

ÂLİMCAN İBRAHİMOF. Kazanlı Türk edibi. Kazan'da mahallî edebiyatın vücuda gelmesi için çalıştı. Mahallî şiveyle yerli hayatı aksettiren hikâye, roman ve tiyatro eserleri yazdı.

ARİF BEY (MEHMED) (1873 - 1919) Türk ve Osmanlı tarihine ait yazılariyle tanınmış tarihçilerimizden. Necib Asım ile birlikte yazdıkları **«Osmanlı Tarihi»**nin birinci cildi basıldı. **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası** ile **Türk Derneği Mecmuası**'nda Türk tarihi ile ilgili yazılar yayınladı.

ÂRİYANİ. Hint - Avrupa dil ailesinden olan topluluğa bağlı.

ARKEOLOCYA. Tarih öncesi ve eski çağlardan kalma anıtları, daha çok tarih ve sanat bakımından inceleyen bilim.

ÂŞIK GARİB. Anadolu ve Azerbaycan'da söylenen ve kitap olarak da basılan meşhur halk hikâyesi.

ÂYETULLAH BEY (1845 - 1878) Edib ve gazeteci. Çeşitli devlet hizmetlerinde bulundu. Hürriyet ve meşrutiyet taraftarıydı. **Basiret** ve **Vakit** gazetelerinde yazıları yayınlandı. Tercümeleri ve **«Rüya»** adlı bir risalesi vardır.

BARBİER DE MEYNARD (Casinur - Adrien) (1827-1908) Fransız müsteşriklerinden. 1878'de Akademi üyesi oldu.

BASİRETÇİ ALİ EFENDİ. İlk gazetelerimizden **Basiret**'in sahibi. 1869'da **Basiret**'i çıkardı. Gazeteci, Ali Suavi'nin bir yazısından dolayı kapatıldı. Bismark'ın davetlisi olarak Almanya'ya gitti. Ölümünden biraz önce yayınladığı **«İstanbul'da Yarım Asırlık Vakayi-i Mühimme»** adlı bir eseri vardır.

BOUTMY (Emile) (1835 - 1906) Fransa'nın tanınmış siyasî tarih yazarı. Siyasî İlimler Okulunun kurucularındandır.

CARNOT (Sadi) (1837 - 1894) Fransız siyaset ve devlet adamı. Uzun yıllar Maliye Bakanlığında bulundu. 1887'de Fransa Cumhurbaşkanı seçildi. Bu görevi sırasında Anayasayı tam bir tarafsızlık ve dürüstlükle uygulamasiyle temayüz etti. Caserio adlı bir İtalyan Anarşisti tarafından öldürüldü.

CELÂL NURİ (1877 - 1939) Yakın zamanların değerli gazeteci ve fikir adamlarından. Çeşitli Fransızca ve Türkçe gazetelerde üçbin kadar makalesi yayınlandı. Türkçe, Fransızca ve İngilizce eserleri vardır.

CELÂL SAHİR (EROZAN) (1883 - 1935) Tanınmış şairlerimizden. 1909'da «Fecr-i Âti» adiyle kurulan edebî zümrenin içinde ve reisliğinde bulundu. Daha sonra «Hececi» adı verilen şairler zümresi arasına girdi. **«Beyaz Gölgeler»**, **«Buhran»** ve **«Siyah Kitap»** adlı üç şiir kitabı yayınlandı.

CEVHERÎ (İSMAİL) (Ölm. 1010) Arap dilinin en önemli lûgatlarından olan **«Sabah»**ı yazmış olan Türk âlimi.

CERNAYEV (Michel Grigorieviç) (1828 - 1896) Osmanlı devleti ile harbetmiş meşhur Rus generali. V. Murad zamanında yapılan Osmanlı - Sırb Savaşı sırasında Sırb

ordusunun başında bulunuyordu. Bulgarları Osmanlı devleti aleyhine kışkırtırken yakalanarak Rusya'ya gönderildi.

DARWİN (Charles Robert) (1809 - 1882) İngiliz tabiat ve fizyoloji âlimi. 1859'da **«Tabiî İstifa Yolu İle Nevilerin Menşei»** adındaki meşhur eserini yayınladı. Darwin'in bu kitabında hayvanlara ve bitkilere dair birçok eseri vardır.

DAVİDS (Arthur Lumley) XIX. Yüzyıl İngiliz gramercisi, tarihçisi ve müsteşriki. **«Grammer of the Turkish Language -Türk Dilinin Grameri-»** adlı eseriyle tanındı. 21 yaşında öldü.

DEBİDOUR (Antonin) (1847 - 1917) Fransız profesör ve tarihçisi. Fransa'da XIX. yüzyılda kilise ile devlet arasındaki münasebetleri araştırmaları ile tanındı. En önemli eseri, **«1815'den 1878'e Kadar Avrupa'nın Diplomatik Tarihi»**dir.

DEGUİNES (Joseph de) (1721 - 1800) Fransız tarihçisi. **«Hunların, Türklerin, Moğolların Vesair Tatarların Tarihi»** adlı sekiz ciltlik değerli bir eseri vardır. Eseri 1923'de Hüseyin Cahit Yalçın Türkçeye çevirdi.

DEMOGRAFİ. İnsan topluluklarının durum ve gelişimini konu olarak alan istatistik. Nüfus coğrafyası.

DERMESTETER (James) (1849 - 1894) Fransız müsteşriki. **«İran Tedkikleri»** adlı eseri meşhurdur.

DESACY (Isacs Silvestre) (1785 - 1835) Fransız şarkiyâtçılarından. Aynı zamanda büyük devlet adamı olan Sacy, Fransa'da Orta Asya tarihi araştırmalarının öncüsü oldu.

DİVAN-I KEBİR. Mevlânâ'nın şiir kıymeti en yüksek olan eseri. Gazeller ve rubâilerden meydana gelir. Gazellerin çoğu Şems-i Tebrizî'nin ağzından söylenmiş gibi, onun adını taşır. Bu divandaki rubâilerin önemli bir kısmı ilk defa Veled Çelebi tarafından **«Rubâiyât-ı Mevlânâ»** adiyle yayınlandı.

EBULGAZİ BAHADIR HAN (1605 - 1665» **«Şecere-i Türki»** adlı tarihi yazan meşhur Hive hükümdarı.

EBÜZZİYA TEVFİK (1849 - 1913) Edib, gazeteci ve matbaacı. Türk matbaacılığını iptidaîlikten kurtardı. **Mecmua-yı Ebüzziye**'yı çıkardı. **Kütüphane-yi Ebüzziya** adı altında 120 kadar faydalı eser yayınladı. Birçok makale ve telif eser yazdı.

EMİN BÜLEND (SERDAROĞLU) (1886 - 1924) Fecr-i Âti Edebiyatının ateşli şairi. Ferdî ve bilhassa millî konularda şiirler yazdı. Şiir bakımından ümitli bir gelecek vâadederken edebî hayata vedâ etti. Şiirleri ölümünden sonra Salih Aktay tarafından toplanarak «Emind Bülend'in Şiirleri» adiyle yayınlandı.

EMPİRİQUE (Ampirik). Bir akıl teorisine değil de yalnız gözlem ve deneye dayanan usul.

EMRULLAH EFENDİ (1858 - 1914) İlim ve devlet adamı. Darülfünûnda felsefe hocalığı, milletvekilliği ve Maarif Nazırlığı (1909 - 1911) yaptı. Emrî imzasiyle çeşitli gazete ve mecmualarda felsefe, sosyoloji ve terbiyeye dair makaleler yazdı. En önemli eseri, **«Muhitü'l-Maarif»**tir.

ERCÜMEND EKREM (TALÛ) (1888 - 1956) Muharrir ve edib. Çeşitli gazete ve dergilerde siyasî ve mizahî fıkralar yazdı. Sayısı otuzu geçen eserlerinden **«Evliyâ-yı Cedid»** ve **«Meşhedi»** serisi en ünlüleridir.

ESMÂ-YI TÜRKİYYE. Süleyman Paşa'nın askerî okullarda okunmak üzere, Osmanlıcanın tesiri ile Türkçe kelimelerin unutulmaması için yazdığı eser.

ETNOGRAFYA. Milletlerin gelişmesini, ruh ve madde kültürlerini inceliyen bilim. Osm. kavmiyyât.

EVRÂK-I PERİŞAN. Namık Kemal'in 1872 - 1873 yılları arasında yayınladığı biyografi eseri. Selâhaddin-i Eyyubî, Fâtih, Yavuz ve Emir Nevruz'un biyografilerini ihtiva eder. Namık Kemal'in en olgun ve onu en çok tanıtan eseridir.

FÂRÂBÎ (870 - 950) Meşhur Türk filozofu. İslâm felse-

fesinin kurucusudur. Metafizik ve mantık ile uğraştığı gibi, tabiat ilimlerine de önem verdi. Sesin fizik ve fizyolojik temellerini derinliğine inceledi.

FAZLI NECİB (1863 - 1932) Selânik'te çıkardığı **Asır** adlı gazetesiyle ve muhtelif tercüme yazılariyle tanınmış muharrirlerden. Telif eserleri de vardır.

FECR-İ ÂTÎ EDEBİYATI. 1908'de ilân edilen II. Meşrutiyetten sonra yapılan ilk edebî hareketin adı. 1909 - 1911 yılları arasında eserlerini veren bu edebiyatın temsilcileri, san'atta güzelliğin gaye olduğunu savundular. Başlıca temsilcileri, Ahmet Haşim, Celâl Sahir, Emin Bülend, Hamdullah Suphi, Fazıl Ahmet, Fuad Köprülü, Yakup Kadri ve Refik Halit'tir.

FÉNÉLON (1651 - 1715) Tanınmış Fransız vâiz ve romancısı. En önemli eseri, ilk defa 1859'da Yusuf Kâmil Paşa tarafından Türkçeye çevrilen **«Telemaque»** isimli terbiyevî kitabıdır.

FİLOLOCYA. Dil ve edebiyat konularını inceleme yoluyla toplum kültürünü araştırma yolu.

FLAMMARİON (1842 - 1925) Daha ziyade halk için yazdığı astronomi eserleriyle tanınan ünlü Fransız astronomu.

FUAD RAİF (1872 - 1949) Aşırı öztürkçeciliğin öncülerinden. Türkolog Vambéry'nin kitaplarını okuyarak türkçü oldu. II. Meşrutiyet devrinde **Türk Derneği** mecmuasında, Türkçedeki bütün yabancı kelimeleri atarak saf bir Türkçe yaratma tezini savundu.

GENÇ KALEMLER Mecmuası. Ömer Seyfettin, Ali Canip «Yöntem» ve arkadaşlarının çıkardığı edebî dergi. 1911'de Selânik'te yayınlanan bu dergi, konuşma dilini yazı dili haline getirmek için «Yeni Lisan» adiyle Servet-i Fünuncularla Osmanlıca taraftarlarına karşı, ilmî ve edebî bir savaş açtı. Sonunda tezini yeni yetişen nesle kabul ettirerek son çağ Türk edebiyatında yeni bir devrin açılmasını sağladı. Ziya Gökalp de, bu dergide yazdığı şiir ve makalelerle sade dil fikrini ideolojik bir temele oturttu.

GENÇ TÜRKLER. 1867'de Namık Kemal ve arkadaşlarının kurduğu «Yeni Osmanlılar Cemiyeti»nin mensuplarına, Avrupalılar «Jeune Turc» adını verdiler. II. Abdülhamid devrinde Avrupa ve Mısır'da faaliyet gösteren ikinci ihtilâlci nesil, «Genç Türkler» adiyle anılır. Genç Türkler, Paris'te, İsviçre'de ve Mısır'da birçok dergi ve gazete çıkarmışlardır.

GİBB (Elias J. W.) (1867 - 1901) İngiliz müsteşriki ve büyük Türk dostu. Türk şiirinin Osmanlı safhasını ilk defa tenkidî bir terkip şeklinde toplayıp yazmış ilk yabancıdır. **«Osmanlı Şiiri»** ve **«Osmanlı Şiirinin Tarihi»** isimli eserleri Türkçeye çevrildi.

GOGOL (1809 - 1852) Büyük Rus hikâyecisi. Eserlerinde daha çok natüralist bir karakter göze çarpar.

GORDLEVSKİY (V. A.) Büyük Rus müsteşriki. Anadolu ağızları ve folkloru ile ilgili araştırmalar yaptı. Anadolu Selçuklularının tarihini yazdı.

GÖKALP ZİYA (1876 - 1924) Son yüzyılda Türkiye'nin yetiştirdiği en büyük fikir adamlarından biridir. Modern Türkiye'nin kuruluşuna fikirleriyle yön verdi. Türkçülüğü ilk defa sistemleştiren Gökalp'in, kitapları, makaleleri ve şiirleri büyük yekûn tutar. Fikrî eserleri arasında en önemlisi **«Türkçülüğün Esasları»**dır. **«Kızıl Elma»**, **«Altın Işık»**, **«Yeni Hayat»**, **«Türk Medeniyeti Tarihi»**, **«Türk Töresi»**, **«Türk Ahlâkı»** ve **«Türkleşmek - İslâmlaşmak - Muasırlaşmak»** da tanınmış eserleri arasındadır.

HALİL PAŞA, Kaptan-ı deryâ (Ölm. 1885) II. Mahmut ve Abdülmecid zamanlarında seraskerlik ve kaptanıderyâlık yaptı. 1829'da elçi olarak Rusya'ya gitti.

HALKİYÂT. Halka ait türkü, masal, fıkra, atalarsözü, bilmece, tekerleme, efsâne gibi değerleri inceleyen bilgi kolu, folklor.

HASAN FEHMİ PAŞA (1836 - 1910) İlk Osmanlı Meclis-i Meb'usânına başkanlık etti. Nazırlıkta bulunmuş ve ilmî hizmetleriyle tanınmış değerli vezirlerdendi. **Takvim-i Ticaret** ve **Ceride-i Havadis** gazetelerine makaleler yazdı.

HAYRİ BEY, Evkaf Nazırı (1867 - 1921) Osmanlı İmparatorluğunun son nazır ve şeyhülislâmlarından. 1910'da Evkaf Nazırı, 1914'de Şeyhülislâm oldu. İslâm Eserleri Müzesi Onun Evkaf Nazırlığı zamanında açıldı.

HİBETÜ'L-HAKAYIK «Atabetü'l-Hakayık». XII. Yüzyıl Karahanlı edebiyatının seçkin simalarından Yüknek'li Edib Ahmet'in eseri. İslâm etkisinde meydana gelen ilk edebî ürünlerden olan bu eser, manzum bir öğüt kitabıdır. Sofiyâne bir karakter taşır. Müşterek Orta Asya Türkçesinin Kaşgar şivesiyle yazıldı.

HOCA AHMET YESEVÎ. XII. Yüzyılda Batı Türkistan'da yaşayan büyük Türk mutasavvıf ve şairi. Tesiri ve ünü Orta Asya ve bütün Anadolu'ya yayıldı. Tasavvuf felsefesini Türk halkı arasında yaymak amaciyle yazdığı lirik ve mistik nitelikteki şiirlerini **«Divan-ı Hikmet»** isimli eserinde topladı.

HÜSEYİN AVNİ PAŞA (1820 - 1876) Abdülaziz devrinde sadrazamlık eden ve birçok defa seraskerlikte bulunan Türk devlet adamı. Yeni fikirlere ve meşrutiyete pek taraftar değildi. Bir gece Mithat Paşa'nın konağında yapılan vekiller toplantısında Çerkez Hasan adlı bir subay tarafından öldürüldü.

HÜSEYİN CAHİD (YALÇIN) (1874 - 1957) Tanınmış yazar ve fikir adamı. Roman, hikâye, tarih, biyografi ve edebî tenkit türlerinde eserler yazdı. Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım'la **Tanin** gazetesini kurdu. Çeşitli gazetelerde makaleler yayınladı.

HÜSEYİN BAYKARA, Sultan. (1430 - 1505) Kahramanlığı, şairliği ve âlimlerle şairlere yakınlığıyle tanınmış Türk hükümdârı. **«Mecâlisü'l-Uşşâk»** adlı bir eseriyle, Türkçe ve Farsça şiirlerini içine dalan bir divanı vardır. Şiirlerini Hüseynî mahlasiyle yazdı.

IGNATİEV (Nicolas Paolovitch) (1828 - 1908) Rus general ve diplomatı. Uzun yıllar İstanbul'da Rusya'nın mümessili olarak bulundu.

ISPARTALI HAKKI (1866 - 1821) Öztürkçe için çalışmış yazarlarımızdan. Konya ve İstanbul'daki çeşitli gazete ve dergilerde makaleleri yayınlandı. 1908'de Meclis-i Mebusân'a milletvekili seçildi.

İLMİSKİY (N. İ.) Rus türkoğlu. Türk dilinin eski ustalarından sayılır. Aynı zamanda papaz olan İlminskiy, Rusya Türklerinin eserlerini kontrol eden bir sansördü. 1857'de Kazan'da **Babürnâme'**yi bastırdı. **«Uber dee Sprache der Türkmenen»** adlı bir eseri vardır.

İSMAİL HABİB (SEVÜK) (1892 - 1954) Tanınmış yazarlarımızdan. **«Türk Teceddüd Edebiyatı»** adlı eseriyle şöhret kazandı. Çeşitli gazete ve dergilerde makaleler yazdı. Eserleri arasında **«Tuna'dan Batıya»** en önemlisidir.

İTTİHAT VE TERAKKİ. 1908 Meşrutiyet inkılâbının meydana gelmesini sağlayan siyasî parti. 1893 yılında Tıbbiyeli öğrenciler tarafından kurulan Terakki ve İttihat cemiyetinin gelişmesinden doğdu. Başkanları Ahmet Rıza idi. Parti üyeleri uzun süre Türkiye dışında çalıştılar.

KARBONARİ. İtalya'da kurulmuş gizli bir siyasî derneğin adı.

KASPY. Azerbaycan Türk zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Takiyef tarafından Bakü'de çıkarılan gazete. Rusça «Hazar Denizi» anlamına gelir. Türk dünyasına hitap eden bu gazeteyi Topçubaşı Ali Merdan Bey idare ediyordu.

KÂMUSU'L-ALÂM. Şemsettin Sami'nin altı cilt halinde tertip ettiği tarih, coğrafya ve meşhur adamlar ansiklo-

pedisi. Kendi çağında ilim âleminin başvurduğu temel eserlerdendi.

KATKOF (Michel) (1818 - 1887) Rus yazarı. II. Aleksandr devrinde Parislâvizmin en ateşli taraftarlarındandı. **Moskova Gazetesi** adiyle çıkan derginin direktörlüğünü yaptı.

KATOLİK FERDİNAND V. (1452 - 1516) Aragon Koralı II. Jean'ın oğlu. Aragon Kastil, Sicilya ve Napoli kıralı oldu. Engizisyon mahkemelerini kurarak müslüman, yahudi ve itikadında şüphe edilen hıristiyanlara işkence yaptırttı.

KAYYUMÜ'N-NASIRÎ (1825 - 1902) Kazan edebiyatının en ünlü tedkikçi ve vulgarizatörü. Millî benliği ve hakiki halk kültürünü ortaya koymaya çalıştı. En büyük hizmeti halk bilmece, mâni, türkü, tarihî manzume ve atasözlerini toplayarak yayınlamasıdır.

KEÇECİZÂDE FUAD PAŞA (1815 - 1868) Abdülaziz devrinde iki defa sadrazamlıkta bulunan ve ayrıca Seraskerlik, Hariciye Nazırlığı ve Büyükelçilik yapan büyük devlet adamı. Osmanlı devletinin çöküşten kurtulması için bütün müesseselerin Avrupalılaştırılması gerektiğini açık bir dille savundu.

KELETİ SZEMLE. 1900 yılında Macar türkologları tarafından yayınlanan dergi. Türkoloji alanında büyük bir hizmeti vardı. Almanca, İngilizce ve Fransızca olarak yayınlanan bu dergi, uluslararası bir hüviyete sahipti.

KISAS-I ENBİYÂ. Ahmet Cevdet Paşa'nın güzel ve sade bir Türkçe ile kaleme aldığı ve 1874 - 1888 yılları arasında 12 cilt halinde yayınladığı peygamberler tarihi. Bu eserde ayrıca II. Murad'a kadar olan Osmanlı tarihine de yer verilmektedir.

KİTABÜ'L-İLMÜ'N-NÂFİ. Arthur Lumley Davids tarafından 1832'de Londra'da yayınlanan Türk dili grameri. II. Mahmud'a ithaf edilen bu eser, yalnız Osmanlı Türkçesinden değil, Tatar lehçelerinden de örnekler vermektedir.

Eser ikinci defa yazarının ölümünden sonra annesi Sarah Davids tarafından Fransızcaya tercüme ettirilerek 1836'da bastırıldı.

KÖPRÜLÜZÂDE MEHMED FUAD (1890 - 1966) Büyük Türk edebiyat ve medeniyet tarihçisi. II. Meşrutiyet döneminde yazı hayatına atıldı. Başlangıçta Fecr-i Âticilerin, daha sonra Gökalp'in tesiriyle millî edebiyatçıların safına katıldı. Üniversitede edebiyat tarihi okuttu. Demokrat Parti'nin dört kurucusundan biri olup, birkaç dönem milletvekilliği yaptı. **Türk Edebiyatı Tarihi, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Türk Saz Şairleri** başlıca eserleridir.

KÖSE RAİF PAŞA (1836 - 1911) II. Abdülhamid devrinin tanınmış vezirlerinden.

KUTADGU BİLİG. Yusuf Has Hacib tarafından 1071'de yazılan manzum Türkçe ahlâk ve siyaset kitabı. İlk müslüman Türk devleti olan Karahanlılar devletinin hakanına sunuldu. Bugünkü dile Prof. Dr. Reşit Rahmetî Arat tarafından çevrilerek 1959'da yayınlandı.

LEVY-BRUHL (Lucien) (1857 - 1939) Fransız filozofu. 1917'de Manevî İlimler Akademisi üyesi oldu. Eserleri arasında **«Auguste Comte'un Felsefesi»**, **«Ahlâk»** ve **«Örf ve Âdetler İlmi»** en tanınmışlarıdır.

LEON CAHUN (1841 - 1900) Fransız yazarı. Türk ve Osmanlı tarihine dair romanlar yazdı. Bunlardan Necib Asım tarafından Türkçeye çevrilen **«Gök Sancak» -1912-** adlı romanı ile aynı mütercimin genişleterek tercüme ettiği **«Türk Tarihine Medhal»** adlı kitabı Türkçüler üzerinde derin etkiler yaptı.

LUGÂT-I ÇAĞATAY VE TÜRKÎ-İ OSMANÎ. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi tarafından Özbek şivesiyle yazılan lûgat kitabı.

LUTHER (Martin) (1483 - 1546) Hıristiyanlıkta Protestanlık ve luthéranizme denen mezhebi kuran Alman reformatörü.

MAHBUBÜ'L-KULÛB. Ali Şir Nevaî tarafından 1500 yılında yazılan didaktik ve ahlâkî eser. Nevaî bu eserinde, her çeşit meslek ve halk tabakalarını inceler ve hayat felsefelerinden söz eder. Folklora «atasözlerine» dayanan tenbihlerle birtakım ahlâkî ilkeler ortaya koymak ister.

MAHMUT NEDİM PAŞA (1818 - 1883) Abdülaziz zamanında iki defa sadrazamlık yapan ve ülkeye büyük kötülükleri dokunan vezirlerdendir. Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki bir adamı imiş gibi hareket ettiğinden halk tarafından kendisine «Nedimof» lâkabı takıldı.

MÂLE (Emil) (1862 - 1918) Fransız sanat tarihçisi. Özellikle hıristiyan ikonografisi üzerindeki çalışmaları ile tanındı.

MARC-AUREL (Marcus Aurelius Antoninus) (121-181) Roma imparatoru. Kardeşi ile birlikte 161 - 180 yılları arasında Roma İmparatorluğu yaptı. Hıristiyanlara karşı birtakım insafsız kanunlar uyguladı. Felsefede daha çok stoacı bir tavrı benimseyerek, buna dair düşüncelerini yaymaya çalıştı. Yunanca yazdığı meşhur eseri **Pensee (Düşünceler)** adını taşır.

MEBANİYÜ'L-İNŞA. Süleyman Paşa'nın 1873 - 1875 yılları arasında iki cilt halinde yayınlanan eseri. Eser, Arapça, Fransızca, ve Farsça birtakım edebiyat kitaplarından faydalanmak suretiyle meydana getirilmiş olup, edebî bilgileri, ifade şekillerini, söz ve mâna sanatlarını ihtiva etmektedir.

MENGLİ GİRAY HAN (Ölm. 1513) Osmanlı tabiiyetine ilk giren Kırım Hanı. Bir ara Cenevizlilere esir düştü. Gedik Ahmet Paşa tarafından kurtarılarak Hanlığa iade edildi. Fatih ve II. Beyazıt devirlerinde Osmanlı ordusunda yararlıklar gösterdi. Aynı zamanda şair olan Mengli Han, Kırım'da birçok cami, medrese ve hayrat yaptırdı.

MİNORSKY (Vladimir). Rus türkologu. Orta Asya tarihi üzerindeki araştırmaları ile tanındı. Türk kavimleri hakkında bilgi veren **«Hududu'l-Âlem»**i ingilizceye çevirdi.

MOLLA CAMİ (1414 - 1492) Meşhur İran şairi. Edebiyata, akaide ve tasavvufa dair eserler yazdı. En meşhur eserleri **«Heft Evrenk»** ve **«Baharistân»**dır.

MOLLA LÛTFİ. XV. Yüzyıl büyük Çağatay şairi. Herat Türk lirik edebiyatının ve gazel tarzının üstadıdır. En önemli özelliği, tuyuğ tarzında Türkçe şiirler yazmış olmasıdır. Meşhur eseri **«Gül ü Nevruz»** dışında Farsça ve Türkçe divanları da vardır.

MUALLİM NACİ (1850 - 1893) Şair ve edib. Eserlerini açık ve sade bir dille yazdı. Yeni edebiyat alanında ifrata varanlara karşı kuvvetle cephe aldı. Birçok makale ve eseri yayınlandı.

MUHAKKEMETÜ'L-LÛGATEYN. Ali Şir Nevaî tarafından 1498 de yazılan filolojik eser, Bu eserde Türk gramer kaideleri ek ufak teferruatına kadar incelenip Türkçenin Farsçadan üstün olduğu isbatlanmaya çalışılmaktadır.

MÜNİF PAŞA (Mehmet Tahir) (1830 - 1910) Değerli ilim ve devlet adamı. İstanbul Hukuk Mektebinde hocalık ve üç defa Maarif Nazırlığı yaptı. Cemiyet-i İlmîye-yi Osmanî'ye-yi kurdu. Edebiyata, dile ve hukuka ait telif ve tercüme eserleri vardır.

MÜSTEŞRİK. Doğu ülkeleriyle ilgili tarih, dil, edebiyat vs. ilimlerde ihtisas yapmış ilim adamı. Fr. **Orientaliste.**

NANSEN (Fridtjof) (1861 - ?) Kuzey Kutbunu keşfeden Norveçli tabiat âlimi ve siyaset adamı. Tabiat tarihine dair dikkate değer eserler yayınladı. 1905'te Norveç'in İsveç'ten ayrılması meselesinde faal bir rol oynadı.

NERGİSÎ (Ölm. 1630) Eski Türk nesrinin büyük üstadlarından. Ayrıca şiir de yazdı. **«Hamse-i Nergisî»** adlı beş kısımdan ibaret eseri meşhurdur.

OPPERT, «Jules» (1825 - 1905) Fransız müsteşriki. Asurîler üzerine dikkate değer araştırmalar yaptı. Bunlar arasında en önemlisi, **«Asurî Gramerinin Elemanları»**dır.

ÖMER HAYYAM (Ölm. 1123) Rubâileriyle meşhur İran şairi. Aynı zamanda filozof ve mütefekkirdi. Rubâileri Türkçeye ilk defa Muallim Feyzi Efendi tarafından çevrildi.

ÖMER LÜTFİ PAŞA (1806 - 1871) Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde Başkumandanlıkta bulunan ve çeşitli savaşlarda yararlıklar gösteren müşirlerdendi. 1852 Rus ve 1854 Kırım Harblerinde büyük zaferler kazandı.

PARİS (Gaston) (1839 - 1903) Ortaçağ edebiyatı üzerinde araştırmaları ile tanınan Fransız bilgini. 1896'da Fransız Akademisine seçildi. Eserlerinin başlıcaları: **«Ortaçağ Şiiri»**, **«Ortaçağda Efsâne ve Hikâyeler»**.

PİETRİ (Jean) XIX. Yüzyılın sonlarında Fransızca olarak İstanbul'da yayınlanan **«Courrier d'Orient»** gazetesinin sahibi.

RADLOFF (Vasiliy Vasileviç) (1837 - 1918) Tanınmış Rus türkologu. Türkolojinin ana kaynaklarını teşkil eden **«Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü»** ve **«Türk Halk Edebiyatı»** gibi eserler yayınladı. Ayrıca Orhun Âbidelerinin okunması, **Codex Comanicus** ve **Kutadgu Bilig**'in işlenmesi ve Türk dillerinin karşılaştırmalı gramerinin yazılması alanlarında çalıştı. **«Sibirya'dan»** adlı eseri dilimize çevrildi.

RAİF NECDET (KESTELLİ) (1881 - 1936) Gazeteci, muharrir. 1908 İnkılâbından sonra çıkan **Resimli Kitap** mecmuasında sohbetler yayınladı. Bazı telif ve tercüme eserleri kitap halinde basıldı.

RAUF YEKTA (1871 - 1935) Musikî âlimlerimizden. İstanbul Konservatuvarı kurulduğu zaman Şark musikîsi ve tarihi hocalığı yaptı. Çeşitli gazetelerde musikîye ait birçok makaleler yayınladı.

REALNE UÇİLİŞÇE. Rusya'da teknik üniversiteye hazırlık öğretimi yapan yedi sınıflı meslek lisesi.

RECAİZÂDE EKREM (1847 - 1914) Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'dan sonra gelen Tanzimat edebiyatının ikinci nesli içinde şiirleri, tenkidleri ve edebiyata dair yeni düşünceleriyle tanındı. Servet-i Fünuncuların öncülüğünü yaptı. Şiir kitapları, piyesleri ve **Araba Sevdası** isimli realizm etkisinde bir romanı vardır.

REFİK HALİD (KARAY) (1888 - 1965) Hikâyeci ve romancı. II. Meşrutiyetten sonra yazı hayatına atıldı. Anadolu insanını anlatan hikâyelerini çok sade bir dille yazdı. Macera ve aşk romanları da kaleme aldı. 1918'de yayınlanan **«Memleket Hikâyeleri»** isimli eseriyle ün yaptı.

REMUSAD (Abel) (1788 - 1832) Fransız müsteşriki. Çin ve Mançu dil ve edebiyatları ile Tatarca üzerindeki araştırmaları ile tanındı. Collége de France'da profesörlük yaptı.

RENAN (Ernest) (1823 - 1892) Fransız filozof, tarih ve edebiyat tenkidçisi.

RENOUVİER (Charles - Bernard) (1815 - 1903) Fransız filozofu. Fransa'da Kant felsefesini ta'dil ederek yeni kritisizmin kurucusu oldu. Felsefî doktrinini hürriyet fikri üzerine kurdu. Eserleri arasında başlıcaları **«Ahlâk İlmi»**, **«Tahlilî Tarih Felsefesi»** ve **«Personalizm»**dir.

RIZA TEVFİK (BÖLÜKBAŞI) (1870 - 1951) Halk şiirinden ilham ve örnek alarak yazan değerli şair. Hece vezniyle yazmış olduğu şiirler, saz şiirini modern şiire doğru götüren bir hamlenin ifadesidir. Felsefe ile meşgul olup felsefî eserler yazdığından dolayı «Filozof» lâkabı ile tanındı.

RUMUZÜ'L-HİKEM. Abdurrahman Sami Paşa'nın tasavvuf ve hikmetten bahseden eseri.

RUŞEN EŞREF (ÜNAYDIN) (1892 - 1959) Yazar. Önce tercümelerle yazı hayatına başladı. **«Diyorlar ki -1918-»** adlı eseri, edebiyatımızda mülâkat türünde yeni bir çığır açtı.

SÂDİ (1213 - 1292) İran'ın büyük şair ve edibi. En

meşhur eseri, aralarına şiir karıştırılmış ahlâkî hikâyelerden ibaret olan **«Gülistan ve Bûstan»**dır.

SAİD BEY (Lâstik) (Ölm. 1921) Edib ve gazeteci. Çeşitli gazetelerde makaleler yayınladı. Hukuk Mektebinde Osmanlı Siyasî Hukuku hocalığı yaptı. Öztürkçe taraftarıydı. Dile, edebiyata ve hukuka ait telif eserleri ile ancak 22 forması basılabilen **Fransızcadan Türkçeye Büyük Lûgat'ı** vardır.

SAİD HALİM PAŞA (1863 - 1921) Çeşitli devlet hizmetlerinde bulunduktan sonra 1913'te sadrazam oldu. Mütarekeden sonra İngilizler tarafından tevkif edilerek Malta'ya sürüldü. Serbest bırakıldıktan sonra gittiği Roma'da bir Ermeni komiteci tarafından öldürüldü. **«İslâmlaşmak»** adiyle yazdığı Fransızca risale Mehmed Âkif tarafından Türkçeye çevrildi.

SAMİPAŞAZÂDE SEZAİ (1860 - 1936) Tanzimat edebiyatının ikinci nesline mensup yazarlardan. 1901'de Paris'e kaçarak Ahmed Rıza'nın yayınladığı **Şurâ-yı Ümmet'**te makaleler yazdı. En ünlü eseri, Türk romanının romantizmden realizme geçişinde bir köprü vazifesini gören **«Sergüzeşt»**tir.

SERVET-İ FÜNUN. 1891'de Ahmed İhsan tarafından çıkarılan dergi. İlim ve fen konularında bilgi veren bu dergi, 1895'te Tevfik Fikret'in başına geçmesiyle edebî bir hüviyet kazandı. Bu tarihten itibaren edebiyatımızda Servet-i Fünun Edebiyatı adı verilen dönem başladı. 1901 yılına kadar devam eden bu edebiyatın başlıca temsilcileri şunlardır: Cenab Şehabeddin, Hâlid Ziya, Mehmed Rauf, Hüseyin Cahid, Süleyman Nazif, Ahmet Hikmet ve Hüseyin Şiret. «San'at için san'at» anlayışını benimseyen Servet-i Fünuncular süslü bir üslûb ve ağır bir dille eserlerini verdiler.

SMİRNOV, V. D. İlk Rus türkologlarından. Türk edebiyatı ve tarihi üzerinde çalıştı.

SOFİALLAH YÂR. XVII. Yüzyıl Çağatay şairi. Divanı Türkçeye çevrildi.

SOREL (Albert) (1842 - 1906) Fransız tarihçisi. Akademi üyesi oldu. Özellikle milliyet hakkındaki düşünceleriyle II. Meşrutiyet sonrası Türk nesillerini de etkiledi. **«Avrupa ve Büyük Fransız İhtilâli»** adlı eseri çok önemlidir.

STOLYPİNE (Pierre Arkadievitch) (1863 - 1911) Rus devlet adamı. Rusya'da parlamento rejimi kurulunca 1904'te İçişleri Bakanı oldu. Liberalizm taraftarıydı. 1906'da kendisine bir suikast yapıldı.

SULTAN VELED (1227 - 1312) Mevlânâ'nın oğlu ve Mevlevî tarikatının ileri gelenlerinden biridir. Tasavvufî şiirlerini Türkçe yazdı. Türkçe şiirlerinin çoğu **«Divan-ı Türkî-i Sultan Veled»** adiyle 1924'te Veled Çelebi tarafından yayınlandı.

SUYÛTİ (1445 - 1505) Memlûkler devletinin son zamanlarında Kahire'de yetişen ve Arap dilinde en fazla eser veren müelliflerden biridir.

SÜLEYMAN NAFİZ (1870 - 1927) Ateşli ve tenkidçi bir mizaca sahip milliyetçi Türk yazarı. 1918'de işgal kuvvetleri aleyhine yazdığı şiddetli yazılar ve verdiği nutuklar yüzünden Malta'ya sürüldü. **Batarya ile Ateş** ve **Mehmed Âkif** en tanınmış eserleridir.

SÜLEYMAN PAŞA (1838 - 1892) İlmî Türkçülüğün öncü gelen simalarından ve Şıpka kahramanı. İslâmiyetten önceki Türk edebiyatının okullarda okutulmasını sağladı. Önemli eserleri; **Mebaniü'l-İnşa** -2 cilt-, **Tarih-i Âlem, İlm-i Sarf-ı Türkî**'dir.

ÇECERE-İ TÜRKÎ. Ebulgazi Bahadır Han'ın Çağatay Türkçesi ile yazdığı tarihî eser. XV. Yüzyılın ikinci yarısından sonra yaşayan Moğol ve Türk kabile ve hanlarını anlatan bu eser 1864 yılında Ahmet Vefik Paşa tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek yayınlandı.

ŞEVKET-İ BUHARÎ (Ölm. 874) Büyük Türk hadis âlimi. Hadis ilminin kurucularındandır. **«Camiü's-Sahih»** adını taşıyan ve **«Sahih-i Buharî»** adiyle büyük şöhret kazanan muazzam hadis kitabını yazdı.

ŞU'ÛBİYYE HAREKETİ. Kur'ân'ın El-Hucûrât suresindeki «Sizi birbirinizi tanımanız için şubelere ve kabilelere ayırdık» meâlindeki âyete dayanarak Araplara karşı olanlar tarafından kurulan fırkanın adı. Şu'ûbiyye hareketi İslâm ülkelerinde milliyetçiliğin doğmasına yol açtı.

TAİNE (Hippolyte) (1828 - 1893) Büyük Fransız edib ve münekkidi. Muhit, ırk ve zamanın edebiyat ve edebî şahsiyetler üzerinde etkili olacağını ileri sürdü ve çalışmalarında tecrübî metodu benimsedi.

TOLSTÖİ (Leon Nikolaevvitch) (1828 - 1909) Büyük Rus romancısı. Aynı zamanda büyük bir terbiyeci ve filozoftur.

TOPÇUBAŞIYEF (Ali Merdan). Kafkasya Türkleri arasında birliğin kurulmasına çalışan büyük Türk milliyetçisi.

TOURGANİEV (1818 - 1883) Büyük Rus edibi. Edebî, sosyal yazıları ve romanları ile tanındı.

TUNUSLU HAYREDDİN PAŞA (Ölm. 1890) II. Abdülhamid'in ilk saltanat yıllarında Sadrazamlıkta bulunmuş vezirlerdendir. Birkaç yabancı dil bilen, kültürlü bir kişi idi.

VÂKIF (Ölm. 1797) XVIII. Yüzyılın sonlarında yaşamış bir Azerî şairi. Azerî şivesiyle, bizim divan şairleri üslûbunda şiirler yazdı.

VAMBERY (Hermann Arminou Arminicus) (1832-1913) Türkoloji alanında çalışan ilk Macar türkoloğu. Bugünkü Türkler üzerinde genel bir eser verdiği gibi, **Kutadgu Bilig'i** ilk olarak O, ele aldı. **«Türk Etimoloji Sözlüğü»** adlı bir eser yazdı. Ayrıca eski Osmanlıca ve Çağataycaya dair etütleri de vardır.

VARANTSOF - TAŞKOV. Rus devlet adamı. Çar hükûmetinin temsilcisi olarak Kafkasya umumî valiliği yaptı.

VASIF, Enderunlu (Ölm. 1824) Şûh şarkılarıyla tanınmış divan şairi. Şarkılarını tabii ve açık bir dille yazdı. Divanı basıldı.

VEYSİ, Üveysi (1561 - 1628) Eski Türk edebiyatının nesir üstadlarından. Aynı zamanda şair ve âlimdir. En meşhur eseri, Peygamberimizin menkıbelerini anlatan **«Dürrü't- Taç fi Sahibü'l-Miraç»** isimli kitabıdır ki, **«Şiyer-i Veysî»** adiyle tanınır.

ÜSS-İ İNKILÂB. Ahmed Midhat Efendi'nin 1876-1877 yıllarında yayınladığı tarihî eseri. Birinci cildi 1854 Kırım Savaşından Abdülhamid'in cülûsuna kadar geçen olayları anlatır. İkinci cildi, cülûsundan itibaren bir yıl içindeki olayları hikâye eder.

YUSUF VEZİROF. İstanbul'da Azerbaycan Cumhuriyetinin ilk sefirliğini yaptı. Azerbaycan Türklerinin dili ve edebiyatı üzerinde çalışmaları vardır. Azerbaycan gazetelerinde «Çemen Zemili» lâkabiyle hikâyeler yayınladı. **«Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar»** isimli eseri önemlidir.

Yusuf AKÇURA

Türkçülük

türkçülügün tarihî gelişimi

Fiyatı: 50 Lira